

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық зерттеу университеті

Мемлекет және құқық теориясы мен тарихы, конституциялық және әкімшілік
құқық кафедрасы

ӘӨЖ 342:328.34(574)

Қолжазба құқығында

БИСКУЛЬТАНОВА АЛЬБИНА МАУЛЕТКАЗЫЕВНА

**ВЕТО ҚҰҚЫҒЫ: ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТӘЖІРИБЕ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК
ДАҒДЫ**

6D030100-Құқықтану

Философия докторы (PhD),
дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

Ғылыми кеңесшілер:
з.ғ.к., доцент Ахатов У.А.

Шетелдік ғылыми кеңесші:
PhD докторы, профессор
Себастьян Пейруз (АҚШ)

Қазақстан Республикасы
Алматы, 2022

МАЗМҰНЫ

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР	3
АНЫҚТАМАЛАР	4
ҚЫСҚАРТУЛАР МЕН БЕЛГІЛЕУЛЕР	5
КІРІСПЕ	6
1 ВЕТО ҚҰҚЫҒЫ ИНСТИТУТЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ ЖӘНЕ ҚАЛЫПТАСУЫ	10
1.1 Вето құқығының тарихи-құқықтық эволюциясы	10
1.2 Вето құқығының қазіргі таңда саяси-құқықтық институт ретіндегі түсінігі және ерекшеліктері	19
1.3 Вето құқығының негізгі түрлері	30
2 ВЕТО ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАНДА ҚОЛДАНЫЛУ ТӘЖІРИБЕСІ	46
2.1 Қазақстан Республикасы Президентінің veto құқығы	46
2.2 Вето құқығын қолданудың құқықтық процедурасы	56
2.3 Вето құқығын еңсерудің құқықтық тетігі	66
3 ВЕТО ҚҰҚЫҒЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СТАНДАРТТАРЫ	78
3.1 ТМД мемлекеттеріндегі veto құқығын қолданудың тәжірибесі	78
3.2 Еуропалық Одақтағы veto құқығын қолданудың тәжірибесі	89
3.3 Вето құқығын АҚШ пен Латын Америкасында қолданудың құқықтық негіздері	106
3.4 Вето құқығы халықаралық-құқықтық институт	114
ҚОРЫТЫНДЫ	123
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИТТЕР ТІЗІМІ	128

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР

Бұл зерттеуді дайындау келесі стандарттарды ескере отырып жүзеге асырылды:

1 ГОСТ 7.32-2017 «СИБИД. Ғылыми-зерттеу жұмысы туралы есеп. Ресімдеу құрылымы мен ережелері» (түзетулермен)

2 ГОСТ 7.88-2003) «Ақпарат, кітапхана және баспа стандарт бойынша стандарттар жүйесі. Жарияланым тақырыптарындағы тақырыптар мен сөздерді қысқарту ережелері»

АНЫҚТАМАЛАР

«Вето» - латынның "veto" сөзінен шыққан, бұл "тыйым салу" дегенді білдіреді. Бастапқы мағынада ол осындай органның әрекеттерін тоқтату (тоқтата тұру) туралы шешім қабылдайтын сайланбалы органның кейбір мүшелерінің өкілеттіктеріне қатысты

Вето құқығы-бұл мемлекет басшысына тиесілі конституциялық құқық, елдің заң шығарушы органы қабылдаған нормативтік-құқықтық актіні алған күннен бастап белгілі бір мерзімде оған қол қоюдан бас тарту (қол қоюды кейінге қалдыру) және нысаны мен мазмұнына қатысты ұсыныстар мен ескертулерді енгізе отырып, қайта қарауға жіберу

Вето құқығының пайда болуы - Рим республикасының кезеңімен байланысты және плебейлердің мүдделерін патрицийлерден қорғау, консулдардың келісілген шешім қабылдауын қамтамасыз ету және жоғары лауазымды тұлғалардың төменгі деңгейдегі шенеуніктерге (магистраттарға) бақылауын қамтамасыз ету мақсатымен шартталған.

Вето институтының эволюциясы - вето институтының эволюция процесін екі үлкен кезеңге бөлуге болады - президенттікке дейінгі (патшалар, монархтар және т.б. вето құқығы болған) және президенттік (президенттік қызмет құрылғаннан бері).

Абсолютті вето- мемлекет басшысының абсолютті ветосы оның Парламент қабылдаған актіні (заңды) мақұлдамауын (бекітпеуін) білдіреді, бұл оның күшіне енуіне мүмкіндік бермейді. Парламент қабылдаған заңның промульгациясынан бас тарту түпкілікті болып табылады және оны Парламент жеңе алмайды. Аралас республикалардың, атап айтқанда Қазақстанның Президенттеріне мұндай құқық берілмеген.

Таңдамалы вето - Президенттің Парламент қабылдаған заң жобасының жекелеген баптарына наразылық білдіру құқығы. Бұл жағдайда Мемлекет басшысы жекелеген баптарды қоспағанда, заңды тұтастай мақұлдайды.

Ішінара вето- белгілі бір бап ретінде, Президентке өзі келісетін заң жобасының баптарын алға жылжытуға және Заң жобасының вето қойылған бөліктерін ғана қайта қарау үшін Парламентке бұрылуға мүмкіндік береді.

АҚШ-тағы және соттар заң шығарушы органның актілерін конституциялық емес деп тануы мүмкін басқа елдердегі жекелеген ғалымдар мұндай өкілеттіктерді "сот ветосы" деп атайды.

ҚЫСҚАРТУЛАР МЕН БЕЛГІЛЕУЛЕР

РК – Қазақстан Республикасы

БҰҰ – Біріккен Ұлттан Ұйымы

ТМД – Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы

СССР - Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы

АҚШ- Америка Құрама Штаттары

ст. - статья (бап)

п. – пункт

пп. – тармақша

т.б. – тағы басқа

с.с.-сол сияқты

б. - бет

қар.-қараңыз

КІРІСПЕ

Зерттеу жұмысының жалпы сипаттамасы. Диссертациялық жұмыс қазақстандық және әлемдік тәжірибеде вето институтының жұмыс істеуінің өзекті аспектілерін зерттеуге арналған. Диссертацияда Қазақстандағы және шет елдердегі вето құқығы эволюциясының негізгі кезеңдері қарастырылған. Вето құқығын қолданудың құқықтық негіздері мен шетелдік тәжірибесіне салыстырмалы талдау жүргізіледі және осы институттың нормаларын іске асырудың өзекті аспектілері мен осы бағыттағы оң тәжірибелері анықталады.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Әлемнің көптеген елдеріндегі мемлекеттік билік олардың Конституцияларына сәйкес заң шығарушы, атқарушы және сот билігі болып бөліну қағидаттарында жүзеге асырылады. Билікті бөлудің бұл жүйесінде билік тармақтары арасындағы саяси-құқықтық тепе-теңдікті қамтамасыз ете отырып, бірқатар маңызды конституциялық-құқықтық өкілеттіктерді жүзеге асыратын Президентке ерекше орын беріледі. Оның қызметіндегі басты құзыреттердің бірі-парламент қабылдаған заңдарға қатысты вето қою құқығы. Бұл құқық бірқатар нақты белгілермен және процедуралық талаптармен сипатталады.

Президенттің вето құқығының мәнін, оның конституциялық-құқықтық сипатын, іске асыру мерзімдері мен көлемін анықтаудағы ғылыми тәсілдердің әртүрлілігі оны айқындауда белгілі бір қиындықтар тудырады және тәжірибеде даулы жағдайлардың пайда болуына әкеледі. Осыған байланысты президенттік вето институтының тұжырымдамалық-құқықтық парадигмасын жан-жақты пысықтау және жан-жақты талдау өзекті болып табылады. Зерттеу тақырыбының өзектілігі осы бағыттағы ғылыми жұмыстардың жеткіліксіздігіне байланысты. Сондықтан да, осы мәселені жан-жақты ғылыми талдау қажеттілігі осы таңда өте айқын болып отыр.

Қазақстанда саяси-құқықтық реформаны жетілдіру тұрғысынан алғанда, заң шығару процесін жетілдіру мәселелері маңызды болып талады. Заң шығару тәжірибесі бұл процестің биліктің барлық тармақтары жұмысының тиімділігі мен үйлесімділігіне байланысты екендігін көрсетті. Президенттің заң шығару процесінің субъектісі ретінде қатысуын және оның заң жобаларына қатысты ерекше вето құқығын құқықтық нақтылау ерекше маңызға ие.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі. Президенттің вето құқығының концептуалды негіздері мен мәнін анықтау мәселесіне Н.В. Бобракова, Л.И. Дмитриева, О. Зазнаев, О.М. Кичалюк, А.В. Кынев, А.Н. Мудрая, А.П. Новиков, Л. А. Окуньков, С. Г. Паречина, Л. М. Плеханова, В. А. Рошин, Д. Ю. Скуратов, В. Е. Чиркин және т. б.

Бұл мәселе ТМД елдері мен алыс шетелдік ғалымдарының еңбектерінде зерттелген. Атап айтқанда: А. Арутюнян, Ю. Я. А. Берназюк, Ю.М. Бисаги, В. И. Борденюк, Э. А. Гаджи-Заде, Г. С. Журавлева, В.С. Журавский, А. П. Зайц, А. В. Зайчука, А. Н. Коломиец, Л.Т. Кривенко, А.И. Костицкий, А. В. Скрипнюк, С. Г. Серегина, В. Л. Федоренко, А.И. Реника, А.Н. Ярмыш және т. б. және алыс шетелдік ғалымдар: Вегпам У. Кули Т., Эдвардс г., Гари Л., Джонсон С., Хаслер С., Metcalf L. K, Wirkola E.

Мемлекет басшысының ветосының мәні мен құқықтық табиғатын түсінудің негізгі тұжырымдамалық тәсілдері қазақстандық ғалымдардың еңбектерінде: С.А. Амандықова, Л.К. Амандықова, Д.М. Баймаханова, Э.Э. Дүйсенов, Л.Т. Жанузакова, А.З. Қайырбеков, В.А. Малиновский, Б.А. Майлыбаев, Р.Ж. Мұқашев, Б.Ә. Мұхамеджанов, Р.Т. Окушева, И.И. Рогов, Г.С. Сапарғалиев, Н.Н. Турецкидің және т.б. жұмыстарында баяндалған.

Бұл мәселені зерттеуге Р.Т. Окушева үлкен үлес қосты, бірақ автор жасаған тұжырымдар мен қорытындылар заң шығару үрдісінде айтарлықтай өзгерістерге ұшырады және бүгінгі күні өзектілігін жоғалтты.

Сонымен қатар, тақырыпқа қатысты іргелі зерттеулерді В.А. Малиновский жүргізді, ол заң шығару процесінде рөлдердің бөлінуіне және президенттік өкілеттіктерге, соның ішінде вето құқығына тікелей жан-жақты назар аударды. Бұл мәселені негізінен ТМД елдерінде де, Қазақстанда зерделеу, көбінесе мерзімді басылымдарда көрініс тапты. Көбінесе Президенттің заң шығару процесіндегі рөлін, оның мәртебесі мен өкілеттіктерін, билік бөлу қағидасын конституциялық реттеу және т.б. мәселелер ауқымды зерттеудің элементі ретінде көрініс тапты.

Аталған мәселеге арналған ғылыми жұмыстардың салыстырмалы түрде жеткілікті санына қарамастан, теориялық және әдіснамалық деңгейде вето институтын анықтауға және оның мәніне бірыңғай көзқарас әлі қалыптаса қойған жоқ. Президенттің вето құқығын іске асырудың құқықтық нысанына, оны жүзеге асырудың шектеріне, негізгі элементтері мен мазмұнына және т. б. қатысты мәселелер бүгінгі таңда ашық күйінде қалып отыр.

Зерттеу нысаны - әлемдік тәжірибеде вето құқығын қолданудың құқықтық негіздері мен тәжірибесі болып табылады.

Зерттеу пәні - конституциялық-құқықтық институт ретінде вето құқығының табиғатын айқындау.

Жұмыстың мақсаты-вето институтының мәні мен негізгі элементтерін анықтаудың тұжырымдамалық және құқықтық тәсілдерін талқылау және оны жетілдірудің негізгі бағыттарын айқындау.

Мақсатқа жету үшін келесі **міндеттерді** шешу қажет:

-вето құқығының тарихи-құқықтық эволюциясын сипаттай отыра, оның авторлық тұжырымын қалыптастыру;

- вето құқығын қазіргі саяси-құқықтық институт ретінде қарастыра отыра, ветоға қатысты өкілеттіктердің өзгеру табиғатын ашу;

- вето құқығының негізгі түрлерін толыққанды критерийлеріне сәйкес қайта жіктеуге тырысу;

- Қазақстан Республикасы Президентінің вето құқығын зерттеу;

- ТМД және шет елдерде вето құқығын қолдану және вето құқығын халықаралық-құқықтық ықпал етуші институт ретінде талдау.

Зерттеу әдістері. Зерттеу барысында жалпы ғылыми және жеке әдістер, соның ішінде талдау, синтез, аналогия, дедукция, жіктеу, тарихи, салыстырмалы, жүйелі, лингвистикалық, құрылымдық-функционалдық, формальды-логикалық әдістер қолданылды. Қолданылатын әдістемелік базаның жиынтығы, сайып

келгенде, тұжырымдар мен тәжірибелік шешімдердің сенімділігі мен негізділігін камтамасыз етуге мүмкіндік берді.

Диссертациялық зерттеу міндеттерінің ерекшелігі оларды зерттеудің кешенді тәсілінмен анықталады. Диссертациялық жұмысты орындау барысында зерттеу объектісін жалпы тану үшін жүйелі талдау әдіснамасы қолданылды, бұл шетелдік заң шығарушылардың прогрессивті жетістіктерін Қазақстандағы қазіргі даму шындықтарымен сабақтастыруға мүмкіндік берді.

Зерттеудің нормативтік және эмпирикалық базасы. Қазақстан мен шет елдердің билік органдары қызметінің деректері, ресми статистика, отандық және шетелдік ғалымдар мен мамандандырылған зерттеу ұйымдарының талдамалық есептері, мамандандырылған көздердің материалдары, сондай-ақ интернет-көздер мен авторлық зерттеулер диссертациялық жұмыстың негізін құрады.

Диссертациялық зерттеудің ғылыми жаңалығы жұмыста әлемдік және қазақстандық тәжірибеде вето құқығын қолданудың өзіндік ерекшеліктері жан-жақты алғаш рет талданып отыр. Сонымен қатар, жұмыстың жаңалығы әртүрлі басқару нысандары бар елдердің кең ауқымындағы вето институтына жүйелі, кешенді талдау жасауымен түсіндіріледі.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы қорғауға ұсынылған келесі тұжырымдармен анықталады:

- Вето құқығы-бұл мемлекет басшысына тиесілі конституциялық құқық, елдің заң шығарушы органы қабылдаған нормативтік-құқықтық актіні алған күннен бастап белгілі бір мерзімде оған қол қоюдан бас тарту (қол қоюды кейінге қалдыру) және нысаны мен мазмұнына қатысты ұсыныстар мен ескертулерді енгізе отырып, қайта қарауға жіберу;

- Вето құқығындағы өкілеттіктердің көлемін анықтауға қатысты даулы талқылауларды вето құқығының мазмұны арқылы парламенттен алынған заңға қол қоймау түріндегі пассивті әрекет ретінде және пысықтауға қайтару түріндегі белсенді әрекет ретінде шешу ұсынылды;

- Вето түрлерінің жіктелуі келесі критерийлер бойынша толықтырылды:

- а) құқықтық салдары бойынша - абсолютті және салыстырмалы;

- б) вето құқығының сипаты бойынша - белсенді немесе пассивті;

- в) ветоны қоюдың көлемі бойынша - толық және таңдамалы;

- г) құқықтық салдары бойынша - материалдық және іс жүргізу;

- д) қолданудың құқықтық салдары – императивті және диспозитивті.

- Президенттік басқару моделінің Қазақстандағы ерекшеліктеріне қатысты әдіснамалық қағидаттарын талдау негізінде елдегі президенттік институттың нысаны айқындалды, ондағы вето құқығы жүйесінің айрықша белгілері белгіленді, Қазақстанды президент институты жұмыс істейтін жүйелердің ішінде ресейлік президент институтының типіне жатқызуға болмайды, оны қазақстандық өзіндік президент институтының ерекше түрі ретінде, айқындауға болады;

- ТМД және ЕО елдерінде, АҚШ пен Бразилияда вето құқығын қолдана алатын мерзімдер жалпыланған және жүйеленген. Бұл ретте ЕО елдері бойынша вето құқығын іске асыру ерекшеліктері басқару нысанына байланысты жүйеленген. ТМД, ЕО және АҚШ елдеріндегі мемлекет басшысының вето

құқығын конституциялық-құқықтық реттеудің ерекшеліктері бар. ЕО-да шешім қабылдау және вето қолдану тетігі айқындалған. БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінде вето институтын трансформациялау векторлары анықталды.

Зерттеудің тәжірибелік және теориялық маңыздылығы оның мынадай айрықша ерекшеліктерімен байланысты: 1) Қазақстандағы биліктің саяси-құқықтық реформасы жағдайында вето институтын іске асыру тетігін жетілдіру бағыттарын әзірлеумен; 2) әлем елдерінің басқару нысандары бойынша вето құқығын іске асыру ерекшеліктерін айқындаумен; 3) осы материалдарды жоғары оқу орындарының студенттерін оқыту үдерісінде пайдаланумен; 4) зерттеу қорытындыларын билік органдарының тәжірибелік қызметінде, сондай-ақ заң шығару процесінде - вето институтына қатысты қолданыстағы заңнаманы жетілдіру үшін қолдану мүмкіндігімен жүзеге асырылады.

Зерттеу нәтижелерінің сыннан өтуі.

Диссертациялық жұмыс әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық зерттеу университетінің, заң факультетінің мемлекет және құқық теориясы мен тарихы, конституциялық және әкімшілік құқық кафедрасында орындалды.

Диссертацияның негізгі ережелері автордың тиісті басылымдардағы жарияланымдарында көрініс тапты.

Диссертацияның негізгі ережелері мен нәтижелері мемлекет және құқық теориясы мен тарихы, конституциялық және әкімшілік құқық кафедрасының отырыстарында баяндалып, талқыланды.

Диссертацияның құрылымы мен көлемі. Жұмыс кіріспе, үш бөлімнен және он бөлімшеден, қорытынды мен пайдаланылған әдебиеттер тізімімен тұрады.

1 ВЕТО ҚҰҚЫҒЫ ИНСТИТУТТЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ ЖӘНЕ ҚАЛЫПТАСУЫ

1.1 Вето құқығының тарихи-құқықтық эволюциясы

Вето құқығын қолданудың тарихи-құқықтық эволюциясын талдау әлем елдеріндегі дамудың бірнеше кезеңдерін қамтиды.

Вето институтының ұзақ тарихи тамыры бар. Алғашқы римдік қоныстанушылардың ұрпақтары Рим дворяндары - патрицийдің қаңқасын құрады (лат. - "ата-ана", яғни асыл ата-аналары бар). Тағы бір топ плебейлер болды (лат. - масса, халық). Плебейлерде алдымен қоғамдық жерде ешқандай саяси құқықтар мен бөліктер болған жоқ. Плебейлер мен патрицийлер арасындағы күрес V-III ғасырларға дейін созылды. б. з. д. плебейлер толық саяси теңдікті, мемлекеттік лауазымдарды атқару құқығын, қарыздық құлдықты жоюды талап етті. Біздің дәуірімізге дейінгі 494 жылғы оқиғалар ерекше мысал болды. Е., плебейлер толық қару-жарақпен Римнен кетіп, қасиетті тауға көшкен кезде. Олар Рим әскерінің негізгі бөлігін білдіргендіктен, олардың тұрақты әскери қауіп жағдайында әскери қызметке бойкот жариялауы апатты жағдайға әкелді. Патрицийлер оларға халықтық трибуналарды — плебейлердің мүдделерін қорғаушыларды сайлауға рұқсат беруге мәжбүр болды. Бұл шенеуніктерді тайпалар бойынша халық жиналыстары (трибут комициялары) сайлады. Трибуналар барлық басқа лауазымды тұлғалардың өкімдеріне вето - наразылық білдіру құқығын алды.

Халықтық трибуналар плебейлердің мүдделерін білдірді және басқа ақсүйектер билігіне қарсы тепе-теңдікті құрады. Трибуна халық жиналыстарының немесе шенеуніктердің кез-келген шешімдеріне вето қою құқығына ие болды. Олар халық жиналыстарына заң жобаларын енгізді, магистраттардың қызметін қадағалады. Бірақ олардың өкілеттіктері қала сыртына таралмады.

Демек, вето құқығының пайда болуы Рим республикасының кезеңімен байланысты және плебейлердің мүдделерін патрицийлерден қорғау, консулдардың келісілген шешім қабылдауын қамтамасыз ету және жоғары лауазымды тұлғалардың төменгі деңгейдегі шенеуніктерге (магистраттарға) бақылауын қамтамасыз ету мақсатымен шартталған [1, 3-бет].

Сол күндері вето құқығы берілді:

- халықтық трибуналар (Сенат немесе кез-келген магистрат қабылдаған кез-келген шешімге (диктатор мен цензураны қоспағанда) вето қоюы мүмкін;
- басқа консулдың шешіміне вето қоя алатын екі консулдың бірі;
- өзіне тең немесе төменгі деңгейдегі магистраттардың шешімдеріне вето қоюға құқығы бар магистраттардың бірі.

10 адамға дейін плебейлер сайлаған плебей трибуналары тікелей басқарушылық билікке ие болмады, бірақ оларға вето қойылды және егер олар азаматтардың құқықтарын немесе заңды мүдделерін бұзды деп санаса, кез-келген шенеуніктің бұйрығын немесе тіпті Сенат қаулысын орындауға тыйым салуы мүмкін [2, 126-бет]. Осы магистраттар қолданған вето абсолютті болды.

Мысалы, егер трибуна вето құқығын қолданса, Сенаттың шешімі күшіне енбеді, ветолық шешім жобасы трибут комитеттерінің (аумақтық округтер – трибалар бойынша халық жиналысы) қарауына шығарыла алмады. Егер консулдардың бірі басқа консулдың шешіміне вето қою құқығын қолданса-шешім екі Консул да қабылдамаған және күшіне енбеген болып саналды.

Бұл аспектідегі вето механизмі патрицийлер мен плебейлердің мүдделерінің тепе-теңдігін және жоғары магистраттардың төменгі магистраттардың қызметіне бақылауын қамтамасыз етті, консулдардың біреуінің билікті тартып алуына жол бермеді. Алайда, кейбір зерттеушілер трибуналардың ветосы көбінесе Республика билігі мен анархияның институционалдық сал ауруының себебі болды деп санайды – реттелмеген (вето трибуналарының қолдануы нәтижесінде) қатынастар осы қатынастарға қатысушылардың қалауы бойынша реттелді [3].

Империя кезеңінде вето (интерцессия) институты дамыды. 300 адамнан тұратын Сенат, ханзада ұсынған заң жобалары қабылданатын халық жиналыстары, бірнеше консулдар Сенат пен ханзада бұйрықтарының орындаушылары болады. Вето құқығынан айырылған халықтық трибуналар князьдердің қарамағына өтті. Біздің эрамызға дейінгі 23 жылдан бастап князьдер (император) трибуналардың өкілеттіктерін алды (tribunitia potestas), демек, Сенаттың немесе басқа магистраттың кез – келген шешіміне немесе шешіміне, соның ішінде халықтық трибуналарға қатысты вето құқығы. Сонымен бірге, трибуналардың билігі Рим қаласынан тыс жерлерге таралмады, осыған байланысты Октавиан Август өзін басқа екі өкілеттіктің екі түрімен қамтамасыз етті – консулдық билік (консулдық империя), бұл князьге Римде болған кезде консулдардың шешімдеріне вето қою құқығын қолдануға мүмкіндік берді және жоғары билік (императорлық майус) – егер князьдер Римнен тыс жерде болса. Ол мүмкін:

- консулдардың шешімдеріне вето қою құқығын қолдану, алайда консулдар ханзаданың шешімдеріне вето қоя алмады;
- тиісті провинциялардың жергілікті магистраттарының шешімдеріне вето қою [4].

284 жылдан бастап (Императордың билігі абсолютті сипатқа ие болған доминант кезеңі) вето институты өзінің маңыздылығын жоғалтты, өйткені мемлекеттегі барлық негізгі шешімдерді император жеке қабылдады. Сенат Рим қалалық кеңесіне, ал барлық магистраттар муниципалды шенеуніктерге айналды.

Одан әрі дамуында вето институты тиісті кезеңдердің қоғамдық-мемлекеттік даму тенденцияларының әсерінен бірнеше рет өзгерді. Шын мәнінде, Орта ғасырларда вето құқығы Ежелгі әлем кезеңінде өзіне тән белгілерді сақтап, жаңа белгілерге ие болды. Бұл комбинация табиғатта әртүрлі вето түрлерінің (корольдік, либералды вето) пайда болуының арқасында мүмкін болды.

Орта ғасырларда вето ұғымы негізінен жекелеген елдердің монархтарының құқығымен байланысты болды (Австрия, Испания, Қасиетті Рим империясы, Франция) белгілі бір кардиналды Рим Папасы етіп сайлауға

тосқауыл қою (*jus exclusivae*), Парламент қабылдаған шешімдерді мақұлдау немесе қабылдамау құқығы (корольдік келісім), сондай-ақ либералды вето деп аталатын (*veto liberum*) [5].

Соңғысы ортағасырлық Польшада айтарлықтай дамуға және қолдануға қол жеткізді-бұл 1859 жылы диетаның кез-келген шешімін қабылдаудың қажетті шарты ретінде танылған бірауыздылық сияқты мемлекеттік құрылымның маңызды принципіне байланысты емес. Поляк диетасының кез-келген мүшесі ағымдағы сессияны тоқтатып, " *Nie pozwalam!*" бұл либералды ветоның мәні болды.

18 ғасырдың бірінші жартысында оны қолдану Польшада үйреншікті жағдайға айналды және оның құлдырауына әкелді. Бірауыздылық принципін теріс пайдаланғандықтан, жиналыстар жиі бұзылды, бұл шешім қабылдаудың тиімділігіне әсер етті және шектеулер енгізуді талап етті. Сонымен қатар, заң шығару процесі күрделі және тиімсіз болды және бір мүшеге пара беру арқылы мемлекетті айтарлықтай әлсірететін шетелдік дипломаттардың ықпалына айналуы мүмкін.

Нәтижесінде, 1768 жылы диетада шешілген барлық мәселелер экономикалық және Мемлекеттік болып бөлінді: экономикалық мәселелер көпшілік дауыспен, ал мемлекеттік мәселелер бірауыздан шешілуі керек еді. Ал 1791 жылғы Конституция *veto liberum* - жойды.

Жалпы, Польшада болған либералды вето немесе бірауыздылық принципін қазіргі заманғы ветоның тарихи прототипі деп санауға болады [6]. Ол заң шығарушы органда ұсынылған барлық поляк күйеулерінің абсолютті саяси теңдігі туралы мәлімдемеге негізделген. Поляк мемлекеттік Заңында диеталық шешімдерде толық келісімді талап ететін әдет-ғұрып болған. Тиісті жиналыстарға заңды түрде қатысқан кез-келген адам мәселені шешкен кезде "*nie pozwalam*" құқығын қолдана алады (рұқсат етілмейді) және бұл жағдайда шешім қабылданбады деп саналды. Мемлекеттік жүйенің принципі ретінде бірауыздылық Киев Русінде де қолданылды, бірақ Польшада бұл принцип өзінің толық дамуына қол жеткізді, өте қатал формаға айналды және мемлекеттік өмірдің бүкіл барысына айтарлықтай әсер етті. 1589 жылы бірауыздылық диетаның кез-келген шешімін қабылдаудың қажетті шарты ретінде танылды. Бірауыздылық принципін теріс пайдалану әлі де жиналыстардың жиі бұзылуына, шешімдердің қабылданбауына және сол шешім қабылдау процесінің тиімсіз болуына әкелді. Осыған байланысты шектеу енгізіле бастады, оның біріншісі 1768 рокта пайда болды, ол кезде диеталық шешімді қажет ететін барлық істер экономикалық және Мемлекеттік болып бөлінді. Экономикалық көпшілік дауыспен, ал мемлекеттік дауыспен бірауыздан шешілуі керек еді. Ал 1791 жылғы Конституция *liberum veto* құқығын жойды.

Корольдік Келісімнің мәні корольдік кеңестің шешімі (ол Парламентке айналды) монархтың мақұлдауына ие болды. Тиісінше, егер монарх қабылданған шешімді мақұлдауды орынды деп таппаса, ол оған күш алуға келісім беруден бас тартуы мүмкін. Қазір Корольдік келісім институты Бельгияда, Ұлыбританияда, Британдық Достастықтың жекелеген елдерінде (монархтың атынан губернатор Парламент қабылдаған шешімге келісім береді), Данияда, Иорданияда,

Испанияда, Люксембургте, Лихтенштейнде, Норвегияда, Жапонияда және монархиялық басқару формасы бар кейбір басқа елдерде бар.

Монархтың Парламент қабылдаған заңның әртүрлі елдерде күшіне енуіне корольдік келісім беру құқығы әртүрлі жолдармен шектелген. Сонымен, 1789 жылы француз монархының абсолютті вето қою құқығы шектелді-егер монарх заңға Парламенттің қайта қарауына оралғаннан кейін Ұлттық Ассамблея Ветчина заңын қайта қабылдаса, монарх оған қол қоюға және жариялауға міндетті болды.

Сол сияқты, Испаниядағы монархтың вето құқығы шектелді-1812 жылғы Испания Конституциясына сәйкес, монарх Парламент палаталары қабылдаған заңға вето құқығын екі рет қолдана алады, бірақ Парламент үшінші рет вето Заңын қабылдағаннан кейін оған қол қоюға міндетті болды. Ұқсас нормалар (қосымшаны қараңыз) 1814 жылғы Норвегия Конституциясында да көрініс тапты. Бельгия мен Лихтенштейнде корольдік келісім беру немесе беруден бас тарту монархтың айрықша құқығы болып табылады, оның көлемі заңмен тарылмайды. Бельгияда монарх бұл құқықты 1990 жылы (1831 жылдан бері алғаш рет) абортты заңдастыру туралы заңның күшіне енуіне келісім беруден бас тартып, үкіметке оны Мемлекет басшысының міндетін атқарудан шеттету туралы өтінішпен бір уақытта жүгінді. Заңға премьер-Министр қол қойды, содан кейін парламент Патшаны Мемлекет басшысы ретінде қайта бастады.

Осындай жағдай Лихтенштейнде де болды, онда монарх абортты заңдастыру туралы Заңға қол қоюдан бас тартты, бұл саяси дағдарысқа әкелді. Бұл дағдарыстың салдары Лихтенштейн Конституциясына өзгерістер енгізу болды, бұл монархтың заң шығарушы және атқарушы билік саласындағы өкілеттіктерін едәуір кеңейтті. Атап айтқанда, Лихтенштейн Конституциясының 65-бабында князьдің заңға Парламент қабылдаған күннен бастап 6 ай ішінде қол қоймауы заңның күшіне енбеуіне әкеп соқтырады, бұл ретте Конституцияда вето дан өту мүмкіндігі көзделмеген. Сондай-ақ, түсік жасатуды заңдастыру туралы заң шығарылды ұлттық референдум, онда ол 2005 жылы қабылданды.

Соңғы уақытқа дейін Люксембург Ұлы Герцогы абсолютті вето құқығына ие болды. Соңғы 100 жылда Люксембург монархтары бұл құқықты тек екі рет пайдаланды; соңғы рет – 2008 жылы, Ұлы Герцог эвтаназияны заңдастыру туралы Заңға қол қоюдан бас тартқан кезде. Басқа ұқсас жағдайлар сияқты, бұл саяси дағдарысқа алып келді, нәтижесінде Конституцияға өзгерістер енгізілді: монарх Парламент қабылдаған заңның күшіне енуіне келісім беруден бас тарту құқығынан айырылды.

Айта кету керек, Ұлыбритания, Бельгия, Лихтенштейн және Дания еуропалық монархиялардың конституциялық тәжірибесінде ерекше жағдайлар болып табылады. Еуропаның басқа елдерінде монарх Парламент қабылдаған заңның күшіне енуіне келісім беруден бас тартуға құқылы емес (Испания, Швеция) немесе:

- заңға қол қоюға міндетті, егер оны Парламенттің қарауы нәтижесінде заң қайта мақұлданса (Норвегия);

- монархтың орнына (оларға келісім берілмеген жағдайда) заңға үкімет (Нидерланды) қол қоя алады.

Колониялардың басында отаршылдық кезеңінде патша немесе иелері губернаторларды тағайындады, оларды бүкіл халық сайлай алады. Колонияларда өкілді органдар губернаторлар вето қоя алатын заңдар шығаруға құқылы болды.

1848 жылғы Франция Жарғысына сәйкес (оның нормалары оның колонияларына да қатысты) заң шығарушы билікті король мен палаталар бірлесіп жүзеге асырды, ал атқарушы билік тек патшаға тиесілі болды. Сонымен бірге патша "мемлекеттің жоғарғы басшысы", ал оның жеке басы "қасиетті және қол сұғылмайтын" деп анықталды (4,5 - бап). Король заң шығару бастамасы құқығына ие болды, кейінге қалдырылған вето құқығы (патша вето қолданған заңдарды палаталар келесі сессияда ғана қайта қарауы мүмкін).

Өзінің саяси-құқықтық теорияларында Француз либерализмінің идеологы Б. Констан сайланбалы мекеменің (өкілдіктің) болуы қажеттілігін атап өтті [7]. Өкілдік мекеме міндетті түрде жоғары билік органдарының жүйесіне кіреді. Конституциялық монархияда Мемлекет басшысының атынан "бейтарап билік" болуы керек. Монарх барлық билікке қатысады, билік арасындағы қақтығыстардың алдын алады, биліктің келісілген қызметін қамтамасыз етеді, вето құқығына ие.

Президент, деп есептеді А. Гамильтон, өмір бойы сайлануы керек және кең өкілеттіктерге ие болуы керек, оның ішінде заң шығарушы биліктің өкілді органын бақылау мүмкіндігі бар, өйткені парламент сайлаушылардың қысымымен "ерікті шешімдер" қабылдай алады. Ойшыл Президентке вето қоюды жақтады: "Президентке құқықты берудің алғашқы мотиві-оған өзін қорғауға мүмкіндік беру, екіншіден, Достастықтың асығыс, немқұрайлылық немесе жаман заңдардың жаман ниеті арқылы қабылдауға қарсы мүмкіндігін арттыру ... Президенттің мұндай құқығының болуы көбінесе үнсіз және түсініксіз, бірақ күшті әсер етеді. Лайықсыз істермен айналысатындар өздерінің бақылауынан тыс көзден кедергі келтіруі мүмкін екенін білгенде, олар оппозицияның қарапайым қорқынышынан, егер сыртқы кедергілерден қорықпаса, не істейтіндерінен аулақ болады", - деп жазды А.Гамильтон [8, 479-бет].

В.Е. Чиркиннің пікірінше, вето институтын американдық конституционализм теоретиктері Парламенттің заң шығарушы билігінің маңызды тепе-теңдіктерінің бірі ретінде тежеу және тепе-теңдік жүйесіне енгізді. Алайда, қазір вето институты оның атқарушы билікті жүзеге асырумен ғана байланысты емес-вето құқығы Мемлекет басшысының Парламенттің заңнамалық қызметіне мамандандырылмаған конституциялық бақылауды жүзеге асыру құқығымен байланысты [9, 67-70 ББ.].

Вето институты қазіргі мағынада тұжырымдамасынан дамыды Дж. Локка мен Ш. Монтескье билікті заң шығарушы, атқарушы және сотқа бөлу туралы. Корольдік билікті жас буржуазиямен шектеуді мақсат етіп, мемлекеттік билікті осы үш тармаққа бөлу қажеттілігі туралы тезис ұсынылды, біріншісі халық сайлаған Парламентке, екіншісі-мемлекет басшысына тиесілі. Үкімет, үшінші билікті тәуелсіз соттар халық өкілдерінің қатысуымен жүзеге асырады. Тежеу және тепе-теңдік принципімен толықтырылған бұл тұжырымдама алғаш рет АҚШ-та конституциялық деңгейде бекітілді. Америка Конституциясын жасаушылар ветоны Конгресстің Президенттің билігіне қол сұғуына қарсы

"тежеу және тепе-теңдік" құралы, сондай-ақ ойланбаған заңнаманың кепілі ретінде қарастырды. Осылайша, вето Президентке заңнамалық процесті бақылау үшін берілген институционалдық құрал ретінде қарастырылды.

Билікті конституциялық нормаларға бөлу теориясын бекітудің алғашқы әрекеті кезінде (АҚШ, 1787) Конституцияны жасаушылардың алдында биліктің тепе-теңдігі туралы мәселе туындады. Мәселе биліктің бірде-бір тармағының тіпті өз өкілеттіктері саласында да бақылаусыз қалмауына, оның қызметінде ерік-жігердің болмауына байланысты болды. Бұл мәселе тежеу және тепе теңдік жүйесін енгізу арқылы шешілді:

- президент Конгресті тарата алмады, бірақ соңғысы да президентті естыстыра алмады (импичмент жағдайларын қоспағанда);

- президент Конгресс Заңын кейінге қалдырылған вето арқылы ұстай алады, бірақ конгресс оның 2/3 дауысын жеңе алады;

- Министрлер президентке есеп берді, бірақ министрлерді президент етіп тағайындаудың өзі Сенаттың мақұлдауын талап етті;

- мемлекеттік органдардың іс-әрекеттерінің Конституцияға сәйкестігін бақылау соттарға тапсырылды.

Жоғарыда аталған либералды вето дипломатиялық конференциялар кезінде жиі қолданылған. Олар, әдетте, тиісті шешімдер қабылдау үшін делегаттардың бірауыздан келісімін талап етті (мысалы, Ұлттар лигасының органдары үшін).

Демек, аяқталған түрінде вето құқығы, Президенттің заң шығару процесіне қатысу тәсілі ретінде алғаш рет АҚШ Президенті алды. АҚШ Конституциясына сәйкес, Заңға айналмас бұрын кез-келген заң жобасына Президент жексенбіні қоспағанда, 10 күн ішінде қол қоюы керек. Заң жобасымен келіспеген жағдайда, Президент оны өзінің қарсылықтарымен Парламентке қайтарады, ол Конгресс мүшелерінің 2/3 дауысының ветосын жеңе алады [10, 122-бет].

Сонымен қатар, егер 10 күн ішінде ол қарсы шықпаса, онда заң күшіне енеді. Сонымен бірге, президент конгресстің көмегінсіз (бөлу, халықаралық шарттар жасасу және т.б.) бұл саясатты жүзеге асыру мүмкін болмайтын жағдайларды қоспағанда, палаталардың өзі жүргізген саясатты қалай қабылдайтынына тәуелсіз болды.

Ветоны АҚШ-та қолдану тәжірибесі елдегі саяси күштердің арақатынасына, басқарушы партиялардың ұстанымдарына және Конгресстегі саяси жағдайға байланысты үнемі өзгеріп отырды.

Дж. Брайс президенттердің көпшілігі бұл құқықты пайдаланған модерацияны және тіпті хабардарлықты атап өтеді-тек кейінге қалдыру қажет болғанда немесе конгрессте халық көпшілікке қарсы болатынына сенімді болған жағдайда.

Вашингтон өзінің ветосын тек екі Биллге қойды, оның ізбасарлары 1830 жылға дейін – жеті; және Кливленд Президенті қызметіне кіріскенге дейін 96 жыл ішінде (1885 жылы) барлық вето жағдайлары 77 болды, соның ішінде "қалта ветосы" (қалта ветосы) [11].

Ең көп қолданылды вето президент Кливленд-1887 жылдың наурызына дейін ол Конгреске өзінің барлық предшественниктеріне қарағанда көбірек

биллдерді қайтарды, олардың көпшілігі азамат соғысы кезінде Солтүстік армиясында қызмет ететін қызметкерлерге зейнетақы тағайындауға қатысты болды. 1886 жылы ол Конгреске 115 Биллді қайтарды, оның 101 – і зейнеткерлікке шықты. Олардың тек сегізі екінші рет өткізуге тырысты және тек біреуі ғана сәтті болды.

Дж. Брайс американдық тәжірибеде тек бір президент вето құқығын теріс пайдаланды деп санайды – Эндрю Джонсон (1865-1869). Ол үш жыл ішінде маңызды мәселелер бойынша биллиді негізсіз қайтарып алды. Нәтижесінде екі палатада да оппозициялық көпшілік құрылды, нәтижесінде үлкен 0020, Биллидің бір бөлігі екінші талқылауда өтті.

60-70 жылдары президенттер Президент пен Конгресстің қарым-қатынасын қайта құру жағдайында вето құқығын едәуір аз пайдаланды.

АҚШ Президентінің вето құқығы Дж. Мэдисон мен А. Гамильтон, "табиғи қорғаныс", жетілмеген заңдар жолындағы" қажетті кедергі". В. Уилсонның пікірінше, оны жүзеге асыра отырып, Президент заң шығарушы биліктің құрамдас бөлігі ретінде әрекет етеді.

Бүгінгі таңда АҚШ-тағы вето құқығы заң шығару процесінің барысына әсер етудің тиімді құралы болып табылады, өйткені Конгресс Президент қайта қарауға қайтарған заң жобаларының тек 7% - ға ғана ветоны жеңе алады. Көбіне вето қоятын заңдар Президент редакциялаған форматта қайта қаралады және қабылданады.

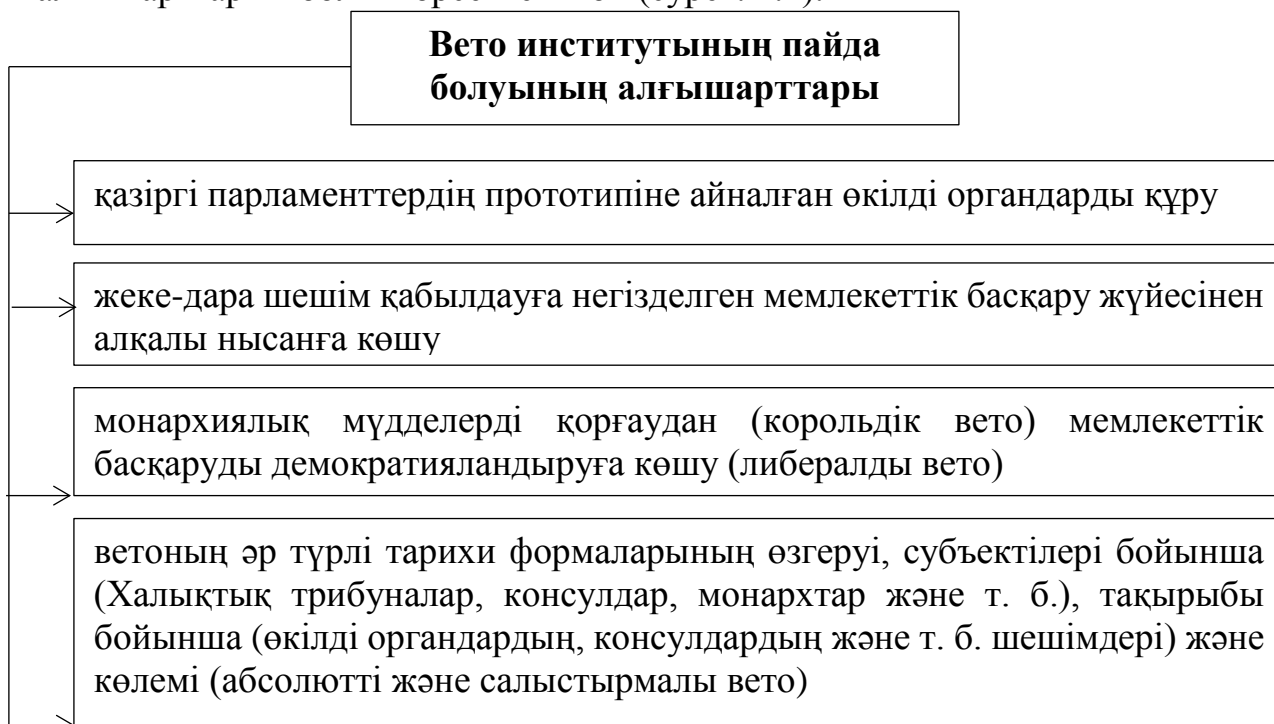
АҚШ-тағы вето талдау президенттердің бұл өкілеттікті жиі қолданғанын көрсетеді. Алғашқы американдық президенттер Конституцияны жасаушылардың Конгресс халықтың еркін жақсырақ білдіреді деген көзқарасымен бөлісті. Вето тек конституциялық емес деп саналатын заң жобаларына қатысты болды. Бірақ екінші дүниежүзілік соғыстан кейін вето президенттердің заңнамаға әсер етуінің негізгі құралы болды. Вето санының көбеюінің себептерінің бірі бір партия президенттікті, ал екінші партия Конгрессті бақылайтын бөлек басқару құбылысы болды. Мұндай жағдайда вето жиі қолданыла бастады және саяси күресте белсенді қолданылды.

Демек, вето құқығы Президенттің заң шығару процесіне қатысуының өзіндік тәсілі болып табылады. Вето құқығын меңзеген АҚШ президенті Д. Эйзенхауэр 1959 жылы "мен заң шығару процесінің бір бөлігімін" деп мәлімдеді [10, Б.122]. Алайда бұл институттың қарсыластары да болды. Осылайша Томас Пейн президенттің орнына 1787 жылғы АҚШ Конституциясын сынға алды, оның пікірінше, Конституцияға сәйкес алқалы орган болуы керек. Ол сондай-ақ Президенттен вето құқығын алуды ұсынды.

Қазіргі ветоның генезисі Ұлыбританиядағы заң шығару практикасымен де байланысты [12]. Парламент патшаға нақты құқықтық актіні шығару туралы арнайы өтінішпен жүгінді. Егер патша петицияда айтылған принциптермен келіссе, онда ол тиісті акт шығарды. Бұл тәжірибе өзгертілді және өтініштер патша мақұлдауы немесе қабылдамауы мүмкін, бірақ мазмұны бойынша өзгертілмейтін құқықтық актілер жобаларының маңыздылығына ие болды. Корольдің палаталар мақұлдаған актіні санкциялаудан бас тартуы белгілі бір пайымдауларға негізделіп, вето деп аталды. Ол абсолютті (немесе шешуші)

сипатта болды және оны жеңу мүмкіндігін қарастырмады. Дуалистік монархияның қалыптасу кезеңі (XVII - XIX ғасырдың басы) заң шығарушы билікті бөлу процесімен сипатталды, ол іс жүзінде парламенттің қолында болды және монарх басқаруды жалғастырған үкіметтік-әкімшілік, яғни дуалистік монархия туралы айтуға болады.

Ресми түрде монархтың Парламенттің шешіміне вето қою құқығы сақталды, бірақ ол соңғы рет 1707 жылы қолданылды. [ФН. автор.: бұл кезде Джеймс II Стюарттың қызына үйленген Апельсин Уильям таққа отырды]. Құқықтар туралы заң 1689 ж ол тәждің артықшылықтарын күрт шектеді және Парламенттің құқықтарына кепілдік берді. Патша заң шығару қызметіне қатысуды жалғастырды, оған абсолютті вето құқығы да берілді. Ағылшын Конституциясының маңызды бөлігі жазылмаған ережелер болып табылады, олардың құрылуы оның одан әрі дамуын анықтайды. Бұл ережелер XVIII ғасырда қалыптасты. және конституциялық прецедент деп атала бастады. Олардың негізгілерінің бірі-патшаның вето құқығынан бас тартуы. Сайып келгенде, парламентаризмнің қалыптасуы вето туралы түсінікті өзгертті, ол биліктің бөлінуі жағдайында жүзеге асырылатын мемлекет басшысының өкілеттігінің сипатына ие болды. Осылайша, қоғамдық-саяси эволюция мен парламентаризмнің қалыптасу процесінде ветоның мәні өзгерді. XIX ғасырдың бірінші жартысында. бірқатар еуропалық монархияларда вето құқығы Мемлекет басшысының биліктің бөлінуі жағдайында жүзеге асырылатын өкілеттіктерінің сипатына ие болды. Көптеген парламенттік монархияларда монарх құзыретінің ресми құрамдас бөлігі болып қала отырып, абсолютті вето бұл күндері тұрақты демократия елдерінде іс жүзінде қолданылмайды. Талдау нәтижелері бойынша әлемдік саяси кеңістікте вето институтының пайда болуының осындай алғышарттарын бөліп көрсеткен жөн (сурет. 1.1).

1.1 Сурет - Әлемдік саяси кеңістіктегі вето институтының пайда болуының алғышарттары [автор анықтаған]

Жалпы алғанда, вето институтының эволюция процесін екі үлкен кезеңге бөлуге болады - президенттікке дейінгі (патшалар, монархтар және т.б. вето құқығы болған) және президенттік (президенттік қызмет құрылғаннан бері) [13, б. 74].

Қазіргі кезеңде көптеген халықаралық ұйымдар бірауыздылық ережесінен бас тартты. Атап айтқанда, БҰҰ Бас Ассамблеяның үштен екісінің, экономикалық және әлеуметтік кеңестің көпшілік дауысымен қарарлар қабылдайды. *Libetum veto* мәні бойынша БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің қызметінде бірауыздылық принципін қолдану болып табылады. БҰҰ Жарғысы бойынша БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің тұрақты мүшелерінің әрқайсысы процедуралық емес мәселе бойынша шешім жобасына вето қоя алады. Осымен БҰҰ Жарғысы Қауіпсіздік Кеңесін консенсуспен шешім қабылдауға бағыттайды.

Қазіргі жағдайда тежеу және тепе-теңдік жүйесі көптеген мемлекеттердің конституцияларында қандай да бір түрде бекітілген. ЕО елдерінің көпшілігінде бұл құқық мемлекет басшыларының Конституциялық өкілеттіктерінде бекітілген. Жекелеген мемлекеттерде "тежеу және тепе-теңдік" термині Конституцияға тікелей енгізілген, ал көпшілігі сипаттамалық ретінде қолданылады. Қалыптасқан демократия елдеріндегі басқарудың қазіргі конституциялық формалары бір немесе басқа конфигурациядағы тежеу мен тепе-теңдік жүйесіне негізделген. Әрине, әр түрлі саяси режимдерде бұл жүйенің айырмашылықтары бар, бірақ оның кейбір элементтері әрқашан демократиялық басқару жүйесіне тән.

Заң шығарушы орган қабылдаған заңды қайтару құқығы заң шығару процесінде аралас басқару нысаны бар республика Президентінің маңызды өкілеттіктерінің бірі болып табылады. Мұндай құқық барлық аралас республикалардың конституцияларымен бекітілген: Беларусь (84-баптың 21-тармағы), Болгария (101-баптың 1-тармағы), Армения (55-баптың 2-бөлігі), Грузия (68-бап), Қазақстан (44-баптың 2-бөлігі), Литва (71-бап), Молдова (93-баптың 2-бөлігі), Моңғолия (33-баптың 1-бөлігі), Польша (122-баптың 5-бөлігі), Португалия (139-бап), Ресей (107-баптың 3-бөлігі), Румыния (77-баптың 2-тармағы), Украина (94-бап), Франция (10-бап).

Конституциялық реформаны жүргізу кезінде ҚР-да жоғары мемлекеттік органдардың, атап айтқанда Президенттің заң шығару қызметіне қатысты заңнаманы жетілдіру үшін көп пайдалы іс жасалды. Бірақ біздің мемлекетіміздің Конституциясына енгізілген бірқатар өзгерістерге қарамастан, заңнамалық деңгейде дереу шешуді талап ететін көптеген проблемалар қалды, атап айтқанда, бұл парламент қабылдаған заңдарға қатысты Президенттік "вето" құқық институтын реформалауға қатысты. Өйткені, мұндай құқық аралас республика Президентінің маңызды заң шығару өкілеттіктерінің бірі болып табылады, ал парламенттік-президенттік республика жағдайында заң шығарушы орган ретінде Парламенттің тиімді жұмысына айтарлықтай әсер етуі мүмкін.

Осылайша, вето институты қазіргі мазмұны мен формасын бірден ала алмады. Оның қалыптасуынан бұрын мемлекеттік органдардың, билік тармақтарының өкілеттіктерінің тепе-теңдігін сақтауға және билікті басып алу мен оның біреуін теріс пайдалануына жол бермеуге бағытталған институттардың

ұзақ эволюциялық процесі болды. Көптеген ғасырлар бойы мемлекеттанушылар мемлекеттік билік тармақтарының өкілеттіктерін тепе-теңдікте ұстау құралдарын табуға тырысты, олардың бірі вето құқығы болды.

Ветоның саяси маңыздылығы Ш. Монтескье мен оның ізбасарлары көрсеткендей өзгеріссіз қалады. Конституционализмнің жүз жылдан астам тарихы осы институттың тиімділігін, оның Конституцияны сақтау, саяси әлсіз азшылықтың мүдделерін қамтамасыз ету, әсіресе Парламенттің гегемониясы жағдайында маңыздылығын растады.

1.2 Вето құқығының қазіргі таңда саяси-құқықтық институт ретіндегі түсінігі және ерекшеліктері

Вето құқығы саяси-құқықтық институт ретінде ерекше болып табылады.

Кейбір мемлекеттердегі Конституциялық теория мемлекет басшысын заң шығару процесінің міндетті қатысушысы ретінде қарастырады. Жекелеген елдердің (Ұлыбритания, Үндістан және т.б.) конституцияларына мемлекет басшысы Парламенттің құрамына оның органикалық бөлігі ретінде кіреді. Бұл тұжырымдаманың заңды көрінісі-бұл заң мемлекет басшысы рұқсат берген кезде ғана күшіне енеді. Санкциядан бас тарту-вето-бірқатар ауыр құқықтық салдарларды тартады [14, 193-бет].

Мемлекет басшысының заңнамалық процеске қатысуы тежеу және тепе-теңдік жүйесінің негізгі элементтерінің бірі болып табылады. Бірқатар елдерде ол заң шығару процесінің міндетті қатысушысы болып табылады. Сонымен қатар, кейбір конституцияларда (Ұлыбритания, Үндістан және т.б.) ол Парламентке оның органикалық бөлігі ретінде енгізілген [14, 193-бет]. Көптеген елдердің мемлекет басшылары заң шығару бастамасына құқылы. Парламент заң қабылдағаннан кейін олар оған қол қояды, содан кейін ол мемлекеттің заңына айналады немесе оған вето қояды, яғни заң жобасын Парламентке пысықтау үшін қайтарады.

Вето құқығы қазіргі саяси-құқықтық институт ретінде Президенттің конституциялық-құқықтық мәртебесінің жетекші құқықтарының бірі және элементі болып табылады және оның құқықтық мәнін жиынтықта анықтайтын бірқатар нақты белгілер мен процедуралық сәттермен сипатталады [15].

"Вето" терминінің өзі латынның "veto" сөзінен шыққан, бұл "тыйым салу" дегенді білдіреді. Бастапқы мағынада ол осындай органның әрекеттерін тоқтату (тоқтата тұру) туралы шешім қабылдайтын сайланбалы органның кейбір мүшелерінің өкілеттіктеріне қатысты [16, 30-бет].

Қазіргі түсіндірме сөздердискреарларда "вето" термині осындай негізгі мағыналарда қолданылады:

1) буржуазиялық типтегі мемлекеттік құқықта-жоғарғы мемлекеттік билік төменгі органның шешіміне жүктейтін түпкілікті немесе шартты тыйым [17, б. 43]; 2) халықаралық құқықта - әр түрлі мемлекеттердің өкілдерінен тұратын кез келген орган мүшесінің өзі келіспейтін шешім қабылдауды қорғау құқығы [18]; 3) жоғарғы мемлекеттік органның немесе Мемлекет басшысының заң шығарушы органның (Парламентке немесе оның Палаталарының біріне) қаулысын

қолданысқа енгізуіне тыйым салуы немесе тоқтата тұруы [19]. 4) адамға немесе адамдар тобына біржақты тәртіппен шешім қабылдауға тосқауыл қоюға өкілеттік беретін құқық [20].

Бүгінгі таңда "вето" термині мемлекеттердің конституцияларында сирек кездеседі және оның мазмұны күрделі Конституциялық тұжырымдар арқылы ашылады. Кейбір зерттеушілердің пікірінше, бұл заң шығару процесін Конституциялық реттеуде мемлекет басшысының заң шығару процесіне қатысудың шекаралары мен тәсілдерін анықтау маңызды болып табылады және бұл өкілеттіктерге жай ғана ат қоймайды [21]. Сондықтан Конституцияны жасаушылар Мемлекет басшысының veto құқығын оның мазмұндық бөлігінде анықтайтын конструкцияларды құруға басымдық береді және осылайша осы құқықтың мазмұны туралы екіұшты түсіндірулерден аулақ болады.

Осылайша, "вето" термині әдетте конституцияларда кездеспейді және ғылыми категория сипатына ие (мысалы, Моңғолия, Португалия, Украинаның негізгі заңдарында қолданылады). Заң әдебиеттерінде "вето" термині Мемлекет басшысының Парламент қабылдаған, бірақ күшіне енбеген заңға санкция беруден немесе қол қоюдан және жария етуден бас тартуы және бұл туралы Парламентке тиісті себептермен есеп беруі ретінде анықталады [22; 23]. Осылайша, этимологиялық тұрғыдан "вето" термині екіұшты түсіндіріледі, бірақ барлық түсіндірулерді бір мағыналы мағынаға дейін қысқартуға болады - заң шығарушы орган, жоғарғы билік субъектісі (әдетте Президент) қабылдаған заң шығару актілерін қолдануға тыйым салу.

Конституцияны құқықтық қорғау кепілдіктері жүйесіндегі Президенттің veto құқығының маңыздылығын бағаламау мүмкін емес. Қабылданған заң арқылы парламент тарапынан конституцияның ықтимал бұзылуына ол күшке ие болмаған кезеңде де уақтылы әрекет етуге тек президент құқылы.

Мемлекет басшысы бір мезгілде Парламенттің өзіне Заңның қабылданған редакцияда жария етілмейтіндігін және нақтылау мен пысықтауды талап ететіндігін білдіреді. Сонымен қатар, кері әсерді ескеру қажет. Сонымен, А.Н. Ярмыш пен А.Н. Коломиец veto институтының кез-келген формасы демократиялық емес деп санайды, өйткені сайланбалы органның қызметі Мемлекет басшысына тәуелді, оның артында әрдайым белгілі бір саяси күштер тұрады [24, 102-бет].

Жалпы, Президент жүзеге асыратын Конституцияны құқықтық қорғау жүйесіндегі veto құқығы конституциялық бақылау құралдарына, сондай-ақ атқарушы билік органдарының актілерін жою құқығына, сондай-ақ Конституциялық Сотқа жүгіну құқығына жатады деп айтуға болады.

Демек, оны Мемлекет басшысының оларды қабылдау кезеңінде ықтимал конституциялық емес заңдардың күшіне енуіне жол бермеу тетіктерінің бірі ретінде түсіндіруге болады.

Осылайша, veto құқығы президенттің билік буындары арасындағы төреші ретіндегі тиімді тетігі, оның заң шығарушы органға әсері және Конституцияны қорғау және сақтау құралы болып табылады. Екі палаталы парламенттерде әр

палата кейде басқалардың іс-әрекеттеріне қатысты вето қою құқығын қолдануға құқылы. Бұл ретте өкілеттіктер көлеміне қарай жоғарғы палата:

- әлсіз-төменгі палатаның шешімін кейінге қалдыруы мүмкін, бірақ оған кедергі жасай алмайды, өйткені оның ветосын төменгі палата жеңе алады (Ұлыбритания, Польша) ;

- күшті-оның келісімінсіз заңды қабылдау мүмкін емес (Италия, АҚШ, Швейцария – 1999).

И. Кант халықтың егемендігі туралы ереже жасады. Бірақ бұл ережеден түбегейлі практикалық тұжырымдар жасалуы мүмкін деген қорқыныштан ол халықтың "вето"қою билігінің пайда болуы туралы мәселені талқылау құқығын қажет деп санады. Жоғарғы билік туралы заң жоғарғы заң шығарушыдан келеді, ол қасиетті. "Барлық билік Құдайдан келеді" -И.Канттың халыққа берген жауабы. Қазіргі заң шығарушы билікке оның шығу тегі қандай болса да, сөзсіз бағыну керек [26].

Осылайша, субъектілердің вето саны әртүрлі демократиялық режимдерде ерекшеленеді. Ең кең тарағаны-заң шығару процесінде бір субъект-Президенттің ветосын реттеу тәжірибесі. Сонымен қатар, Парламенттің жоғарғы палатасы вето субъектісі бола алады. Бұл жүйелерде Парламенттегі коалиция президентті қамтуы керек немесе оның ветосын жеңу үшін білікті көпшілікке ие болуы керек.

С. Г. Паречина Президенттің вето құқығынан оның заң шығару процесіне қатысу тәсілдерінің бірін көреді. Оның пікірінше, бұл құқық Парламент қабылдаған заңдарды қабылдамауға Заңды мүмкіндік беру болып табылады. Мұндай құқықтың болуы заң шығарушы және атқарушы биліктің ынтымақтастығын қамтамасыз ету қажеттілігімен негізделеді, ол Мемлекет басшысына заңға қол қоймауға, демек, жарияламауға, оны жаңа қарау үшін заң шығарушы органға жіберуге құқық беру арқылы жүзеге асырылады [27, 63-бет].

Талдау көрсеткендей, конституционалистердің Мемлекет басшысының "жарамды" вето құқығының болуы туралы ортақ пікірі жоқ. Бұл құқық " мемлекеттік органдарды теңестіреді, олардың қызметін үйлестіруді қамтамасыз етеді - адамның саяси бостандығына кепілдік берудің маңызды шарты ... заң шығару жұмысының сапасын едәуір жақсартуға ықпал етеді " [28, 17-бет]. Мұндай құқықты беру қажеттілігін көптеген конституционалистер атап өтті, атап айтқанда А. Эсмен вето құқығын "атқарушы биліктің заң шығарушыға әсер етуінің жалғыз құралы" деп атады [29, 260-бет].

Парламент қабылдаған заңдарға қатысты вето қолдану Парламенттің Мемлекет басшысы алдындағы саяси жауапкершілігінің басталу нысандарының бірі болып табылады. Президенттің Парламент қабылдаған Заңмен келіспейтінін білдіру, соның арқасында оған күшіне енгенге дейін түзетулер енгізіледі, оны жетілдіруге мүмкіндік береді.

Барлық дерлік демократиялық елдерде мемлекет басшыларына Парламент қабылдаған заңдарға қол қоюға және жариялауға өкілеттік берілген (промульгация), нәтижесінде олар күшіне енеді. Промульгациядан басқа, Мемлекет басшысы Парламент бекіткен заңға вето қоя алады, оны өзінің ескертулерімен және ұсыныстарымен Парламентке қайта қарау және қабылдау үшін қайтара алады.

Сонымен қатар, Президент промульгация құралдары арқылы өзінің конституциялық мәртебесі мен өкілеттіктерін, ең алдымен, ұлттық мүдделерге қайшы келетін немесе зиян келтіретін заңнамалық актілердің қабылдануына жол бермеу үшін бүкіл халықтың ерік-жігерінің заңды өкілі ретінде жүзеге асыру мақсатында заңнамалық процестің мазмұны мен бағытына белсенді әсер ету мүмкіндігіне ие.

Осылайша, вето институты парламенттік шешімдердің салмағын көтеруге, олардың мемлекет Конституциясына және Мемлекет басшысы кепілдік берген жалпыұлттық (тар партиялық және лоббистік емес) мүдделерге сәйкестігін қамтамасыз етуге арналған.

Мемлекет басшысына вето құқығы әр түрлі басқару нысандарында беріледі, бірақ ол көбінесе президенттік және аралас республикалық басқару нысандарында қолданылады, онда президент жалпы сайлауда сайланады және ол мен Парламент арасында қайшылықтар жиі туындайды.

Президенттік басқару формасы бар мемлекеттерде Президенттің вето құқығы-бұл Президентке заңнамалық қызметте атқарушы биліктің мүдделерін белсенді түрде қорғауға мүмкіндік беретін жеткілікті күшті өкілеттіктер; парламенттік республикаларда бұл, әдетте, билік жүйесін ұйымдастырудың осы түріндегі вето құқығын жеңу ерекшеліктерімен алдын-ала анықталған әлсіз өкілеттіктер. Президенттік басқару нысаны бар мемлекеттер үшін Мемлекет басшысының ветосын еңсерудің күрделі рәсімі тән, парламенттік республикаларда бұл рәсім, әдетте, өте қарапайым.

Президентті Парламент сайлайтын және нақты билік өкілеттіктері жоқ парламенттік республикада вето құқығы сирек қолданылады, әдетте үкіметтің бастамасымен. Күшті вето Парламенттің Мемлекет басшысының алдындағы жауапкершілігін күшейтеді, сонымен бірге ол Мемлекет басшысының заң шығару үдерісіндегі ұстанымын едәуір күшейтеді. Бөлінген басқару жағдайында мұндай күшейту (Президент пен парламенттік көпшіліктің оппозициялық қарсыласуы) Президенттің Парламентті бұғаттауына әкелуі мүмкін. Бұл тұрғыда қазіргі әлем елдерінде жиі кездесетін әлсіз вето неғұрлым демократиялық саяси-құқықтық институт болып табылады.

Вето құқығын жиі қолдану идеологиялық тұрғыдан әртүрлі полусті күштердің Парламентінде бірлескен дауыс беру тәжірибесінің өсуіне әкеледі, бұл ветоны жеңу үшін жеткілікті өкілеттіктері бар тұрақты коалицияның қалыптасуына әкеледі. Өз кезегінде, ветоны табанды түрде жеңу Президенттің "әлсіздігін" және оның саяси процеске әсер ету мүмкіндігінің жоқтығын көрсетеді.

Осылайша, аралас басқару нысаны бар республикалар президенттерінің вето құқығын қолдануы Мемлекет басшысының конституциялық анықталған өкілеттіктеріне және парламенттің партиялық конфигурациясына байланысты. Сонымен қатар, аралас республикалар президенттерінің вето құқығын қолдануы мемлекеттік органдар арасында Президентке берілген орынға байланысты; Президент, әдетте, Мемлекет басшысы және Конституцияны сақтаудың кепілі ретіндегі мәртебесін басшылыққа алады.

Демек, мемлекет басшыларына вето қоюдың қазіргі тәжірибесі оның басқару формасына тікелей байланысты екендігіне байланысты деп айтуға болады. Осылайша, президенттік республикаларда мемлекет басшысы заңнамалық қызметте күшті өкілеттіктерге ие. Мұндай мемлекеттерде Президенттің ветосын жеңудің күрделі жүйесі бар, бұл парламенттік жүйеге қарағанда, бұл процедура, әдетте, өте қарапайым. Аралас басқару нысаны бар республикаларда вето құқығын қолдану Президенттің конституциялық анықталған өкілеттіктеріне және парламенттің партиялық конфигурациясына байланысты.

Айта кету керек, әртүрлі басқару нысандары бар республикаларда Президенттің вето құқығының жұмыс істеуінің белгілі бір заңдылықтары бар, сонымен бірге халықаралық Конституциялық практика белгілі бір басқару нысаны бар мемлекеттерде вето құқығын дәстүрлі нормативтік реттеуден бас тарту жағдайларын біледі.

Мысалы, халықаралық саяси тәжірибеде Парламент вето дан өткеннен кейін Мемлекет басшысы оның еркін елемей, заңға қол қоймаған жағдайлар болды, нәтижесінде оның тағдыры заңды түрде белгісіз болып қалды, өйткені мемлекет басшысының қолынсыз заңды жариялау мүмкін болмады. Мұндай жағдайларда президент заң актілеріне қол қою және жариялау туралы Конституциялық талаптарды бұзған кезде және Парламентте өзінің заңнамалық функциясын соңына дейін жүзеге асырудың жолдары болмаған кезде сыни жағдай туындады.

Мұндай жағдайдың жарқын мысалы ретінде 1997 жылы Украинаның Президенті мен Жоғарғы Радасының қарама-қайшылығын келтіруге болады, ол кезде Украинаның Жоғарғы Радасын үшінші рет "жергілікті мемлекеттік әкімшіліктер туралы" Украинаның Заңы қайта қарауға қайтарылды. Украинаның Жоғарғы Радасы 1997 жылы 15 Тамызда тіпті Украина Президентіне үндеу қабылдады, бірақ заң ешқашан Украина Президентімен мақұлданбаған және оған қол қойылмаған.

Тәжірибе көрсеткендей, Президенттің Парламенттегі сайлау циклі мен жоғары қолдауы вето қолдану жиілігіне әсер етеді. Сонымен, Парламентте көпшілікке ие президент аз мөлшерде вето қояды, ал саяси тұрғыдан " әлсіз " президент заң жобаларына тыйым салудың жоғары деңгейіне ие (кесте. 1.1).

1.1-кесте-Президент-парламент қарым-қатынасына байланысты вето қою саны [25]

Президент	Конгресстегі көпшілік партия	Кейінге қалдырылған вето	Қалта ветосы	Жалпы саны	Еңсерілген вето саны
-----------	------------------------------	--------------------------	--------------	------------	----------------------

Президент пен парламенттегі көпшілік бір саяси күшке жатады

Дж. Кеннеди	Демократиялық	12	9	21	-
Л. Б.	Демократиялық	16	14	30	-

Джонсон					
Дж. Картер	Демократиялық	13	18	31	-
Президент и большинство в парламенте принадлежат к разным политическим силам					
Д. Эйзенхауэр	Демократиялық	73	108	250	12
Дж. Форд	Демократиялық	48	18	66	12
Р. Рейган	Демократиялық	39	39	78	9

Вето саясатты статус-квоның өзгеруінен қорғаудың құралы бола отырып, сонымен бірге Президентке мемлекеттік бағытты түбегейлі өзгертуге мүмкіндік бермейді. Президенттік вето кез-келген заңнамалық шешімге президенттің қандай да бір дәрежеде артықшылықтарын қосуды талап етеді, бұл кең саяси бағытқа кепілдік береді. Бұл аспектіде оқиғаларды дамытудың екі нұсқасы болуы мүмкін:

- президент саяси тұрғыдан әлсіз, қоғамдық мақұлдау деңгейі төмен, Парламентте партиялық қолдау жоқ-парламент даулы мәселелерде заң шығара алады;

- Президенттің мықты ұстанымы, халық арасында және Парламентте қолдаудың жоғары деңгейі-даулы мәселелер бойынша заңдар қабылдаудың аздаған саны.

Сонымен қатар, жұмыссыздық, аралық сайлау, әлеуметтік маңызы бар заң жобалары вето санын көбейтеді, ал халықаралық қақтығыстар, Президенттің танымалдығы, Парламенттегі партиялық қолдау оның санын азайтады.

Жалпы, заң шығару практикасы көрсеткендей, вето құқығы қолданылған заңдар санының көбеюі көбінесе билік тармақтары арасындағы қатынастардың едәуір шиеленісу кезеңінде байқалады, бұл олардың арасындағы қатынастарды және заң шығару процесінің тиімділігін теріс сипаттайды. Бұл процесті жандандыру, біздің ойымызша, билік тармақтары арасындағы тепе - теңдіктің бұзылуына және сайып келгенде, елдегі саяси дағдарысқа әкелуі мүмкін.

Сонымен қатар, осы институттың екіұштылығына назар аудару қажет. Осылайша, өз кезегінде, билік тармақтары арасындағы саяси қарама-қайшылықтың шиеленісуі жағдайында вето құқығын саяси күрес құралына айналдыру елдегі демократияның дамуына елеулі қауіп төндіреді.

Басқаша айтқанда, екіжүзділік биліктің шамадан тыс орталықтандырылуы мен конституциялық бұзушылықтардың алдын алу процесінде және сонымен бірге ветоны теріс пайдалану құралына айналдыру мүмкіндігінде маңызды рөл атқарады.

Демек, Мемлекет басшысының "вето құқығы" билік жүйесінің демократиялығын қамтамасыз етудің және оның бір тармақты басып алуына жол бермеудің тиімді тетігі болып табылады. Сонымен бірге, ветоны құқықтық институт ретінде жүзеге асыруға елдегі саяси процестер, ең алдымен Парламенттің саяси конфигурациясы, ондағы президенттікке қарсы күштердің

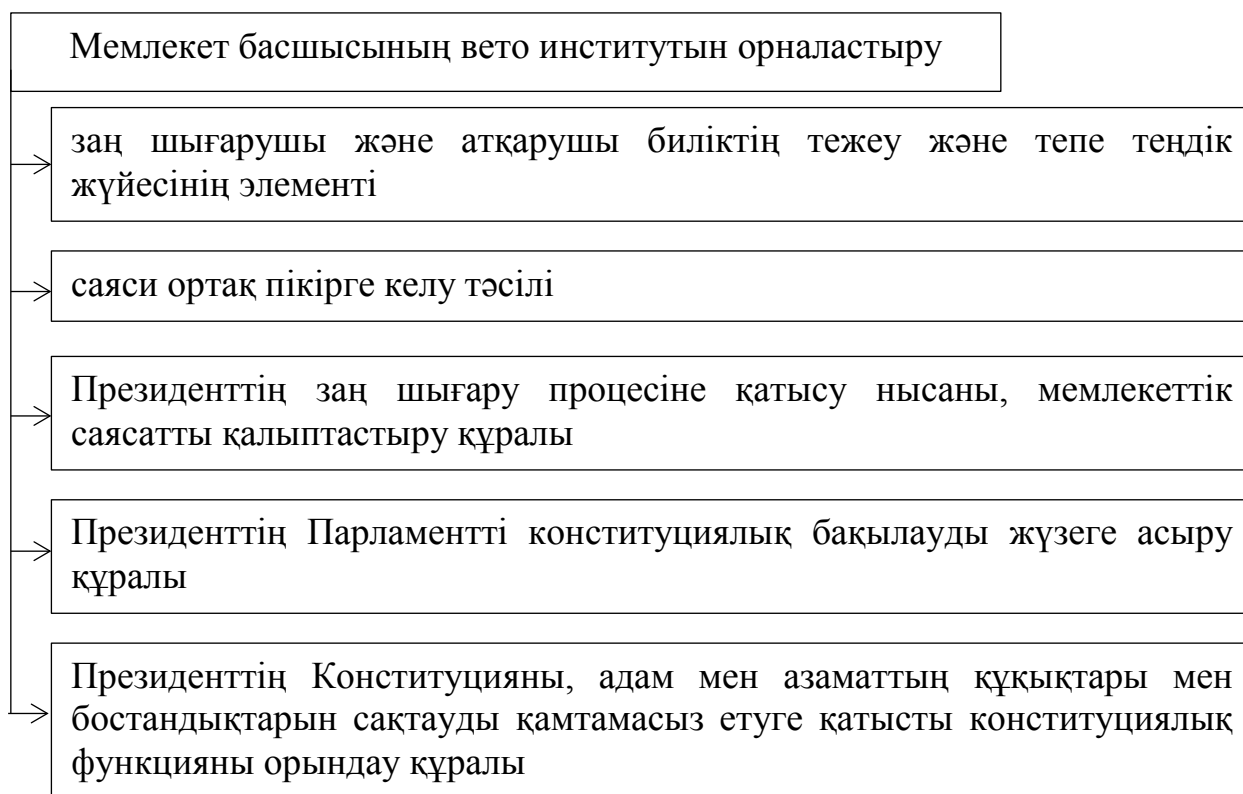
билік немесе оппозициялық мәртебесі, қоғамның саяси мәдениетінің түрі және мемлекеттік басқару жүйесін саясаттандыру деңгейі әсер етеді.

Мемлекет басшысының Парламент қабылдаған заңдарды қабылдамауы көптеген мемлекеттердің конституцияларында, президенттік және парламенттік басқару нысандарында қарастырылған. Мұндай құқықтың болуы заң шығарушы және атқарушы органдардың ынтымақтастығын қамтамасыз ету қажеттілігімен анықталады және Мемлекет басшысына заңға қол қоймай, оны заң шығарушы органға жаңа қарауға жіберу мүмкіндігін беру арқылы жүзеге асырылады.

Осылайша, талдау көрсеткендей, конституциялық құқық ғылымында Мемлекет басшысының вето институты бес позициядан ұсынылған (сурет. 1.2).

Тұтастай алғанда, саяси нарықтағы президенттік вето институты қолданыстағы статус-квоны сақтаудың қуатты құралы болып табылады. Бұл Парламенттің бірігу, шоғырлану жұмысын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді, Президенттің Парламенттегі жекелеген топтардың мүдделерін бұғаттау мүмкіндігі арқылы олигархиялық топтардың құрылуына жол бермейді.

Жел соғу жүйесінің қосарланған сипаты бірқатар елдерде вето құқығына қарсы тепе-теңдіктің болуынан да көрінеді. Бұл Президент актілерін контрассигнациялау институты туралы. Бұл рәсім, ең алдымен, заң шығару процесінде мемлекет басшысының шешімдері мен өкілеттіктерін жеке қабылдауды шектейді. Президент актілерінің қарама-қайшылығы Үкімет басшысының және/немесе үкімет мүшесінің Мемлекет басшысының онсыз жарамсыз актісіне қол қоюын білдіреді. Бұл институтты қолдану механизмі басқару формасына байланысты елдер бойынша да ерекшеленеді. Парламенттік басқару формасы бар елдерде институт Президенттің немесе монархтың барлық немесе барлық дерлік актілеріне қолданылады. Президенттік республикаларда президент контрассигнациясыз актілер шығарады. Мемлекет басшысы, әдетте, Конституция бойынша кең және нақты билік өкілеттіктеріне ие аралас республикаларда Президент актілерін контрассигнациялау институты шектеулі жұмыс істейді.

1.2 Сурет. - Мемлекет басшысының вето институтының Конституциялық құқық ғылымындағы позициясы [автор анықтаған]

Мысалы, Украина Конституциясының 106-бабында Украина Президентінің актілерінің тізімі бар, олар Украина Премьер-Министрі мен актіге және оның орындалуына жауапты Министрдің қолымен бекітілуі керек. Президенттің қалған актілері Үкімет басшысы мен мүшелері тарапынан қарама-қайшылыққа жатпайды.

Бұл мәселе бойынша Қазақстандағы жағдай заңды түрде бекітілмеген және даулы болып табылады. Атап айтқанда, Р. Т. Окушева елде контрасигнатура институтына жақын институт жұмыс істейді деп санайды [30, 78-бет]. Негізгі Заңның 45-бабының 2-бөлігінің нормалары негіздеме болып табылады, ол Президент актілеріне екінші қол қоюды көздейді, сонымен бірге қол қоюшы лауазымды адамға осы актілердің заңдылығы үшін жауапкершілік жүктеледі [31].

Алайда, Палата төрағаларының екінші қолтаңбасына қатысты контрасигнатура ұғымы қолданылмайды, өйткені Р. Т. Окушева мұны қол қойылған актінің заңсыздығы үшін жауапкершілік шаралары жоқ деп негіздейді.

"Бұл жағдайда біз контрасигнатурамен айналыспаймыз, – дейді автор, - біріншіден, бұған биліктің әртүрлі тармақтарының органдары қатысады: парламент-президент. Екіншіден, дәстүрлі түрде түсінілетін контрасигнатура Мемлекет басшысының актіге түпкілікті қол қоюы кезінде контрасигнациялаушы тұлғалардың қолдарының міндетті түрде болуын болжайды; палаталар төрағаларының қолдары қазақстандық нұсқада ҰБТ Президентінің қолынан кейін қойылмайды" [30, 78-бет]. Алайда, бұл логика үкіметтің бастамасымен Парламентке енгізілген заңдар бойынша Премьер-Министрдің контрасигнатурасына және алдын ала қолтаңбасына жатқызуға болмайды деген қорытындыға әкелуі мүмкін [32, 19-баптың 2-тармағы]. Р. Т. Окушева мұны "заң шығару процесіне арналған контрасигнатура институты" деп санайды [30, 78-бет].

Жалпы, Президенттің вето-тосқауылының негізгі функциясы саяси процестің түбегейлі өзгеруін тежеу, оны тұрақтандыру, заңнамалық рәсімдер мен мемлекеттік реттеу тетігін оңтайландыру болып табылады.

Қолданыстағы анықтамаларды, заңнамалық регламенттерді және қолдану практикасын талдау проблемалардың бірі ретінде вето құқығы объектісіне қатысты мәселені анықтауға мүмкіндік береді.

Жалпы вето құқығының объектісіне қатысты қолданыстағы пікірлерді екі позицияға бөлуге болады – күшіне енбеген заң және заң жобасы. Сондықтан кейбіреулер вето құқығының объектісі заңдар деп санайды [33]. Басқалары Президенттің вето құқығының объектісі ретінде екінші көзқарасты ұстанады заң жобалары [25].

Атап айтқанда, судья А.З. Қайырбеков "Қазақстан Республикасының Президенті Қазақстан Республикасының Парламенті қабылдаған қандай да бір заңға вето қоя отырып (нысан бойынша - бұл құқықты қолдану актісі), сол арқылы оған заң күші берілмейді" деп санайды [34].

Біздің ойымызша, вето объектісіне тек заңды жатқызу ұстанымын негізді деп тану керек. ҚР Конституциясының 44-бабының 2-бөлігіне сәйкес Президент "заңды немесе оның жекелеген баптарын қайта талқылау және дауыс беру үшін қайтарады", ал Қазақстан Республикасы Президентінің 1996 жылғы 2 шілдедегі № 3051 "Қазақстан Республикасы Президентінің қол қоюға ұсыну және қарастыру, оларды тіркеу, жариялау және сақтау тәртібі туралы ереже" Жарлығының 2-тармағына сәйкес "бұл "қол қоюға түскен заң жіберіледі" деген сөз ... "заңға қол қою немесе оны Парламент Мәжілісіне қарсылықтармен қайтару туралы ұсыныстары бар қорытынды дайындау үшін".

Екінші позицияны ұстанатын авторлар күшіне енбеген заң мен заң жобасын қате анықтайды. Заң шығарудың соңғы кезеңі заңмен заңды күшке ие болуды көздейді. Бұл тұрғыда мынаны атап өткен жөн: промульгацияға дейін заң жобасы тиісті түрде қол қойылып, жарияланғанға дейін заңға айналмайды. Сонымен қатар, егер Президенттің ветосы қайталанбаса, бұл процесс ешқашан болмауы мүмкін.

Вето құқығындағы өкілеттіктердің көлемін анықтау да даулы пікірталастарды тудырады. Жалпы алғанда, вето құқығының мазмұны Парламенттен алынған заңға қол қоймау түріндегі пассивті әрекет және пысықтауға қайтару түріндегі белсенді әрекет ретінде әрекет етеді.

Бұл ретте ҚР Конституциясының 44-бабының 2-бөлігіне сәйкес Президенттің заңға қол қою міндеті сөзсіз болып қалатынын, ал оны орындаудан бас тартуды Конституцияны бұзу деп санауға болатынын атап өткен жөн. Сондай - ақ, заң шығарушы бақылаудың кері мүмкіндігін қарастырды-бір ай ішінде қайтарылмаған заңға қол қойылды деп саналады.

Айта кету керек, іс жүзінде вето құқығын іске асыру кезінде Президент, әдетте, белсенді-пассивті әрекетті орындайды - заңға қол қоймау және оны пысықтауға қайтару. Осылайша, Қазақстан Республикасының Президенті бірінші шақырылымда 7 заң, екінші шақырылымда 9 заң, үшінші шақырылымда 1 заң және төртінші шақырылымда 2 заң ескертулерімен қайтарылды.

Пысықтауға оралу іс-әрекеттің екі түрін қамтуы мүмкін: заңның мазмұнына, оның жекелеген бөліктеріне, баптарына ұсыныстар/ескертулер, оларды қабылдамау, Заңның нысаны мен құрылымына ескертулер/түзетулер. Барлық жағдайларда түзетулердің көлемі мен нысанасына қарамастан, бүкіл заң пысықтауға толығымен қайтарылады.

Назар аударуға тұрарлық және көзқарастардың бірлігі жоқ үшінші мәселе-вето құқығының заңды ресімделуін анықтау.

Сонымен, А.З. Георгица заң техникасы тұрғысынан вето қолдану актісі мемлекет басшысының заң жобасына қарсылығын білдіретін Жолдау жасайтындығында екенін атап өтті [35, 332-бет]. Бұл мәлімдеме дұрыс емес, өйткені заңнамаға сәйкес ҚР Президенті жарлықтар мен өкімдер түрінде актілер шығарады [36, 20 – бап] (Конституцияның 53 – бабының 4-тармағы-зандар, 61-баптың 2-тармағы-заң күші бар жарлықтар), ал Жолдаумен тек ел халқына (әдетте жыл сайын) жүгінеді. Бұдан басқа, Конституцияда және басқа да нормативтік актілерде вето қандай нысанда қабылданатыны көрсетілмейді. Шын мәнінде, заңға қол қоймаудың және қайтарудың белсенді-пассивті әрекеттерін

орындау үшін Президенттің себебін көрсететін парақтан басқа қандай да бір құжаттық акт шығарудың қажеті жоқ.

Осыған байланысты біз Д. В. Мазурмен толық келісеміз, ол Республикада президенттің ветосын басқарудың аралас формасымен құжаттау заң шығару актісі емес деп санайды, өйткені ол заң нормаларын белгілемейді, өзгертпейді немесе жоймайды, бірақ заң шығару процесінің маңызды бөлігі болып табылады [37, 118-бет]. Ғалым вето құқығын Президенттің Жарлығы түрінде жүзеге асыруды ұсынады, өйткені Парламент қабылдаған заңдарға вето институтының құқықтық табиғаты заң шығарушылық сипатқа ие және вето құжаттамасы заң шығару процесінің факультативті кезеңі ретінде қарастырылуы керек [37, 9-бет]. Алайда, бұл ұсыныс, біздің ойымызша, негізсіз. Президенттік вето осы процестің соңғы кезеңдерінің бірі бола отырып, заң шығарушы болып табылады деп келісуге болады.

Украина Конституциялық Сотының судьясы М.д. Савенко да осындай ұстанымды ұстанады, ол Украина Президентінің парағын осыған ең қолайлы форма деп санайды, ол Мемлекет басшысының заңға қол қоюдан бас тартуға қатысты ерік-жігерін қамтитын ресми құжат болып табылады және Украинаның Жоғарғы Радасында заңға дауыс беру нәтижелерінің күшін жою түрінде құқықтық салдары бар, Парламентті заңды қайта қарауға міндеттейді. Құқықтық табиғаты бойынша бұл құжат заңды маңызы бар акт болып табылады [38, б. 55].

Сонымен бірге, Украинаның конституциялық-құқықтық саласында бұл туралы пікірлердің алуан түрлілігі бар. Шешім қабылдаған кезде Украинаның Конституциялық соты Украинаның Жоғарғы Радасы қабылдаған "Украина Конституциясының 98-бабына өзгерістер енгізу туралы" 73 халық депутатының Конституциялық ұсынысы бойынша іс бойынша Президенттің ветосын ресімдеуге қатысты елеулі келіспеушіліктер:

- Украина Президентінің ветосы-бұл акт, оны қабылдау актіде одан әрі бекітуді талап етеді;

- Президенттің ветосы Украина Президентінің актісі емес, сондықтан Украина сотының Конституциясын бағалау мүмкін емес;

- вето-Украина президентінің белгілі бір актіні қабылдау арқылы немесе тиісті ұсыныстармен қайта қарау үшін заңды қайтару туралы сауатты хабарлама (жазбаша) арқылы Парламент заңын қайта қарау үшін қайтару құқығы (мүмкіндігі);

- Украина Президентінің заңға вето қою туралы актісінде заңды қолдану сияқты құқықтық актінің белгілері бар;

- Украина Президентінің ұсыныстары, біріншіден, мазмұны бойынша вето құқығын жүзеге асырудың құқықтық нысаны, екіншіден, Мемлекет басшысының ерік-жігерінің нысаны, үшіншіден, тиісті құқықтық салдарға әкеп соқтыратын құқықтық акт болып табылады [39, 72-бет].

Кейбір авторлар Украина Президентінің ветосын Украина мемлекеті басшысының Жарлығымен рәсімдеу керек деп санайды, өйткені бұл мемлекеттік билік актісі және айтарлықтай заңды салдары бар [40, 41-бет].

Біздің ойымызша, осы құқықтық олқылықты жою үшін Президенттің вето қолдана отырып, заңдарды қайтарудың ұйымдық-құқықтық нысанын бекіте

отырып, Президенттің вето қолдануы керек екенін заңнамалық деңгейде анықтау қажет. Мысалы, "Қазақстан Республикасының Президенті туралы" Заңның 20-бабына мынадай сипаттағы толықтырулар енгізілсін: заң вето құқығын іске асыру тәртібімен немесе заңның құрылымына, мазмұнына немесе нысанына ұсыныстары мен ескертулері бар түсіндірме жазба нысанында немесе егер заңға өзгерістер туралы ұсыныстар енгізілмесе, ілеспе Парақ нысанында қайтарылады.

Президенттің ветосын регламенттелген ресімдеу, оның ресми басылымдарда жариялануы демократияландыру деңгейін және қоғамдық биліктің ашықтығын арттыруға, желдің мазмұнымен танысуға, Конституциялық/Жоғарғы Сотта вето қою туралы құжатқа наразылық білдіруге мүмкіндік береді.

Осылайша, вето құқығының мазмұнын саяси-құқықтық және конституциялық институт ретінде анықтауға қатысты талдау нәтижелерін қорытындылай келе, оның құрамдас сипаттамалары мен белгілерін ажыратуға болады:

1) заң шығарушы және атқарушы биліктің тежеу және тепе-теңдік жүйесінің элементі, саяси құрал;

2) Президенттің заң шығару процесіне және мемлекеттік саясатты қалыптастыруға қатысу нысаны;

3) Президенттің Парламентке Конституциялық бақылауды және заңнамалық актілердің сапасын іске асыру құралы;

4) Президенттің құқық қорғау және құқық қорғау функцияларын орындау құралы (Конституцияның, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының сақталуын қамтамасыз ету).

5) президенттің айрықша конституциялық құқығы;

6) қол қойылмаған заңға қатысты оны Парламентке қайтару рәсімі бойынша белсенді-пассивті іс-қимылдар жиынтығы;

7) шұғыл сипат – Президент вето құқығын қолдана алатын мерзімдерді қатаң реттеу (Украина Конституциясының 94-бабының 2-бөлігіне сәйкес 15 күн, Қазақстан Конституциясының 44-бабына сәйкес бір ай);

8) айрықша заңдық салдарлар-дауыс беру нәтижелерінің күшін жою және заңды Парламентке пысықтауға қайтару;

9) саяси жүйені демократиялық және ашық ететін саяси нарықтың элементі;

10) Президент пен Парламенттің инструментаға келу құралы.

Вето құқығын саяси-құқықтық практикада және доктринада қолдану ерекшеліктерін қорытындылай келе, оның негізгі мақсаты ретінде тежеу және тепе-теңдік жүйесі ретінде елдегі заң шығару процесінің барысы мен нәтижелерінің демократиялық сипатын қамтамасыз етуді, ұлттық құқық жүйесін қалыптастыру процесін оңтайландыруды және заңдастыруды анықтауға болады.

Талдау нәтижелері бойынша санаттың авторлық анықтамасы ұсынылады: вето құқығы - бұл Мемлекет басшысына тиесілі конституциялық құқық, елдің заң шығарушы органы қабылдаған нормативтік-құқықтық актіні алған күннен бастап белгілі бір мерзімде оған қол қоюдан бас тарту (қол қоюды кейінге

қалдыру) және нысаны мен мазмұнына қатысты ұсыныстар мен ескертулерді енгізе отырып, қайта қарауға жіберу.

Тұтастай алғанда, вето институты конституциялық басқаруды қалыптастырады, онда барлық билік диктатурадан Заңның қолданылуымен шектеледі, Мемлекет басшысына заңға қол қоймай, оны заң шығарушы органға жаңа қарауға жіберу құқығын беру арқылы жүзеге асырылады, бұл заң шығарушы және атқарушы органдардың ынтымақтастығын қамтамасыз етеді.

1.3 Вето құқығының негізгі түрлері

Вето құқығының негізгі түрлерін жіктеу әр түрлі критерийлер бойынша жүзеге асырылады. Соларға жеке-жеке талдау жасап көрелік.

Абсолютті (қарар), кейінге қалдыру (суспензиялық немесе салыстырмалы) және таңдамалы вето бар.

Мемлекет басшысының абсолютті ветосы оның Парламент қабылдаған актіні (заңды) мақұлдамауын (бекітпеуін) білдіреді, бұл оның күшіне енуіне мүмкіндік бермейді. Парламент қабылдаған заңның промульгациясынан бас тарту түпкілікті болып табылады және оны Парламент жеңе алмайды. Аралас республикалардың, атап айтқанда Қазақстанның Президенттеріне мұндай құқық берілмеген.

Бұл құқық мемлекет басшысына абсолютті және дуалистік монархияларда тән, бүгінде ол кейбір парламенттік монархияларда сақталады, бірақ іс жүзінде қолданылмайды, Конституциялық фантастикаға айналады. Ресми түрде кейбір конституциялық монархияларда (мысалы, Ұлыбритания мен Бельгияда) бар. Сонымен бірге Ұлыбритания монархы соңғы екі ғасырда бұл құқықты пайдаланбады.

Бұл елдерде ол тек заңды түрде бар, өйткені іс жүзінде бұл ереже тиімсіз. Ветоның абсолютті құқығы биліктің бөліну принципіне қайшы келеді, өйткені ол Парламенттің практикалық қызметін тоқтата алады.

Мұндай институт "дағдарыс жағдайында және әртүрлі саяси күштердің қарсыласуы жағдайында мемлекет басшысының резервтік қуатты қаруы" ретінде қарастырылуы керек [41, 308-бет]. Бұл тек заңды түрде болғанымен, іс жүзінде бұл ереже тиімсіз.

Кейбір елдерде Мемлекет басшысы заңға қол қоюды белгісіз уақытқа кейінге қалдырған кезде "қалта ветосы" деген атау пайда болды-олар оны матаның астына қойды дейді [42].

Абсолютті ветоның бұл түрі американдық тәжірибеде Конгресс мақұлдаған заң сессия аяқталғанға дейін соңғы он күнде күшіне енбеген кезде қолданылады, егер Президент оған қол қоюдан бас тартса және Конгреске міндетті түрде қайтарылмаса. Бұл 10 күндік мерзім үзіліп, Заңның қайтарылатын жері жоқ, өйткені Конгресс демалыста. Уақыт өте келе АҚШ Жоғарғы Соты" қалта ветосын " конституцияға қарсы тәжірибе деп таныды [43, 229-бет]. Негіздеме ретінде Президенттің заң шығару процесінде өз өкілеттігін теріс пайдалану, биліктің теңгерімсіздігі және демократиялық принциптерді бұзу мүмкіндігі келтірілген.

Бұл жағдайды президент негізінен, егер ол қандай да бір заңға қанағаттанбаса және оған қол қойғысы келмесе, бірақ оның беделіне нұқсан келтіретін кейінге қалдырылған вето қолданғысы келмесе қолданады. Нәтижесінде заң заңды күшке ие болмайды ("қалта ветосы") және конституциялық белгіленген тыйым (кейінге қалдырылған вето) алмайды.

Бұл жағдайда заңнамадағы оқшылық қолданылады, өйткені мұндай жағдайды шешудің белгіленген процедурасы жоқ. Осылайша, Президенттің "әрекетсіздігі" абсолютті вето күшіне ие болады. Конгресс демалыстан оралғанда бұл заңды қайтадан қарастыруы мүмкін, бірақ бірінші кезеңнен бастап жаңа заң жобасы ретінде. Кейде іс жүзінде бұл процедураның ұзақ мерзіміне байланысты заң жобасына қажеттілік жоғалады немесе ол айтарлықтай өзгереді.

Қалта ветосын қолдану Президентке саяси процестің барысына әсер етуге мүмкіндік береді және оның мүдделеріне қайшы келетін заң жобаларын жүзеге асырмауға мүмкіндік береді. Осылайша, "қалта ветосын" қолдана отырып, президент саяси өрістегі мәртебесін көтере алады.

Вето қою құқығының айрықша ерекшелігі-бұл абсолютті емес және белгілі бір конституциялық анықталған жағдайларда Парламент оны жеңе алады.

Сонымен қатар, Норвегияда патшаның кейінге қалдырылған ветосын өте күрделі процедура арқылы жеңуге болады, бұл оны абсолютті вето түріне айналдырады [43, 229-бет]. Алайда, Норвегия Корольдігі жалпы ережеден ерекшелік болып табылады, абсолютті вето-бұл монархиялық мемлекеттер басшыларының ветосы, онда патша тек кейінге қалдырылған вето құқығына ие.

Бұл ветоның абсолютті сипаты тек Заңның нормасымен ғана емес, оны Парламенттің еңсеру рәсімімен де анықталады деп айтуға негіз береді.

Мысал ретінде Үндістан Президентінің Конституцияның 200-бабына сәйкес тиісті штаттың губернаторы қарауы үшін сақталуы мүмкін штат Заңдарының заң жобаларын қабылдамау құқығын келтіруге болады. Бұл жағдайда Президенттің ветосын жеңуге мүмкіндік беретін ешқандай құрал жоқ. Мемлекет басшысының мұндай құзыретін Үндістанның конституциялық құқық мамандары "унитарлы мемлекетке тартылатын Федерация жағдайында орталық бақылауды жүзеге асырудың бір құралы" ретінде қарастырады [44]. Осыған ұқсас құқықты провинциялық заң жобаларына қатысты Канада генерал-губернаторы иеленеді (бірақ ол губернатордың мақұлдауын алу үшін ресми түрде сақталмаған провинция актісін де қабылдамауы мүмкін) [45, б.617].

Кейінге қалдырылған вето Президенттің Парламент қабылдаған заңды оның күшіне енуін кейінге қалдыру немесе күшіне енбедің белгілі бір алғышарттарын жасау арқылы мақұлдамауын білдіреді. Бұл жағдайда Мемлекет басшысы Парламент қабылдаған заңға тыйым салуды парламент қайта дауыс беру арқылы жеңе алады. Кейбір елдерде ветоны жеңу үшін заң шығарумен бірдей көпшілік дауыс қажет (Греция, Италия, Румыния), басқа елдерде (Украина, Ресей, АҚШ) - білікті көпшілік (әдетте үштен екісі). Кәдімгі көпшілік дауыспен жеңілген Вето әлсіз, білікті көпшілік күшті деп саналады.

Кейінге қалдырылған вето негізінен басқарудың республикалық формаларына тән, оның принциптерін кейбір монархтардың қолдануы тек саяси компаға келеді.

Әдетте, Мемлекет басшысының заңға қол қоюдан бас тартуы тиісті Жолдаумен ресімделеді, онда вето қолдану негіздері негізделеді және Мемлекет басшысының заңға қатысты қабылдамауының немесе ұсынысының алғышарттары баяндалады. Жолдау заңмен бірге Парламентке оралады, ол мүмкін:

- Заңға тиісті өзгерістер енгізу арқылы Президенттің ұсыныстарының ескертулерін ескере отырып, заң қабылдасын және осындай заңды Мемлекет басшысының қайта қол қоюына жолдасын;

- Заңның алдыңғы редакциясында қабылдансын және Президенттің кейінге қалдырылған ветосын еңсере отырып.

Кейінге қалдырылған ветоның классикалық түрін барлық республикалар қарызға алды: Мемлекет басшысының заңға қол қоюдан бас тартуы = дәлелді бас тарту және кеңестермен қайтару = заңға қайта дауыс беру (білікті көпшілік) = заң Мемлекет басшысының санкциясынсыз күшіне енеді.

Аралас басқару нысаны бар елдердің барлық президенттері кейінге қалдырылған вето құқығына ие [46]. Егер вето еңсерілсе, онда президент заңға қол қоюға және оны жариялауға міндетті және ол күшіне енеді немесе Президенттің қолынсыз күшіне енеді. Айта кету керек, бірқатар елдерде заң Конституцияда көрсетілген шарттар негізінде Президент оған қол қоймай күшіне енуі мүмкін. Атап айтқанда, бір ай ішінде ҚР Президенті қайтармаған заңға қол қойылды деп есептеледі [32, 19-бап 3-б.].

2013 жылы осы Ережеге толықтырулар енгізілді: "Қазақстан Республикасының Президенті заңдарға қол қою үшін бір ай мерзім Қазақстан Республикасының Президенті заң алған күннен бастап есептеледі және келесі айдың тиісті күнінде (күнінде) аяқталады. Егер мерзімнің аяқталуы тиісті күні жоқ айға келсе, онда мерзім осы айдың соңғы күнінде аяқталады" [47, 1-бап. б.2. абз. 3].

Осылайша, Мемлекет басшысының кейінге қалдырылған вето абсолютті ветодан айырмашылығы демократиялық сипатқа ие, Президентке заң шығару процесіне белсенді қатысуға өкілеттік береді. Бұл жағдайда заң шығарушы орган Мемлекет басшысының ұстанымымен келіспеуге және ветоны еңсеруге құқылы (Парламенттің заңнамалық функциясы Президент тарапынан теріс пайдаланудан қорғалған), ал Мемлекет басшысы өз кезегінде жетілмеген заңдардың қабылдануына жол бермеуге құқылы.

Таңдамалы вето - Президенттің Парламент қабылдаған заң жобасының жекелеген баптарына наразылық білдіру құқығы. Бұл жағдайда Мемлекет басшысы жекелеген баптарды қоспағанда, заңды тұтастай мақұлдайды. Ғалымдар атап өткендей, бұл құбылыс вето құқығын қолданудың әлемдік тәжірибесіне тән емес [48].

Д.С. Ковриженконың пікірінше, әлемнің көптеген елдерінде мемлекет басшысының ветосы жалпы сипатқа ие, яғни жалпы заңға қатысты. Басқаша айтқанда, Мемлекет басшысы немесе жалпы заңмен келіседі (оның салдары оны алдау) немесе заңмен толық келіспейді. Алайда, кейбір елдерде Мемлекет басшысы Парламент қабылдаған заңның белгілі бір ережелеріне қатысты вето қою құқығын қолдана алады және Парламент қайта қарайтын "тыйым салынған"

ережелерді ескерместен Заңның промульгациясын жүзеге асыра алады [1, 11-бет].

Іріктемелі вето неғұрлым икемді, сондықтан мемлекет басшысына заң жобасына тұтастай емес, оның жеке бабы, бөліміне вето қоюына байланысты Мемлекет басшысына заңнамалық процеске неғұрлым мақсатты түрде ықпал етуге мүмкіндік береді.

Селективті вето құқығы АҚШ-тың көптеген Штаттарының губернаторларына беріледі және кеңінен қолданылады. Бұл құқық губернаторларға Штаттардағы бюджет қаражатын бөлуге ықпал етеді.

Аралас басқару нысаны бар республикаларда Беларусь, Қазақстан, Моңғолия, Мексика және Франция Президенттері мұндай вето құқығына ие. Мәселен, Беларусь Конституциясының 84-бабының 21-тармағына сәйкес Беларусь Республикасының Президенті Конституцияда белгіленген тәртіппен заңды немесе оның жекелеген ережелерін өз ескертулерімен Өкілдер Палатасына қайтаруға құқылы [49, 153-бет]. Қазақстанда кейінге қалдырылған вето құқығымен қатар Президент вето іріктеу құқығын да қолдана алады.

Тиісінше, егер президент Заң жобасының жекелеген қолайсыз бөліктеріне іріктеп вето қоя алса, онда ол заңнамалық процесті дұрыс таңдалған өзара Қызметтер арқылы түзете алады, тақырыппен салыстырғанда оның билігін күшейтеді. Вето құқығы оның бір бөлігіне емес, бүкіл заң жобасына салынатын нұсқалармен.

Ветоның тағы бір жіктелуі белгілі - жалпы және ішінара (таңдамалы). Біріншісі - актіні тұтастай қабылдамау, ал екіншісі-жеке бөліктер " [50].

Президенттің бүкіл заңды бұзудан бас тартуы жалпы вето деп аталады. Бұл опция өте ыңғайсыз, өйткені Президент кейде келіспейтін Кейбір баптарға қарамастан, заң жобасын мақұлдауы немесе келіспейтін бірнеше ережелер арқылы жалпы қолайлы заң жобасына түбегейлі наразылық білдіруі керек. Бұл жағдайда вето құралы икемсіз. Жалпы заңға вето қою тәжірибесі Украинада, Ресейде, АҚШ-та орын алады.

Бірқатар елдерде президент Заңның жекелеген баптары мен ережелеріне (Франция, Аргентина, Мексика) вето қоюға құқылы - бұл президенттік жауап берудің неғұрлым икемді тетігі және Президенттің заң шығару процесіндегі рөлін күшейту тетігі болып табылатын таңдамалы вето, бірақ ол сирек қолданылады.

Шын мәнінде, ішінара вето, сондай-ақ бап ретінде белгілі, Президентке өзі келісетін заң жобасының баптарын алға жылжытуға және Заң жобасының вето қойылған бөліктерін ғана қайта қарау үшін Парламентке бұрылуға мүмкіндік береді.

АҚШ-тағы және соттар заң шығарушы органның актілерін конституциялық емес деп тануы мүмкін басқа елдердегі жекелеген ғалымдар мұндай өкілеттіктерді "сот ветосы" деп атайды [51, 70-бет].

Бастапқы мағынада вето термині осындай органның әрекеттерін болдырмауға шешім қабылдайтын сайланбалы орган мүшелерінің кейбірінің өкілеттіктеріне қатысты. Бұл жағдайда орган тек егер оның мүшелері бірауыздан

шешім қабылдаса ғана әрекет ете алады дегенді білдіреді. Мұндай вето "либералды вето" - "liberum veto" немесе "еркін вето" - "еркін вето" деп аталды.

Либералды вето дипломатиялық конференциялар кезінде кеңінен таралды, бұл кезде, әдетте, Ұлттар Лигасының органдары сияқты тиісті шешімдер қабылдау үшін делегаттардың бірауыздан келісімі қажет болды.

Қазіргі кезеңде көптеген халықаралық ұйымдар бірауыздылық ережесінен бас тартты, атап айтқанда БҰҰ Бас Ассамблеяның үштен екісінің, экономикалық және әлеуметтік кеңестің көпшілік даусымен қарарлар қабылдайды. Liberum veto мәні бойынша БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің қызметінде бірауыздылық принципін қолдану болып табылады. БҰҰ Жарғысы бойынша БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің тұрақты мүшелерінің әрқайсысы процедуралық емес мәселе бойынша шешім жобасына вето қоя алады. Осымен БҰҰ Жарғысы Қауіпсіздік Кеңесін консенсуспен шешім қабылдауға бағыттайды.

Әлемдік тәжірибеде орын алатын мемлекет басшысының вето құқығы түрлерінің жіктелуі қолда бар көзқарастарды жинақтай отырып, екі негізге байланысты жүргізілуі мүмкін:

- құқықтық салдардың сипаты: ветоның абсолютті және салыстырмалы құқығы;

- вето құқығының мазмұнына кіретін өкілеттіктер көлемі: жалпы және таңдамалы.

Біздің ойымызша, бұл жіктеу толық емес. Әдебиетте вето құқығының белсенді және пассивті болып айқын бөлінуі жоқ, кейбір дереккөздердегі бұл айырмашылықтар мәтін бойынша айтылады, бірақ оларды сыни талдаусыз және айтарлықтай бағалаусыз. Сонымен қатар, осы жіктеу критерийін бөліп көрсетуге жеткілікті негіз бар.

Белсенді вето құқығы заңды Парламентке қайтару әрекетін білдіреді. Мәселен, ҚР Конституциясы Қазақстан Президентінің белсенді вето құқығын ғана бекітті

Президент өзінің ескертулерімен заңды Парламентке қайтармаса және оған белгіленген мерзім ішінде қол қоймаса, бұл пассивті вето құқығы туралы [52]. Айта кету керек, көптеген елдерде пассивті вето заңнамада көрінбейді, бұл заң шығарушымен қақтығысқа әкелуі мүмкін. Сонымен бірге, басқа мемлекеттердің нормаларымен салыстырғанда, Қазақстанның норма шығару практикасында бұл мәселе Парламент туралы Заңға тиісті норманы енгізу жолымен реттелді [32, 19-бап 3-б.].

Мәселен, Қазақстан Республикасының Президенті ұсынылған заңға қол қойып, оны жария еткен не заңды немесе оның жекелеген баптарын Парламентке қайтарған заң шығару процесінің соңғы сатысына қатысты түсініктеме берілген тармақта қайтарылмаған заң бір ай ішінде қол қойылған болып есептелетіні бекітілген.

Бір айдың ішінде қайтарылмаған заңға қол қойылды деп есептелетіні туралы ереже, бір жағынан, Қазақстанның ұлттық заңнамасында абсолютті ветоның жоқтығын, екінші жағынан, мемлекет басшысы қол қоймаған заңдардың күшіне енуінің құқықтық негізі бар екенін атап көрсетеді. Егер заң Парламентке қайтарылмаса, онда ол қол қойылған болып саналады.

Сондай-ақ, жел соғу процесінде қатаң мерзімдерді белгілеудің екінші жағын атап өткен жөн. Атап айтқанда, Қазақстан Конституциясында Президенттің вето құқығын Конституциялық бекіту жетілмеген болып көрінеді, оның 53-бабына сәйкес Парламент қарсылықтар жіберілген күннен бастап бір ай мерзімде Президенттің қарсылықтарын тудырған заңдар немесе заңның баптары бойынша талқылау мен дауыс беруді жүргізеді. Бұл мерзімді сақтамау Президенттің қарсылықтарын қабылдауды білдіреді. Мұндай жағдайларда заңның мәтіні заң шығарушы органның қатысуынсыз түбегейлі өзгертілуі мүмкін, бұл біздің ойымызша биліктің бөліну принципін бұзу болып табылады. Ресей заң шығару практикасында Ресей Президентінің қабылданған федералды заңдарды мәні бойынша қарастырмай қайтарғанын атап өту маңызды. Ресейлік зерттеушілердің пікірінше, бұл жағдайда Президенттің осы саладағы Ресей заңнамасының жетілмегендігінен туындаған конституциялық міндеттерін орындамауы және Парламентпен ашық қарсыласуы болды.

Конституциялық практикадағы вето түрлерінің жоғарыда келтірілген анықтамаларына сүйене отырып, ҚР Президентінің салыстырмалы белсенді-пассивті вето құқығы бар деген қорытындыға келуге болады, өйткені ҚР Конституциясының 44-бабына сәйкес вето қолданылған жағдайда Президент заңды өзінің қарсылықтарымен Парламентке қайтарады, яғни вето құқығы кейінге қалдырылады және сөзсіз және түпкілікті дегенді білдірмейді Заңның ауытқуы.

Осылайша, біз вето құқығын үш критерий бойынша жіктеуге болады деп дәлелдейміз:

- құқықтық салдары - абсолютті және салыстырмалы;
- вето құқығының сипаты-белсенді немесе пассивті;
- желдің көлемі-толық және таңдамалы.

Осы критерийлерге сәйкес ҚР Президентінің вето құқығы Салыстырмалы және толық болып табылады (заңды тек оның бір бабына ғана ескертіп қайтара отырып, ол Парламенттің қайта қарауына толық көлемде қайтарылады) және белсенді-пассивті сипатқа ие.

Сонымен қатар, вето құқығын оны қолданудың ықтимал құқықтық салдарының жиынтығы бойынша жіктеу мүмкін және қажет болып көрінеді.

Атап айтқанда, барлық құқықтық салдарды материалдық және процедуралық (процедуралық) деп бөлуге болады. Материалдық құқықтық салдарға мыналар жатады:

- Президентке қол қоюға бағытталған редакцияда заңға дауыс беру нәтижелерінің күшін жою;

- Президенттің ескертулері мен ұсыныстарын ескермей немесе Президенттің ветосын еңсермей, алдын ала редакцияда заң қабылдау және т. б.

Процессуалдық салдарға жатады:

- Президенттің ұсыныстары мен ескертулерін қарау;
- заң шығару комиссиясында Президенттің тиісті ұсыныстарын пысықтау;
- Президенттің ұсыныстары мен ескертулерін ескере отырып, заңға немесе оның алдыңғы редакциясына және т. б. қайта дауыс беру.

Сонымен қатар, Президенттің вето құқығын қолданудың құқықтық салдары міндеттеме деңгейіне байланысты екі топқа бөлінуі мүмкін:

- императивті (міндетті, баламасыз): Президенттің вето құқығы қолданылатын заңға дауыс берудің соңғы нәтижелерінің күшін жою; Президенттің ұсыныстары мен ескертулерін ескере отырып, Заңның жаңа редакциясына қайта дауыс беру қажеттілігі және т. б.

- диспозитивті (бірнеше ықтимал нұсқаларды таңдауға мүмкіндік беретін): Президенттің ұсыныстары мен ескертулерін ескере отырып, Заңның жаңа редакциясын қабылдау немесе жалпы заң қабылдаудан бас тарту, Президенттің ветосын еңсеру және заңның алдыңғы редакциясын қабылдау.

Осы критерийлерге сүйене отырып, желдету нәтижелері бойынша заңнамалық процестің соңғы сатысының төрт нұсқасы мүмкін:

- Президенттің ұсыныстары мен ескертулерін ескере отырып, жаңа редакцияда заң қабылдау;

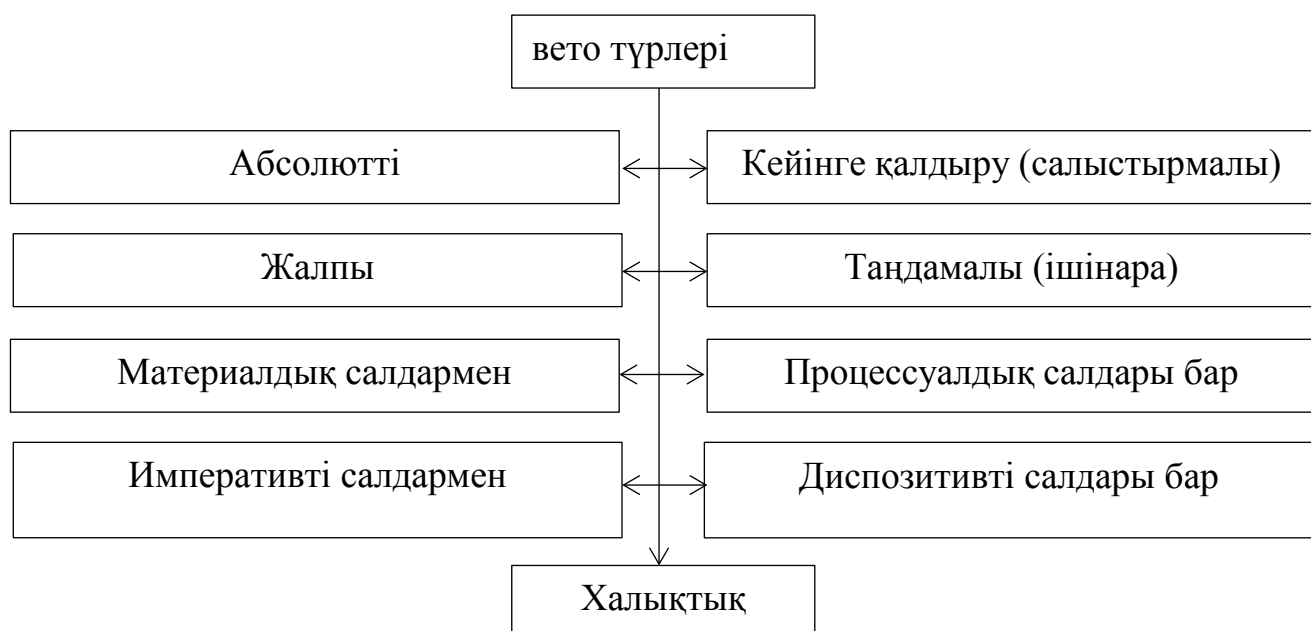
- Президенттің ұсынымдары бойынша заң қабылдаудан бас тарту немесе оны қабылдау немесе вето құқығын еңсеру үшін қажетті дауыс санын алмау, нәтижесінде заң мүлде қабылданбайды;

- заң жобасын қайта пысықтау, оған өзгерістер мен толықтырулар енгізу;

- Президенттің ұсыныстары мен ескертулері ескерілмеген ескі редакцияда заң қабылдау (әдетте, көптеген елдердің тәжірибесінде - Парламенттің конституциялық құрамынан мақұлдау дауыстарының кемінде үштен екісін жинау, содан кейін Президенттің мұндай заңға қол қою және жариялау міндеттемесі бар) - Президенттің ветосын жеңудің классикалық мысалы;

- жаңа редакцияны қалыптастыру, заң шығару процесі жарияланғанға дейін оның келесі жаңа кезеңдерінен өтуімен (іс жүзінде Президентке қол қоюға жаңа заң жіберіледі, ол мұндай редакцияда әлі қаралмаған, сондықтан Президент қайтадан вето құқығын қолдана алады және егер қайта ветоға ел Конституциясында тікелей тыйым салынбаса, Заңды қол қоймай қайтара алады немесе қол қоя алады және оны жария етіңіз).

Нәтижесінде, кеңейтілген түрде вето классификациясы әдебиетте кең таралғанға қарағанда әлдеқайда кең болып көрінеді (сурет. 1.3).

1.3 Сурет. – Халықаралық тәжірибеде вето түрлерінің жіктелуі [автор жасаған]

Вето құқықтарының жіктелуін қарастыра отырып, біз инъекциялық ветоның, Пр

езиденттің Хромының, әдебиеттегі адалдықтың және кең таралған түрдің жиілігін өтпейміз, сонымен қатар халықтық вето да беріледі.

Халықтық вето институты халықтық бастама бойынша заңнамалық референдумды қалай әртараптандыруды ұсынады ("аброгативті референдум", "референдумды қабылдамау"). Эго мәні мынада: жалпыкүндік референдум мақсатымен өткізілуі мүмкін анықтау халықты жақсы көреді дәмші Парламенттің князьдіктен салыстырмалы түрде шығарылуы, нәтижесінде эго пайда болады стильді/қысқартылған әрекет (белгілі бір заңнамалық қол жинаған жағдайда) немесе қызметті сақтау.

Партиядағы халықтық вето референдумның әртүрлілігі туралы заңнамалық деңгейде бекітілген, онда тікелей демократияның жеке формасын түсіну керек. Мысалы, Швейцарияның кейбір кантондарында азаматтарға Парламент берген салыстырмалы заңдарға вето қою құқығы берілген; бүкіл украиналық ратификацияланған референдумы бар шодже халықтық ветосы.

Халықтық вето бастамасының субъектілері азаматтық мемлекет (Италия, Швейцария және Латвия Конституциясы), халық сайлаушылары (Дания), мемлекеттік органдар немесе жергілікті өзін-өзі басқару органдарын ала алады

Латвия Республикасы Конституциясының 72-бабына сәйкес, сайланғандар (жалпы санының кемінде оннан бір бөлігі) екі айға созылатын салыстырмалы Заңның халықтық дауысын бастай алады, Которский болды Президент тоқтата тұрды [53, 72-бап]. Егер референдумдарға сайлаудың кем дегенде жартысы қатысса, диетаға (Парламентке) соңғы сайлауға қатысса және халық дауысы кезінде үлкен сайлау Заңның қауіп-қатерін қолдаса, заң керемет оқылады [53, 74-бап].

Италия Конституциясының 75-бабына сәйкес заңның немесе актінің салыстырмалы немесе ішінара қиялы бойынша референдум тағайындалуы мүмкін, ол кері талап етілгенде заң күші бар кем дегенде сайланған немесе бесінші облыстық кеңестер. Біз Парламент сарайының бірінің каденциясы аяқталғанға дейін бір жыл бұрын халықтық вето қоятын уақытта, сондай-ақ бұйрықтар мен бюджеттерді реттейтін заңдардың күшін жою, рақымшылық пен кешірім жасау, соғыс жағдайын жариялау, жасымық салуды енгізу, халықаралық келісімдерді ратификациялау. Егер дауыс беру тренингі тіркелген сайлаудың жалпы санының 50% - все қамтамасыз етсе және бұл шешім референдумға қатысушылардың көп санын қолдаса, заң керемет оқылады [54].

Фолькетинг (Парламент) депутаттарының үштен бірінің күнінде заң қабылданған күннен бастап үш апта ішінде Заңның салыстырмалы жобасының референдумын өткізуді талап ете отырып, Парламент басшысына жазбаша нысанда жүгінуге болады. Заңжоба қабылданбады, егер ол референдумдарға қатысқан сайлаушылардың кем дегенде жартысын және сайланған партиялардың жалпы санының кем дегенде 30% - жұтып қойса [55, § 42].

Халықтық ветоның міндетті конституциялық-құқықтық тәжірибесін талдау әр түрлі эго модельдеріне, түрлеріне және іске асыру қабілеттеріне қарама-қайшы келеді. Бұл эго-ны жан-жақты зерттеу үшін халықтық вето типологиясының мәселелерін қасиетті етуді талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда, біз в. ф. Нестеровичтің ветосының осы түрін шығаруда сыни классификациямен жыныстық жағынан келісеміз (кесте. 1.2).

1.2-кесте-халық ветосының түрлері [56-дан автор жасаған].

Критерилер	Вето түрлері	Мазмұны
Өткізу аумағы	Жалпыұлттық. Аймақтық	нормативтік-құқықтық актінің күшін жою туралы жалпыға бірдей референдум жалпыұлттық деңгейде жүзеге асырылады, нормативтік-құқықтық актінің күшін жою туралы дауыс беру федерация субъектілері немесе әкімшілік-аумақтық бірліктер деңгейінде жүзеге асырылады
Конституциялық-құқықтық реттеу деңгейі	Институционалдык. Ішінара реттелген ешқандай нормативтік-құқықтық реттеу жоқ	Сайлаушылардың нормативтік-құқықтық актінің күшін жою жөніндегі жалпыға бірдей референдум өткізуге бастамашылық жасауы ел Конституциясында нақты айқындалған, ал оны іске асыру рәсімі тиісті заңмен нақтыланған. сайлаушылардың нормативтік-құқықтық актінің күшін жою бойынша жалпыға бірдей референдум өткізуге бастамашылық жасауы қолданыстағы заңнаманың әртүрлі актілерімен, негізінен сайлау және референдум құқығы саласында сегменттік конституциялық-құқықтық реттеуге ие демократиялық қайта құруларды жүзеге асыруға кедергі немесе мүдделер топтарының мақсаттарға жетуінің құралы болып саналады.
Бастамашылық субъектісі	Өтініш	нормативтік-құқықтық актінің күшін жою бойынша жалпыға бірдей референдум өткізуге бастамашылық

жасау құқығы сайлаушылардың белгіленген санына тиесілі

	Сайланған өкілдерінің бастамасымен	билік	нормативтік-құқықтық актінің күшін жою бойынша жалпыға бірдей референдум өткізуге бастамашылық жасау құқығы депутаттардың белгілі бір санына, жергілікті өзін-өзі басқару органдарына, әкімшілік-аумақтық бірліктерге және т. б. тиесілі.
Заттың көлемі	Жалпы (аброгативті) Ішінара (дерогациялық)		нормативтік-құқықтық актінің толық күшін жоюды көздейді құқықтық актінің жекелеген ережелерінің күшін жоюды көздейді
Пәннің шектелуі	Шексіз		нормативтік-құқықтық актінің күшін жоюға қатысты халықтық бастама бойынша жалпыға бірдей дауыс беруді өткізу кез келген мәселелер бойынша жүзеге асырылуы мүмкін
	Шектеулі		нормативтік-құқықтық актінің күшін жоюға қатысты халық бастамасы бойынша жалпыға бірдей дауыс беру жүргізілмейтін мәселелердің толық тізбесі айқындалады
Нәтижелігі	Нәтижелі		сайлаушылардың көпшілігі жалпы референдумда нормативтік құқықтық актінің күшін жою туралы бастаманы қолдады
	Нәтиже жоқ.		сайлаушылардың көпшілігі жалпы референдумда нормативтік құқықтық актінің күшін жою туралы бастаманы қолдамады

Осылайша, Конституциялық бекіту үшін вето түрін таңдау процесі Мемлекет басшысының өкілеттіктері мемлекет басшысы мен Парламент арасында бөлінген биліктің тепе-теңдігін бұзбауы үшін, олардың біреуі өзінің заңды өкілеттіктерінен тыс шыққан кезде екіншісінің тежеу және қарсы тұру жүйесі жандандырылатындығын ескеруі керек.

Бірінші бөлімнің қорытындылары.

Зерттеу барысында вето құқығының пайда болуы Рим республикасының кезеңімен байланысты екендігі анықталды және плебейлердің мүдделерін

патрицийлерден қорғау, консулдардың келісілген шешім қабылдауын қамтамасыз ету және төменгі деңгейдегі лауазымды тұлғаларға (магистраттарға) жоғары лауазымды тұлғаларды бақылау мақсатымен анықталды. Уақыт өте келе вето институты маңыздылығын жоғалтты, өйткені мемлекеттегі барлық негізгі шешімдерді император жеке қабылдады.

Одан әрі дамуында вето институты тиісті кезеңдердің қоғамдық-мемлекеттік даму тенденцияларының әсерінен бірнеше рет өзгерді. Шын мәнінде, Орта ғасырларда вето құқығы Ежелгі әлем кезеңінде өзіне тән белгілерді сақтап, жаңа белгілерге ие болды. Бұл комбинация табиғатта әртүрлі вето түрлерінің (корольдік, либералды вето) пайда болуының арқасында мүмкін болды. Жалпы, Польшада болған либералды вето немесе бірауыздылық принципін қазіргі ветоның Тарихи прототипі деп санауға болады.

Вето институты қазіргі мағынада тұжырымдамасынан дамыды Дж. Локка мен Ш. Монтескье билікті заң шығарушы, атқарушы және сотқа бөлу туралы. Тежеу және тепе-теңдік принципімен толықтырылған бұл тұжырымдама алғаш рет АҚШ-та конституциялық деңгейде бекітілді. Осыдан қорытынды жасалды, аяқталған түрінде вето құқығы Президенттің заң шығару процесіне қатысу тәсілі ретінде алғаш рет АҚШ Президенті алды. АҚШ-та вето қою тәжірибесі елдегі саяси күштердің арақатынасына, басқарушы партиялардың ұстанымдарына және Конгресстегі саяси жағдайға байланысты үнемі өзгеріп отырды.

Қазіргі ветоның генезисі Ұлыбританиядағы заң шығару практикасымен де байланысты екендігі анықталды. Сайып келгенде, парламентаризмнің қалыптасуы вето туралы түсінікті өзгертті, ол биліктің бөлінуі жағдайында жүзеге асырылатын мемлекет басшысының өкілеттілігінің сипатына ие болды.

Қоғамдық-саяси эволюция мен парламентаризмнің қалыптасу процесінде ветоның мәні өзгерді. ХІХ ғасырдың бірінші жартысында. бірқатар еуропалық монархияларда вето құқығы Мемлекет басшысының биліктің бөлінуі жағдайында жүзеге асырылатын өкілеттіктерінің сипатына ие болды. Көптеген парламенттік монархияларда монарх құзыретінің ресми құрамдас бөлігі болып қала отырып, абсолютті вето бұл күндері тұрақты демократия елдерінде іс жүзінде қолданылмайды.

Жалпы, вето институтының эволюция процесі екі үлкен кезеңге бөлінеді - президенттікке дейінгі (патшалар, монархтар және т.б. вето құқығы болған) және президенттік (президенттік қызмет құрылғаннан бері).

Талдау нәтижелері бойынша әлемдік саяси кеңістікте вето институтының пайда болуының алғышарттары анықталды:

- қазіргі парламенттердің прототипіне айналған өкілді органдарды қалыптастыру;
- жеке-дара шешім қабылдауға негізделген мемлекеттік басқару жүйесінен алқалы нысанға көшу;
- монархиялық мүдделерді қорғаудан (корольдік вето) мемлекеттік басқаруды демократияландыруға көшу (либералды вето);
- субъектілері (халықтық трибуналар, консулдар, монархтар және т.б.), тақырыбы (өкілдік органдардың, консулдардың шешімдері және т. б.) және

көлемі (абсолютті және салыстырмалы вето) бойынша ерекшеленетін ветоның әртүрлі тарихи формаларының өзгеруі.

Қазіргі жағдайда тежеу және тепе-теңдік жүйесі көптеген мемлекеттердің конституцияларында қандай да бір түрде бекітілген. Заң шығарушы орган қабылдаған заңды қайтару құқығы заң шығару процесінде аралас басқару нысаны бар республика Президентінің маңызды өкілеттіктерінің бірі болып табылады.

Вето институты қазіргі мазмұн мен форманы бірден ала алмағаны анықталды. Оның қалыптасуынан бұрын мемлекеттік органдардың, билік тармақтарының өкілеттіктерінің тепе-теңдігін сақтауға және билікті басып алу мен оның біреуін теріс пайдалануына жол бермеуге бағытталған институттардың ұзақ эволюциялық процесі болды. Көптеген ғасырлар бойы мемлекеттанушылар мемлекеттік билік тармақтарының өкілеттіктерін тепе-теңдікте ұстау құралдарын табуға тырысты, олардың бірі вето құқығы болды.

Ветоның саяси маңыздылығы Ш. Монтескье мен оның ізбасарлары көрсеткендей өзгеріссіз қалады. Конституционализмнің жүз жылдан астам тарихы осы институттың тиімділігін, оның Конституцияны сақтау, саяси әлсіз азшылықтың мүдделерін қамтамасыз ету, әсіресе Парламенттің гегемониясы жағдайында маңыздылығын растады.

Вето құқығы қазіргі саяси-құқықтық институт ретінде Президенттің жетекші құқықтарының бірі және конституциялық-құқықтық мәртебесінің элементі болып табылады және оның құқықтық мәнін жиынтықта анықтайтын бірқатар нақты белгілер мен процедуралық сәттермен сипатталады.

Бүгінгі таңда "вето" термині мемлекеттердің конституцияларында сирек бекітілетіні анықталды және оның мазмұны күрделі Конституциялық тұжырымдар арқылы ашылады, Мемлекет басшысының вето құқығын оның мазмұндық бөлігінде анықтайтын құрылымдарды құруға басымдық беріледі, бұл осы құқықтың мазмұны туралы екіұшты түсіндірулерден аулақ болуға мүмкіндік береді.

Вето құқығын мемлекет басшысының оларды қабылдау сатысында ықтимал конституциялық емес заңдардың қолданысқа енгізілуіне жол бермеу тетіктерінің бірі ретінде түсіндіру ұсынылды.

Вето құқығы президенттің билік буындары, оның заң шығарушы органға ықпалы мен Конституцияны қорғау және сақтау құралы арасындағы төреші ретіндегі пәрменді тетігі болып табылатыны жеткізілді. Вето институты парламенттік шешімдердің салмағын көтеруге, олардың мемлекет Конституциясына және Мемлекет басшысы кепілдік берген жалпыұлттық (тар партиялық және лоббистік емес) мүдделерге сәйкестігін қамтамасыз етуге арналған.

Субъектілердің вето саны әртүрлі демократиялық режимдерде ерекшеленетіні анықталды. Ең кең тарағаны-заң шығару процесінде бір субъект-Президенттің ветосын реттеу тәжірибесі. Сонымен қатар, Парламенттің жоғарғы палатасы вето субъектісі бола алады. Кейбір елдерде вето құқығын пайдалану өкілеттіктерін мемлекет азаматтары (халық) иеленеді.

Мемлекет басшыларына вето қоюдың қазіргі тәжірибесі оның басқару формасына тікелей байланысты екендігіне байланысты. Мемлекет басшысына вето құқығы әр түрлі басқару нысандарында беріледі, бірақ ол көбінесе президенттік және аралас республикалық басқару нысандарында қолданылады, онда президент жалпы сайлауда сайланады және ол мен Парламент арасында қайшылықтар жиі туындайды. Президенттік республикаларда мемлекет басшысы заңнамалық қызметте күшті өкілеттіктерге ие, Президенттің ветосын жеңудің күрделі жүйесі бар, бұл парламенттік жүйеге қарағанда, бұл процедура, әдетте, өте қарапайым. Аралас басқару нысаны бар республикаларда вето құқығын қолдану Президенттің конституциялық анықталған өкілеттіктеріне және парламенттің партиялық конфигурациясына байланысты.

Президенттің вето құқығының әртүрлі басқару нысандары бар республикаларда жұмыс істеуінің белгілі бір заңдылықтары бар екендігі атап өтілді, сонымен бірге халықаралық Конституциялық практика белгілі бір басқару нысаны бар мемлекеттерде вето құқығын дәстүрлі нормативтік реттеуден бас тарту жағдайларын біледі.

Вето институтының екіұштылығы анықталды, ол биліктің шамадан тыс орталықтандырылуы мен конституциялық бұзушылықтардың алдын алу процесінде және сонымен бірге ветоны теріс пайдалану құралына айналдыру мүмкіндігінде маңызды рөл атқарады. Вето құқығы-бұл билік жүйесінің демократиялығын қамтамасыз етудің және оның бір тармақты басып алуына жол бермеудің тиімді механизмі. Сонымен бірге, ветоны құқықтық институт ретінде жүзеге асыруға елдегі саяси процестер, ең алдымен Парламенттің саяси конфигурациясы, ондағы президенттікке қарсы күштердің билік немесе оппозициялық мәртебесі, қоғамның саяси мәдениетінің түрі және мемлекеттік басқару жүйесін саясаттандыру деңгейі әсер етеді.

Қосарланған сипат сонымен қатар бірқатар елдерде вето құқығына қарсы тепе-теңдіктің болуынан көрінеді. Бұл Президент актілерін контрассигнациялау институты туралы. Бұл рәсім, ең алдымен, заң шығару процесінде мемлекет басшысының шешімдері мен өкілеттіктерін жеке қабылдауды шектейді. Президент актілерінің қарама-қайшылығы Үкімет басшысының және/немесе үкімет мүшесінің Мемлекет басшысының онсыз жарамсыз актісіне қол қоюын білдіреді.

Мемлекет басшысының вето институтын конституциялық құқық ғылымына орналастыру ұсынылды:

- заң шығарушы және атқарушы биліктің тежеу және тепе-теңдік жүйесінің элементі;
- саяси компаға келу тәсілі;
- Президенттің заң шығару процесіне қатысу нысаны, мемлекеттік саясатты қалыптастыру құралы;
- Президенттің Парламентке Конституциялық бақылауды жүзеге асыру құралы;
- Президенттің Конституцияны, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сақтауды қамтамасыз етуге қатысты конституциялық функцияны орындау құралы.

Жалпы алғанда, саяси нарықтағы президенттік вето институты қазіргі статус-квоны сақтаудың қуатты құралы болып табылады. Бұл Парламенттің бірігу, шоғырлану жұмысын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді, Президенттің Парламенттегі жекелеген топтардың мүдделерін бұғаттау мүмкіндігі арқылы олигархиялық топтардың құрылуына жол бермейді.

Мәселелердің бірі ретінде қолданыстағы анықтамаларды, заңнамалық регламенттерді және қолдану практикасын талдау вето құқығының объектісін анықтады. Вето құқығының объектісіне қатысты қолданыстағы пікірлер жалпы екі позицияға бөлінеді-күшіне енбеген заң және заң жобасы. Вето объектісіне тек заңды жатқызу ұстанымы негізделген.

Вето құқығындағы өкілеттіктердің көлемін анықтауға қатысты даулы талқылауларды вето құқығының мазмұны арқылы Парламенттен алынған заңға қол қоймау түріндегі пассивті әрекет ретінде және пысықтауға қайтару түріндегі белсенді әрекет ретінде шешу ұсынылды. Іс жүзінде, вето құқығын іске асыру кезінде Президент белсенді-пассивті әрекетті - заңға қол қоймауды және оны пысықтауға қайтаруды орындайды деп санау ұсынылады. Пысықтауға оралу іс-әрекеттің екі түрін қамтуы мүмкін: заңның мазмұнына, оның жекелеген бөліктеріне, баптарына ұсыныстар/ескертулер, оларды қабылдамау, Заңның нысаны мен құрылымына ескертулер/түзетулер. Барлық жағдайларда түзетулердің көлемі мен нысанасына қарамастан, бүкіл заң пысықтауға толығымен қайтарылады.

Үшінші Проблемалық мәселе вето құқығын заңды ресімдеу болып анықталды. Осы құқықтық олқылықты жою үшін Президенттің вето қолдана отырып, заңдарды қайтарудың ұйымдық-құқықтық нысанын бекіте отырып, Президенттің вето қолдануы керек екенін заңнамалық деңгейде анықтау ұсынылды. Атап айтқанда, өнерде. "Қазақстан Республикасының Президенті туралы" Заңның 20-сы осындай сипаттағы толықтырулар енгізілсін: егер заңға өзгерістер туралы ұсыныстар енгізілмесе, заң вето құқығын іске асыру тәртібімен немесе заңның құрылымына, мазмұнына немесе нысанына ұсыныстары мен ескертулері бар түсіндірме жазба нысанында немесе ілеспе Парақ нысанында қайтарылады. Президенттің ветосын регламенттелген ресімдеу, оның ресми басылымдарда жариялануы демократияландыру деңгейін және қоғамдық биліктің ашықтығын арттыруға, желдің мазмұнымен танысуға, Конституциялық/Жоғарғы Сотта вето қою туралы құжатқа наразылық білдіруге мүмкіндік береді.

Вето құқығының мазмұнын саяси-құқықтық және конституциялық институт ретінде анықтауды талдау нәтижелері бойынша оның құрамдас сипаттамалары мен белгілері анықталды:

- 1) заң шығарушы және атқарушы биліктің тежеу және тепе-теңдік жүйесінің элементі, саяси құрал;
- 2) Президенттің заң шығару процесіне және мемлекеттік саясатты қалыптастыруға қатысу нысаны;
- 3) Президенттің Парламентке Конституциялық бақылауды және заңнамалық актілердің сапасын іске асыру құралы;

4) Президенттің құқық қорғау және құқық қорғау функцияларын орындау құралы (Конституцияның, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының сақталуын қамтамасыз ету).

5) президенттің айрықша конституциялық құқығы;

6) қол қойылмаған заңға қатысты оны Парламентке қайтару рәсімі бойынша белсенді-пассивті іс-қимылдар жиынтығы;

7) шұғыл сипат – Президент вето құқығын қолдана алатын мерзімдерді қатаң реттеу (Украина Конституциясының 94-бабының 2-бөлігіне сәйкес 15 күн, Қазақстан Конституциясының 44-бабына сәйкес бір ай);

8) айрықша заңдық салдарлар-дауыс беру нәтижелерінің күшін жою және заңды Парламентке пысықтауға қайтару;

9) саяси жүйені демократиялық және ашық ететін саяси нарықтың элементі;

10) Президент пен Парламенттің инструментаға келу құралы.

Қолда бар көзқарастарға сүйене отырып, әлемдік тәжірибеде орын алатын мемлекет басшысының вето құқығы түрлерінің жіктелуі екі негізге байланысты қабылданды:

- құқықтық салдардың сипаты: ветоның абсолютті және салыстырмалы құқығы;

- вето құқығының мазмұнына кіретін өкілеттіктер көлемі: жалпы және таңдамалы.

Қосымша жіктеу критерийін белгілеу үшін жеткілікті негіздер анықталды: белсенді вето құқығы - заңды Парламентке қайтару жөніндегі әрекет пысықтау; пассивті вето құқығы - Президент заңға өзінің ескертулерімен Парламентке қайтармаса және оған белгіленген мерзім ішінде қол қоймаса.

Осы критерийлерге сәйкес ҚР Президентінің вето құқығы Салыстырмалы және толық болып табылады (заңды тек оның бір бабына ғана ескертіп қайтара отырып, ол Парламенттің қайта қарауына толық көлемде қайтарылады) және белсенді-пассивті сипатқа ие.

Сонымен қатар, вето құқығын оны қолданудың ықтимал құқықтық салдарының жиынтығы бойынша жіктеу мүмкін және қажет болып көрінеді.

Атап айтқанда, барлық құқықтық салдарды материалдық және процедуралық (процуралық) деп бөлуге болады. Материалдық құқықтық салдарға мыналар жатады:

- Президентке қол қоюға бағытталған редакцияда заңға дауыс беру нәтижелерінің күшін жою;

- Президенттің ескертулері мен ұсыныстарын ескермей немесе Президенттің ветосын еңсермей, алдын ала редакцияда заң қабылдау және т. б.

Процессуалдық салдарға жатады:

- Президенттің ұсыныстары мен ескертулерін қарау;

- заң шығару комиссиясында Президенттің тиісті ұсыныстарын пысықтау;

- Президенттің ұсыныстары мен ескертулерін ескере отырып, заңға немесе оның алдыңғы редакциясына және т. б. қайта дауыс беру.

Президенттің вето құқығын қолданудың құқықтық салдары міндеттеме деңгейіне байланысты қосымша екі топқа бөлінеді:

- императивті (міндетті, баламасыз): Президенттің вето құқығы қолданылатын заңға дауыс берудің соңғы нәтижелерінің күшін жою; Президенттің ұсыныстары мен ескертулерін ескере отырып, Заңның жаңа редакциясына қайта дауыс беру қажеттілігі және т. б.

- диспозитивті (бірнеше ықтимал нұсқаларды таңдауға мүмкіндік беретін): Президенттің ұсыныстары мен ескертулерін ескере отырып, Заңның жаңа редакциясын қабылдау немесе жалпы заң қабылдаудан бас тарту, Президенттің ветосын еңсеру және заңның алдыңғы редакциясын қабылдау.

Вето құқығының жіктелуін қарастыра отырып, біз Президенттен басқа вето субъектілерінің бұрын анықталғанын ескеруіміз керек, атап айтқанда әдебиетте және іс жүзінде ветоның халықтық түрін бөлу де кең таралған.

Нәтижесінде, кеңейтілген түрде вето классификациясы әдебиетте кең таралғанға қарағанда әлдеқайда кең болып көрінеді

- құқықтық салдары - абсолютті және салыстырмалы;
- вето құқығының сипаты-белсенді немесе пассивті;
- желдің көлемі-толық және таңдамалы;
- құқықтық салдары - материалдық және іс жүргізу;
- қолданудың құқықтық салдары – императивті және диспозитивті.

Зерттеу нәтижелері бойынша санаттың авторлық анықтамасы ұсынылды: вето құқығы - бұл Мемлекет басшысына тиесілі конституциялық құқық, елдің заң шығарушы органы қабылдаған нормативтік-құқықтық актіні алған күннен бастап белгілі бір мерзімде оған қол қоюдан бас тарту (қол қоюды кейінге қалдыру) және нысаны мен мазмұнына қатысты ұсыныстар мен ескертулерді енгізе отырып, қайта қарауға жіберу.

2 ВЕТО ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАНДА ҚОЛДАНЫЛУ ТӘЖІРИБЕСІ

2.1 Қазақстан Республикасы Президентінің вето құқығы

Қазақстан Республикасында вето құқығының қалыптасуы тәуелсіз мемлекет ретінде дамуымен тікелей байланысты.

Қазақстан Республикасы Президентінің институты 1990 жылы 24 сәуірде Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі "Қазақ КСР Президенті лауазымын құру және Қазақ КСР Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы" заңды қабылдаған кезде құрылды. Сол күні ол Н.Ә. Назарбаевты Қазақстан Президенті етіп сайлады, ол бұған дейін Қазақстанды 1989 жылғы 22 маусымнан бастап Қазақ КСР КП ОК бірінші хатшысы лауазымында басқарған болатын.

Қазақ КСР Конституциясына "Қазақ КСР Президенті" 12-тарауы қосылды. Президент заң шығару процесінде бірқатар өкілеттіктерге ие болды: заңдарға қол қою құқығы және салыстырмалы вето құқығы (14 күн ішінде заң жобасын өз қарсылықтарымен Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесіне қайта талқылау үшін қайтару).

1991 жылғы 1 желтоқсанда Қазақстан Президентінің алғашқы жалпыхалықтық сайлауы 98,7% дауыспен (сайлаушылардың 88,2% қатысуы) жеңіске жеткен жалғыз кандидатпен өтті-Н. Ә. Назарбаев 1991 жылғы 10 желтоқсанда Қазақстан Республикасы болып өзгертілді, ал 1991 жылғы 16 желтоқсанда Қазақстанның мемлекеттік тәуелсіздігі жарияланды. 1993 жылғы 28 қаңтарда Жоғарғы Кеңес кеңес заманынан бері қолданыста болған Қазақстанның жаңа Конституциясын қабылдады.

Е.Е. Дюсейновтың [57] зерттеулерде вето құқығының тарихи маңыздылығы мәселесіне тиісті көңіл бөлінбейтіндігі туралы тұжырымдарымен келісу керек, ал бұл Жоғарғы Кеңестің құдіретіне айтарлықтай әсер етті. Шын мәнінде, біз мемлекеттік билікті филиалдарға бөлудің әлі институттандырылмаған принципі туралы айтып отырмыз.

Посткеңестік кеңістіктегі елдердің көпшілігі бірінші онжылдықта Балтық жағалауы елдерінен басқа президенттік-парламенттік басқару формасын қолданды (Латвия мен Эстония - парламенттік, Литва - парламенттік-президенттік модель). Мемлекет басшылары биліктің барлық тармақтарын бақылағанына қарамастан, президенттер өздерінің конституциялық өкілеттіктерін кеңейту үшін заң шығарушы билікке қарсы күресті. Нәтижесінде бірқатар елдерде президенттердің өкілеттіктерін кеңейтуді көздейтін жаңа Конституциялар немесе олардың редакциясы қабылданды. Осылайша президенттік басқару формасына көшу болды. Бірқатар саясаттанушылар бұл елдерді авторитарлық саяси режимдерге жатқызады.

1990 жылдардың басында билік моделінің өзгеруіне бірінші болып Орталық Азия мемлекеттері-и.Каримов бастаған Өзбекстан және С. Ниязов бастаған Түрікменстан келді. Одан әрі Ресейде 1993 жылдың қазан айында Б. Ельцин парламентті таратты. Н. Назарбаев бастаған Қазақстан 1995 жылы [58], Беларусь 1996 жылы А.Лукашенкомен бірге өтті. 1990 жылдардың ортасы мен екінші жартысында Әзірбайжан, Грузия және Арменияда осындай режимдер

калыптасты. Президент мемлекет басшысы және атқарушы билік деп танылған Орта Азия елдерінде ол парламентті іс жүзінде өз қалауы бойынша тарата алады, мәртебесінің осы деңгейінде Қазақстан мен Өзбекстан өте ұқсас.

XXI ғасырдың басында кейбір елдерде кері үрдіс байқалды-жартылай президенттік басқару нысандары парламенттік режимдерге немесе парламенттік-президенттік республикаларға айналады. Парламент пен мемлекет басшысы арасындағы өкілеттіктер теңгерімі белгіленеді немесе заң шығарушы орган жоғары мемлекеттік билік органы ретінде реттеледі. Бұл бағыттағы көшбасшы 2001 жылы Молдова болды, сол кезде парламент Конституцияға елді парламенттік республикаға айналдырған түзетулер қабылдады. Кейіннен бұл үрдіс басқа елдерде де орын алды: Армения, Украина, Қырғызстан және Қазақстан [59].

Соған қарамастан, бүгінде Қазақстан ресми түрде президенттік республика болып табылады, онда президент Қарулы Күштердің Бас қолбасшысы болып табылады және Парламент қабылдаған заңға вето қоя алады; премьер-министр министрлер кабинетінің төрағасы және қазақстандық басқарма басшысы болып табылады.

Мемлекет басшысы мемлекеттік басқарудың президенттік нысанымен бірде-бір органға саяси есеп бермейді, бұл Қазақстанда толық көлемде көрінеді [60]. Тіпті көптеген елдердің Конституцияларында қолданылатын импичмент процедурасы Президенттің саясатының тиімсіздігі үшін емес, қылмыс жасағаны үшін биліктен кетуін білдіреді. Қазақстан Конституциясы бойынша Президент қайтыс болған жағдайда, мемлекетке опасыздық жасағаны үшін, жаңа президент сайланған кезде, Парламент ауру бойынша өз міндеттерін жүзеге асыруға дәрменсіздігіне байланысты қызметтен босатылған кезде ғана отставкаға кете алады.

Сонымен қатар, бірқатар зерттеушілер Қазақстанды басқарудың жартылай президенттік нысанына жатқызады [58]. Қазақстан Конституциясы республиканы президенттік басқару нысаны бар біртұтас мемлекет ретінде белгілегеніне қарамастан [31, 2-бап].

2007 жылғы конституциялық реформа Парламенттің рөлін арттыруға және елдегі билікті демократияландыруға бағытталған бірқатар конституциялық өзгерістер енгізді деп айтуға болады [61].

Республиканың мәртебесін президенттіктен парламенттік-президенттік мәртебеге ауыстырудың белгіленген стратегиялық императивтеріне қарамастан, 2007 жылы парламент Президент ұсынған конституциялық түзетулерді мақұлдады, оған сәйкес ол президенттік орынды өмір бойы иелену құқығын алды.

Содан кейін президенттік өкілеттіктер біртіндеп күшейе түсті. 2010 жылы президент "қол сұғылмайтын" мәртебеге ие болды: Ұлт көшбасшысын әкімшілік немесе қылмыстық қудалау мүмкін емес. Бұл түзетулерді Парламенттің төменгі палатасы енгізді және жоғарғы палатасы мақұлдады. Президент оларды бекітуден бас тартты, бірақ вето құқығы да қолданылмады. Заң Премьер-Министрдің және парламенттің екі палатасының спикерлерінің қолдарымен күшіне енді.

Болашақта Н. Назарбаев Президент қызметін 2020 жылға дейін ұзарту туралы заңға вето қойды, бұл 2012 жылы сайлау өткізуді болдырмайды. Сарапшылар болжағандай, референдум өткізу туралы шешім бойынша вето Қазақстан Парламенті палаталарының бірлескен отырысында бірауыздан еңсерілді [62]. Мемлекет басшысына Конституцияға өзгерістер енгізу туралы Заң жобасымен референдум бастамасымен 2010 жылғы 29 желтоқсанда Мәжіліс және 2011 жылғы 6 қаңтарда Сенат заңнама нормаларына сәйкес мақұлдады [31, пп. 3 54-баптың 2-тармағы; 63-тармақ. 2 б.1 Б. 11]. Заңнамалық нормаларға сәйкес [31, 91-баптың 1-тармағы] Президент жалпыұлттық референдум арқылы конституцияға өзгерістер мен толықтырулар енгізу бөлігінде Парламенттің ұсынысын қабылдамаған жағдайда, Парламенттің әрбір палатасы депутаттары жалпы санының кемінде 4/5 дауысы дауыс берген жағдайда, Парламенттің осы заңды қабылдауға құқығы бар. Референдум мәселесі бойынша қалыптасқан жағдайда президенттік ветоны қолдану заңсыз болып табылады. Президент немесе Конституцияға түзетулерге қол қояды немесе оларды референдум арқылы бекітуге жібереді.

Билік тепе-теңдігін одан әрі дамытуда әрбір келесі парламенттік сайлаумен президенттікке қарсы күштер көшбасшылыққа шықты. 2017 жылы Президенттің өкілеттіктерін азайту үшін заңнамаға тағы бірнеше демократиялық түзетулер енгізілді: президент Конституциялық Кеңестің шешімдеріне вето қою құқығынан айырылды, Президенттің заң жобаларын дайындау немесе кеңес беру жөніндегі өкілеттіктерінің бір бөлігі премьер мен Үкіметке берілді.

Сонымен бірге, жартылай президенттік - бұл тікелей сайлауда сайланған Президент Премьер-Министрмен және Үкіметпен атқарушы билікті жүзеге асыратын басқару жүйесі. Президентке конституциялық өзгерістер бойынша ұсыныстарға бастамашылық ету құқығын беру өзіне тән тәуекелдерді қамтиды. Шығыс Еуропадағы президенттер конституциялық реформаларды ілгерілету арқылы қолданыстағы Конституциялық шеңберлердің заңдылығына шағымдану және президенттік билікті арттыру стратегиясын жиі қолданады. Мысал ретінде Румыниядағы Илиеску, Молдовадағы Лучинский және Снигура, Беларуссиядағы Лукашенко, Қазақстандағы Назарбаев, Польшадағы Валенсу және Ресейдегі Ельцина әрекеттерін келтіруге болады.

Жартылай президенттік басқару формасы Шығыс және Орталық Еуропаның посткоммунистік елдері, бұрынғы кеңестік республикалар арасында ең кең таралған болып саналады, оларға жиырма ел кіреді (Армения, Әзірбайжан, Беларусь, Болгария, Хорватия, Чехия, Грузия, Қазақстан, Қырғызстан, Литва, Македония, Моңғолия, Черногория, Польша, Румыния, Ресей, Сербия, Словакия, Словения және Украина) [64]. Біздің ойымызша, Қазақстан бұл тізімге дұрыс енгізілмеген, өйткені. Президенттің басқа елдерге қарағанда әлдеқайда көп өкілеттіктері бар, сонымен қатар Елбасының Президенттік мәртебесі, конституциялық заңдарға вето, таңдамалы вето құқығы, Қос вето сияқты ерекше өкілеттіктері бар.

Мұндай елдердегі атқарушы биліктің саяси жауапкершілігінің жалғыз тетігі-сайлау. Қазақстан сияқты республикада парламент, егер оның екі палаталы құрылымы болмаса, биліктің басым органы бола алар еді. Тежеу және тепе-

теңдік жүйесінің көптеген элементтері атқарушы билікті тежеуге бағытталған. Олардан айырмашылығы, президенттік республикадағы екі палаталылық-бұл Президентке оппозициялық партияның екі палатада да көпшілікке ие болмауына байланысты тікелей заң шығарушы билікті тежеу механизмі; заңдарды қабылдау кезінде палаталардың теңдігін ескере отырып, олардың біреуінің заң жобасын мақұлдаудан бас тартуы абсолютті veto ретінде қарастырылуы мүмкін. Сонымен бірге, Парламент палаталарының шешім қабылдаудағы теңдігі заң шығарушы биліктің бикамерализмі оның жағдайын нығайтады және атқарушы билікті ұстап тұруға және бақылауға мүмкіндік береді, әсіресе Парламент Мемлекеттік басқарудың осы түрінде (жоғарғы немесе төменгі палата да) таратылуға жатпайтындығын көрсетеді. Сонымен қатар, заңнамалық процесс ұзағырақ және күрделене түседі, бұл Президентке заң шығарушыларға қысым әдістерін тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, Президенттің импичменті туралы шешім Қазақстаннан басқа елдердің көпшілігінде екі палатаның да құзыреті болып табылмайды.

Жағдай негізінен Конституция мен заңдарда реттелген Парламенттің жоғарғы палатасын құру тәртібіне байланысты. Осылайша, Қазақстанда Президент Жоғарғы палатаның қалыптасуына айтарлықтай әсер етеді және шын мәнінде ол белгілі бір шешімдерді бұғаттау мүмкіндігі арқылы заң шығару процесінде төменгі палата үшін дәстүрлі түрде тежегіш рычаг болып табылады [65]. Сонымен бірге, жоғарғы палатада белгілі бір саяси және қаржылық-экономикалық күштердің басым болуы айтарлықтай кадрлық өкілеттіктер, нәтижесінде оның Парламенттегі диктатына әкеледі. Басқа республикалардың, ең алдымен Президенттің тәжірибесі көрсеткендей, жоғарғы палата демократиялық төменгі палата мен мемлекет басшысының арасындағы буфер ретінде құрылады (аз сандар оған ықпал ету мүмкіндігін жеңілдетеді).

Президенттік басқару моделінің Қазақстандағы ерекшеліктеріне қатысты әдіснамалық принциптерін қарастырайық, өйткені басқарудың осы нысаны шегінде Президент институты өзін барынша толық жүзеге асырады және зерттеу барысында біз анықтаған жел соғу жүйесінің айрықша белгілері бар. Қазақстан президенттігі институтын жатқызуға болатын нысанды анықтаймыз.

А. Лейфарт президенттік жүйенің мәнін дұрыс анықтау үшін келесі критерийлерді анықтады: президентті жалпыхалықтық сайлау және оның Парламент сенімінен тәуелсіздігі. Ол сондай-ақ президенттік жүйеге биліктің заң шығарушы және атқарушы арасындағы нақты бөлінуі тән екенін атап көрсетеді [66, с. 68].

М.Шекарт және Дж. Кери президенттік режимнің негізгі белгілеріне мыналар жатады:

- жоғарғы атқарушы биліктің тасымалдаушысын жалпыхалықтық сайлау;
- жоғарғы атқарушы билік пен заң шығарушы органның өкілеттік мерзімі бекітілген және Тараптардың бір-біріне деген сенім деңгейіне тәуелді емес;
- сайланған атқарушы билік үкіметті тағайындайды және оның құрамын анықтайды [67, 200 б.].

Джованни Сартори президенттік басқару формасының критерийлеріне қатысты осындай индикаторлар жүйесін бөліп көрсетеді:

- жалпы сайлауда Президентті сайлау;
- белгілі бір мерзім ішінде президентті парламенттік дауыс беру арқылы биліктен айыруға болмайды;
- президент Үкіметтің басшысын немесе басқа басшыларын жеке өзі тағайындайды [68, 80-бет].

Президент институтымен жүйелерді жіктеу үшін орыс ғалымы А. Кынев келесі индикаторлар жүйесін қолдануды ұсынады: сайлаушылар құрамы (ол жалпыхалықтық сайлауда немесе Парламентте сайланады); сайлау әдісі (президент халық сайлайтын елдер үшін бір немесе екі турға көпшілік); Мемлекет басшысы мен Үкімет басшысының лауазымдарын біріктіру/бөлу; сайлаушыларды қалыптастыру механизмі Президенттің Парламентті тарату құқығының болуы немесе болмауы; қайта сайлауға шектеулердің болуы немесе болмауы (бұл жағдайда автор Президенттің екінші мерзімге қайта сайлана алатынын білдіреді); президенттік лауазымға орналасу тәртібі (мерзімінен бұрын сайлау институтының болуы немесе болмауы) [69].

Ұсынылған критерийлер негізінде ол президент институты жұмыс істейтін жүйелердің келесі түрлерін анықтайды: Оңтүстік Америка-АҚШ; Латын Америкасы; француз; орыс (Қазақстан, Қырғызстан, Беларусь, Өзбекстан, Тәжікстан, Әзірбайжан және Армения); парламенттік; Перу; украин; Кипр; Оңтүстік Африка және Ливан.

Алайда, біз зерттеушінің мұндай жіктемесімен келіспейміз, өйткені талдау нәтижесінде анықталған, тек Қазақстанға ғана тән және басқа посткеңестік елдерде орын алмайтын айырмашылықтар (бірінші кезекте елбасы мәртебесі, Президенттің шешімдеріне президенттік вето және іріктемелі вето регламенттелуі және тағы басқалары) елді президенттік институттың жеке нысаны – қазақ тіліне бөлуге негіз береді институт. Осының аясында Қазақстанға қарағанда айырмашылығы аз Украинаны біздің ойымызша жеке институтқа бөлу дұрыс емес. ИЯ, жақын адамдар-Ресей, онда Президент атқарушы билікті басқарады және іс жүзінде посткеңестік авторитаризмнің типтік мысалы ретінде заңнамалық функцияларға ие, ол әр түрлі дәрежеде өзін Қазақстанда, Түркіменстанда, Беларуссияда көрсетті. Бірақ Қазақстан, біздің ойымызша, жекелеген президенттік институт – қазақпен бірге жүруі тиіс. Біздің көзқарасымыздың негіздемесі ретінде О.Зазнаевтың посткеңестік кеңістік елдері бойынша басқару нысаны индексінің [70, б. 190] есептеулерін келтіруге болады, олардың негізінде Нидерланд ғалымы А. Кроувелдің әдістері жатыр [71]. Бұл есептеулер біз бұрын жүгінген Конституциялық (заңды) президенттендірудің болуын немесе болмауын өлшеуге мүмкіндік береді.

Индексті анықтау негізінде он айнымалы қолданылады:

- Президент сайлауы;
- атқарушы биліктің тасымалдаушысы;
- премьер-Министрді тағайындау;
- Үкіметтің басқа мүшелерін тағайындау;
- жаңа кабинет құру;
- сенімсіздік дауысы;
- Президенттің заңнамалық бастамасы;

- Президенттің ветосы;
- Парламентті тарату;
- Нидерланд ғалымы ұсынған есептеу тәртібін ескере отырып, депутаттық мандаттың үкіметтік лауазыммен үйлесімділігі.

Әр критерий бойынша индикатордың максималды мәні-1, минимум-0, ал аралық нұсқа – 0,5. Тиісінше, президенттік және парламенттік Индекс үшін максималды Мән 10-ға жетуі мүмкін, ал минимум нөлге тең. Басқару нысанының индексі президенттік және парламенттік индекстердің айырмашылығы ретінде есептеледі: ИФП = Ипр-Ипар (кесте. 2.1).

2.1-кесте - басқару нысанының индекстері [70-тен автор жасаған, 191 б.].

Страна	Пр	Пар	ИФП
Әзірбайжан	8	2	+6
Беларусь	8,5	1,5	+7
Армения I (реформаға дейін 2005 ж.)	6,5	3,5	+3
Армения II (реформадан кейін 2005 ж.)	4,5	5,5	-1
Грузия (2004-2009 жж.)	7,5	2,5	+5
Қазақстан I (реформаға дейін 2007 ж.)	9,5	0,5	+9
Қазақстан II (реформадан кейін 2007 ж.)	9	1	+8
Қырғызстан I (реформаға дейін 2006-2007 жж.)	9	1	+8
Киргизстан II (2007-2010 жж)	7	3	+4
Молдова (2000-2009)	2,5	7,5	-5
Ресей	9	1	+8
Тәжікстан	8	2	+6
Өзбекстан	7	3	+4
Украина I (1996- 2004 жж.; с 2010 ж.)	7	3	+4
Украина II (2004-2010 жж.)	5	5	0

Осылайша, О. Зазнаевтың осы әдістемесі бойынша елдерді шартты түрде басқару нысандарының топтарына кластерлеуге болады: парламенттелген жартылай президенттік (ИФП -7-ден -3,5-ке дейін), теңгерімді жартылай президенттік (ИФП -3-тен +3-ке дейін), Президенттік жартылай президенттік (ИФП +3,5-тен +9-ға дейін). Бұл ретте ИФП кезінде + 9-дан артық ел президенттік нысанға, ал ИФП кезінде -7 - ден аз-парламенттік нысанға жатады.

Алынған нәтижелер Қазақстандағы басқарма архитектурасын президенттендірудің жоғары деңгейі туралы біздің көзқарасымызды растайды және елді жартылай президенттік жүйеге жатқызатын зерттеушілердің пікірін жоққа шығарады. Тіпті 2007 жылы жүзеге асырылған трансформация реформасы жағдайды өте аз өзгертті. Президенттендірудің бұл деңгейі елдегі желдету жүйесін дәлірек бағалауға мүмкіндік береді және осы процесте маңызды президенттік өкілеттіктерді негіздейді.

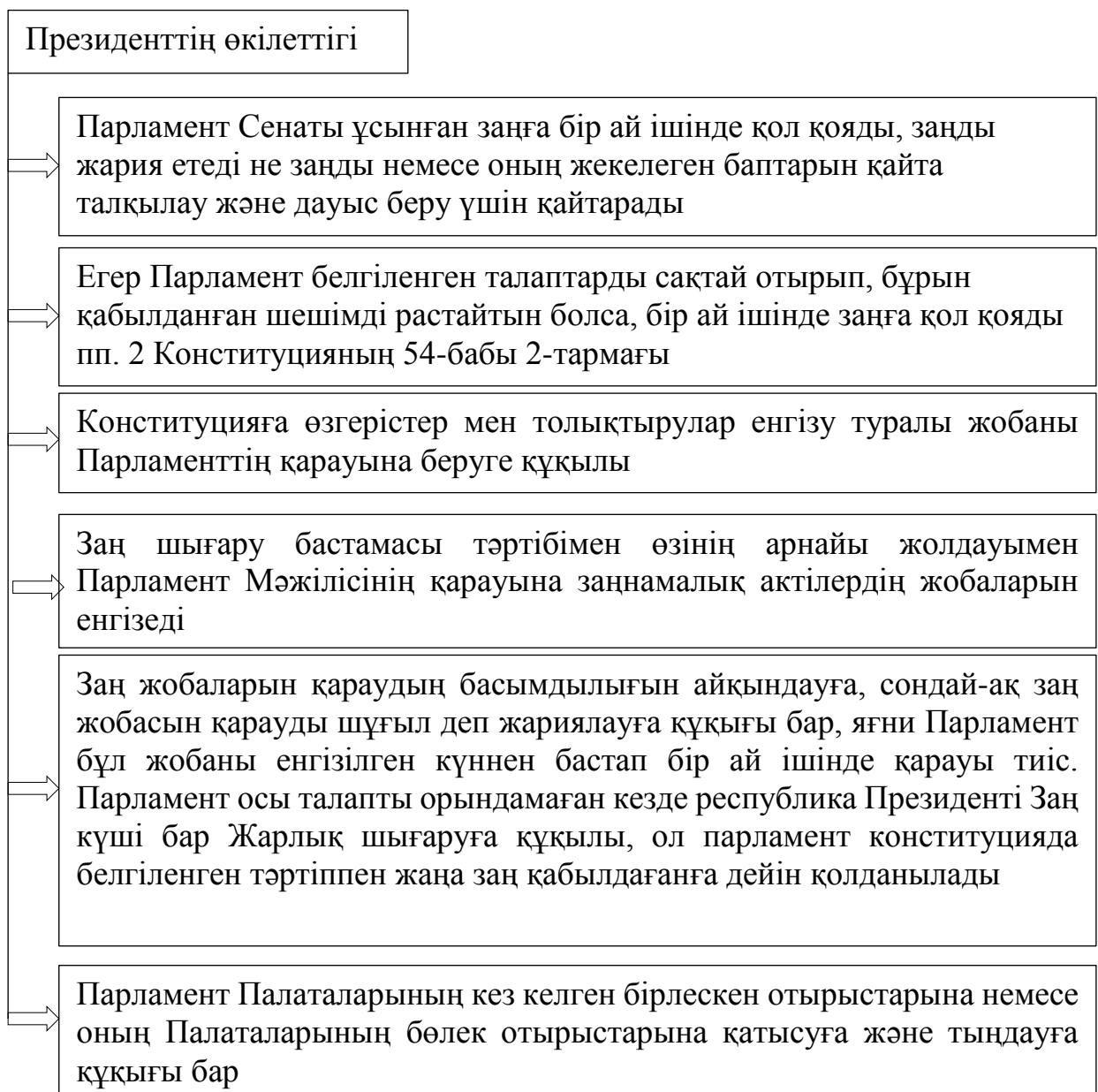
Қазақстан Республикасы Президентінің Парламентпен қарым-қатынастағы заңнамалық саладағы өкілеттігі мынада (сурет. 2.1).

Қазақстанның конституциялық құқығы ғылымындағы вето құқығы деп Мемлекет басшысының қабылданған заңды (заң жобасын) қабылдамау немесе оның қолданысқа енгізілуін уақытша қабылдамау, өз ескертулерімен қайта қарау үшін қайтару құқығы түсініледі [72, 236-бет].

Вето құқығы-тежеу мен тепе-теңдік жүйесінің және қазақстандық тәжірибеде билікті бөлу қағидатының маңызды элементі. Конституциялық құқық ғылымындағы вето құқығының маңыздылығы соншалық, ол Мемлекет басшысының өкілеттіктерінің бірі ретінде ғана емес, сонымен бірге толыққанды конституциялық-құқықтық институт ретінде қарастырылады. Заңның түпкілікті ауытқу құқығын білдіретін абсолютті (резолюциялық) вето мен Парламент белгіленген рәсімдерді сақтай отырып жеңе алатын салыстырмалы (кейінге қалдырылған) вето бар. Іріктемелі вето деп аталатынды ажыратады, оның мәні Мемлекет басшысының Қазақстан Конституциясымен рұқсат етілген барлық заңды емес, заңның жекелеген баптары мен ережелерін қайта талқылау және дауыс беру үшін Парламентке қайтара алатындығына байланысты. Қазақстан Республикасында осы институтты конституциялық-құқықтық реттеу мәселесі өзектілігін жоғалтпайды.

Демек, жалпы алғанда, бұрынғы КСРО елдеріндегі жел соғу жүйесі жалпы сипатқа ие (Беларусь Республикасынан басқа, онда Мемлекет басшысы бап ветосын қолдана алады және іріктемелі вето бар Қазақстан).

Конституцияға сәйкес Қазақстан Президенті адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сақтаудың кепілі болып табылады. Сондықтан вето қою арқылы бүкіл халықтың ерік-жігерін білдіруші ретінде оның мүдделерін алдын-ала "қорғау" қоғамдық мүдделерге қайшы келетін осындай заңнамалық актілердің қабылдануына жол бермейді. Вето құқығына ие бола отырып, Президент заңнамалық процестің мазмұны мен бағытына белсенді әсер етуге және оның пассивті қатысушысы болмауға мүмкіндік алады.

2.1 Сурет - ҚР Президентінің Парламентпен қарым-қатынастағы заңнамалық саладағы өкілеттігі [36, 9-бап бойынша автор жасаған].

Қазақстан басшысы вето құқығын қолданудың объективті себептерінің бірі Парламент қабылдаған заңдар сапасының төмен деңгейі болып табылады. Сондықтан Қазақстан Президентінің осы саладағы өкілеттіктері заңнамалық процесті жетілдірудің өзіндік тетігі ретінде қызмет етеді, ал Президенттік ветоны білікті көпшілік дауыспен регламенттелген қабылдамау оған заңдарды дайындау кезеңінде осы процеске ықпал етудің пәрменді құралы болып табылады. Бұл президенттік өкілеттіктердің тиімділігі вето құқығын қолдану ниеті кезінде парламентшілердің Мемлекет басшысымен компаға келуін іздеудің күшеюімен дәлелденеді.

В. А. Малиновский атап өткендей, Қазақстан Президентінің кейінге қалдырылған ветосы оның Қазақстан Конституциясы мен заңдарын сақтаудың кепілі мәртебесіне тікелей байланысты. Заңдардың сапалы орындалуына

жауапты елдің жоғары лауазымды тұлғасы ретінде Президент "өзінің нақты актіге деген көзқарасын тек бір ресми-заңды негізмен ғана емес, сонымен қатар басқа да ерекше жағдайлармен түсіндіре алады" [73, 307-бет].

Кейбір ғалымдар Президенттің вето құқығын заң шығару процесінің жеке кезеңі деп санайды, ал ветоны жеңу парламенттік кезеңге, ал қолдану парламенттен тыс кезеңге жатады. Вето құқығы Президенттің заң шығару процесіне тиімді әсер ету құралдарының бірі болып табылады, нәтижесінде Вон заң қабылдау процесінің белсенді қатысушысы болады [74].

Р. Т. Окушева атап өткендей "ҚР Конституциясы бабының мәтінінде, мысалы, Ресей Федерациясының Конституциясындағыдай," қабылдамайды "емес," қайтарады" деген тіркес қолданылған " [48]. Автор бұл вето регламенттері семантикалық мәні бойынша бірдей жүктемені көтереді деп санайды. Алайда, біздің ойымызша, оларда түбегейлі айырмашылықтар бар, бұл бізге оның пікірімен келіспеуге негіз береді.

Атап айтқанда, сөздіктердегі қайтару етістігі негізінен "алынған нәрсені қайтару" әрекетін білдіреді [75; 76, б.104; 77], ал "бір нәрсені қабылдамау, қабылдауға келіспеу немесе мойындау" әрекетін қабылдамау етістігі [75; 77]. Демек, бұл әрекеттердің негізінде көп бағытты мотивтер мен негіздер жатыр. Сонымен, Қазақ заң шығарушысы қайтару әрекетіне көп көңіл бөледі, ал ресейлік заң шығарушы бұл әрекетті мазмұнмен (формамен, түсіндірумен және т.б.) келіспеушілікпен негіздей отырып нақтылайды.

Президенттік вето маңызды мемлекеттік-құқықтық құрал болып табылады және, әрине, Парламенттің де, Президенттің де өз құзыретін тиімді қорғауды қамтамасыз ететін тежеу және тепе-теңдік механизмін тиімді пайдалану қажеттілігін атап өтетіндер дұрыс [78]. Қазақстандағы заң шығару тәжірибесі көрсеткендей, президенттік вето институты құқықтық мақсатқа әрдайым сәйкес келе бермейді. Кейде вето Мемлекет басшысының Парламент әрекеттеріне қарсы тұру құралы ретінде әрекет етеді [79].

А. Н. дана, сапалы заңның қабылдануы, ең алдымен, заң шығару процесінің барлық қатысушыларының өзара әрекеттесуі мен ынтымақтастығын талап етеді, өйткені олардың арасындағы қарама-қайшылық соңғысының тежелуіне, осындай заңнамалық актілердің қабылдануына әкеледі, олар күш жинап, бірден өзгерістерді талап етеді. Сондықтан тежеу және тепе-теңдік қағидатын қолданысқа енгізу, биліктің барлық тармақтарының іс-әрекеттерін келісу, олардың өзара әрекеттесу ережелерін қарастыру қажет [80, 11-бет].

Президент заңдарға қол қою кезінде туындайтын мәселелердің бірі- Заңдарды Парламентке қайта қарау үшін қайтару мерзімдерін сақтау. Қазақстанда бұл проблема объективті түрде туындауы мүмкін емес, өйткені заңнамада уақытында қайтарылмаған заңға қол қойылды деп есептеледі.

Зерттелетін мәселеге Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың отставкаға кетуіне байланысты белгілі бір өзгерістер енгізілетінін атап өткен жөн [81]. Билік транзитінің бұл бағытында дайындық жұмыстары алдын-ала жүргізілді. 2018 жылы Президент Әкімшілігі мен күштік аппараттың ролін күшейтетін алғашқы кадрлық өзгерістер болды.

Бұл ретте Н. Назарбаев өмір бойы төраға ретінде Қазақстан Қауіпсіздік Кеңесінің төрағасы, билік тармақтары арасындағы қақтығыстарды шешетін, де-юре және іс жүзінде заңдарға вето қолданатын Конституциялық Кеңестің мүшесі болып қала берді.

2019 жылғы 27 ақпанда Н. Назарбаев басқаратын "Нұр Отан" партиясының съезінде белгілі бір нұсқаулар бергеніне, бірнеше жылдан кейін өтетін Болашақ президенттік сайлау туралы айтқанына және бұл қызметтен кету жоспарлары туралы болған жоқ.

Соған қарамастан, бір айдан кейін (19 наурыз) Н. Назарбаев отставкаға кететінін жариялады. Қазақстан Конституциясына сәйкес билік уақытша Сенаттың жоғарғы палатасының спикері Қасым-Жомарт Тоқаевқа өтті. Шын мәнінде ол мемлекеттің техникалық басшысы болды. Бұл Тұңғыш Президентті өмір бойы Ұлт Көшбасшысы деп тану сияқты Қазақстандағы президенттік институттың өзіндік ерекшелігіне байланысты қалыптасты. Н. Назарбаев отставкаға кететін сияқты, бірақ екінші жағынан, ол билік жүйесіндегі маңызды фактор және ықпал ету орталығы болып қала береді, атап айтқанда, Елеулі өкілеттіктері бар елдің Қауіпсіздік Кеңесінің басшысы болып қала береді.

Қазақстан Конституциясында "Тұңғыш Президент - Ұлт Көшбасшысының" өмірлік лауазымға (Елбасына) құқықтары мен міндеттері жазылған, яғни Н. Назарбаев өмірінің соңына дейін Қауіпсіздік Кеңесін басқара алады. Сонымен қатар, Бірінші президент Президент пен парламент қабылдаған бірқатар шешімдерге вето қоюға құқылы. Бұдан басқа, 2000 жылы "Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Ұлт Көшбасшысы туралы" Нормативтік - құқықтық акт қабылданды, оның баламасы жоқ, ол Елбасы мәртебесі тұтастай алғанда президенттік Атақтан беделді болғанға дейін бүгінгі күнге дейін тұрақты түрде пысықталды. Бұл заңнамалық акт Тұңғыш Президентке көптеген мәселелер бойынша айтарлықтай өкілеттіктер береді, мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының барлық бастамалары онымен келісілуі керек.

Осылайша, биліктің аталған трансформациясы нәтижесінде Қазақстандағы вето институты кеңейіп келеді. Атап айтқанда, екі президент те Парламенттің шешімдеріне вето қоя алады, сонымен қатар вето қосылады, оны талдау кезінде біз әлемдік тәжірибеде анықтаған жоқпыз – Президенттің шешімдеріне Президенттің ветосы. Біз ветоның бұл түрін табиғатына қарай қосарланған деп атауды ұсынамыз.

Президент ретінде 30 жыл-бұл өте ұзақ мерзім. Н. Назарбаев посткеңестік кеңістіктегі рекордшы, 1989 жылдың 22 маусымынан бастап Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы қызметін атқарғанын ескере отырып. Осы жылдар ішінде Қазақстан өз дамуының белгілі бір кезеңінен өтті, өзінің экономикалық жағдайын жақсартты. Іс жүзінде ол лауазымнан жеткілікті жоғары сенім деңгейінде және беделін түсірмейді (2015 жылғы сәуірдегі сайлауда ОСК мәліметтері бойынша 97,75% дауыс жинады). Сонымен бірге, биліктің транзиті барысында ол көрші Өзбекстанның тәжірибесін ескеріп, Ислам Каримов қайтыс болғаннан кейін биліктің бейбіт транзиті нәтижесінде бұрынғы президенттің отбасының ықпалы толығымен жойылды деп айтуға болады.

Н. Назарбаевтың "Нұр Отан" партиясының төрағасы болып қалуына байланысты парламентте көпшілік болып қала береді, ал жаңа президентті сайлаумен күшіне енген конституциялық реформаның нәтижесінде бұл көпшіліктің рөлі едәуір артты.

Қазақстандағы күштердің саяси орналасуына сүйене отырып, Н. Назарбаев негізгі әрекет етуші тұлға болып қала беретіні анық, ол биліктің Самат Әбіштің жиеніне тікелей транзитін қамтамасыз етті. Сонымен қатар, Конституциялық Кеңестің мүшесі бола отырып, Н. Назарбаев қазір оған қол жетімді емес өкілеттіктерге ие болды, бұл оған елдің саяси өмірінде жоғарғы төреші рөлін ойнауға мүмкіндік береді.

2.2 Вето құқығын қолданудың құқықтық процедурасы

Вето құқығын қолданудың Қазақстанда ерекше процедурасы қалыптасқан болатын.

Қазақстан Президентінің өкілдік орган қабылдаған заңдарға вето қою құқығының конституциялық өкілеттіктерін іске асыру практикасының материалдары Президенттің вето құқығын, әсіресе посткеңестік кеңістіктің басқа елдерінің (мысалы, Украина) аясында айтарлықтай елеусіз пайдалануы туралы қорытындыға негіз береді.

Парламент жұмысының жиырма жылында Президент Парламент қабылдаған заңдарға (Жер кодексі, "қоғамдық бірлестіктер туралы", "тұрғын үй қатынастары туралы" және т. б. заңдар бойынша) 19 қарсылық білдірді [82].

Бұл тұтастай алғанда билік тармақтары арасындағы консенсустың жеткілікті жоғары деңгейін және заң шығару процесінің оңтайлылығын көрсетеді, бірақ сонымен бірге елдегі президенттік филиалдың маңызды өкілеттіктерімен негізделген. Өйткені, желге ұшыраған және қайтарылған заңдардың едәуір көлемі парламенттік органның қызметіне теріс әсер етеді, өйткені Парламенттің заңдарды қайта қарауы оның жұмыс көлемінің ұлғаюына, жұмыс регламентіндегі өзгерістерге әкеледі, өкілді орган қызметінің ұйымдастырылу деңгейі мен нәтижелілігін төмендетеді.

В. А. Малиновский Қазақстан Республикасы Президентінің вето құқығын қолдану тәжірибесін талдап, оған осы құқықтың негізін қалаған негіздемелерді атап өтті:

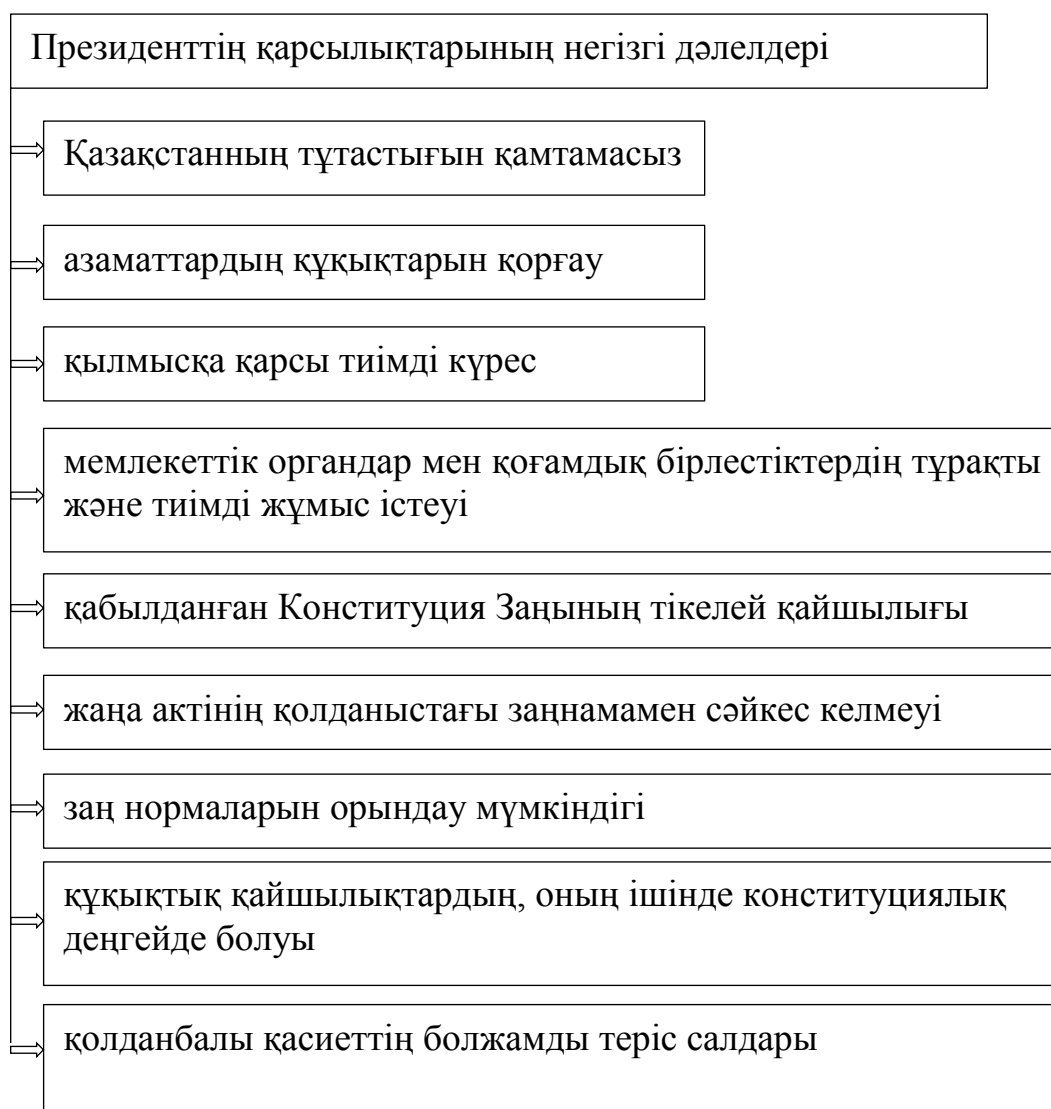
- Қазақстан Республикасының тұтастығын, мемлекеттік органдар мен қоғамдық бірлестіктердің тұрақты және тиімді жұмыс істеуін, қылмысқа қарсы тиімді күресті, азаматтардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз ету қажеттілігі;
- Қазақстан Республикасы Конституциясының қабылданған заңының тікелей қайшылығы;
- заңның қолданыстағы заңнамамен сәйкес келмеуі;
- қабылданған заңның орындалу механизмінің болмауы, яғни заңның ережесін іс жүзінде орындау ықтималдығы төмен;
- қолданбалы сипаттағы болжамды жағымсыз әсерлер [83, с. 164]

Демек, Қазақстан мемлекетінің басшысы вето құқығын қолданудың негіздері осы Конституциялық-құқықтық институт бар мемлекеттердің

көпшілігінде мазмұны мен сипаты бойынша іс жүзінде бірдей болып табылатын әртүрлі себептер мен себептер болуы мүмкін.

1995 жылдан бастап Қазақстан Президенті өзінің вето құқығын бірнеше рет пайдаланды. Р. Т. Окушева атап өткендей, вето қолдану және заңдарды пысықтауға қайтару себептері регламенттік және таза құқықтық сипатта болды [48], біз онымен толық келісеміз, тек қоғамдық-ұлттық сипаттағы себептер де болғанын толықтыру қажет (бірінші блоктағы тізімде көрсетілген).

Қазақстанда вето қолдану практикасын талдау бірқатар заңдар бойынша Президенттің қарсылықтарын шығарудың негізгі дәлелдерін анықтауға мүмкіндік береді (сурет. 2.2).

2.2 Сурет - Бірқатар заңдар бойынша Президенттің қарсылықтарын шығарудың негізгі дәлелдері [автор ҚР Президентінің заңдарға вето қою тәжірибесіне сәйкес жасаған].

Қазақстандық ветолау рәсімі АҚШ-тың тәжірибесіне өте жақын, онда АҚШ Конституциясының нормасында (7-бөлім): "егер Президент заңды мақұлдаса, ол оған қол қояды, егер мақұлдаса, ол өзінің теріске шығаруымен

қайтарады" делінген. Президенттің ветосын еңсеру үшін білікті көпшілік қажет болған кезде Конгрестің заңды қайта қарау тәжірибесі де жақын (алайда Қазақстанда АҚШ-тан айырмашылығы іріктемелі (бап бойынша) veto қолдануға болады).

Президенттің жобаның конституциялылығына қатысты сот органдарына жүгіну тетігін Президенттің Парламенттің заңнамалық қызметінің мазмұнына әсер ету құралы ретінде жиі қолданатын шетелдік тәжірибені оң деп бағалауға болады.

Қазақстан Президентінің заң шығару саласында осындай өкілеттіктері бар, атап айтқанда, ол заңға қол қойылғанға дейін Парламент қабылдаған заңдардың Конституцияға сәйкестігін тексеруге қатысты Конституциялық кеңеске ұсыныс енгізуге Құзыретті (ҚР Конституциясының 72-бабының 1-тармағы). Атап айтқанда, осы рәсімнен мынадай заңнамалық актілер өтті: "Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгеріс пен толықтыру енгізу туралы" Заң (2011 ж.), "Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті туралы" Конституциялық Заң (2000 ж.), "Қазақ КСР азаматтарын зейнетақымен камсыздандыру туралы" "Қазақ КСР Заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы" ҚР Заңдары" (1996 ж.), "Қазақстан Республикасындағы тіл туралы" (1997 ж.), "Саяси партиялар туралы" (2002 ж.), ҚР Жер кодексі (2003 ж.), "бұқаралық ақпарат құралдары туралы" (2004 ж.), "Қазақстан Республикасындағы халықаралық және шетелдік коммерциялық емес ұйымдардың қызметі туралы" "және" Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне коммерциялық емес ұйымдардың мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы" (2004 ж.), "дiни сенiм бостандығы және дiни бiрлестiктердiң қызметi мәселелерi бойынша кейбiр заңнамалық актiлерге өзгерiстер мен толықтырулар енгiзу туралы" (2002 ж.) және "Дiни сенiм бостандығы және дiни бiрлестiктер мәселелерi бойынша Қазақстан Республикасының заңнамалық актiлерiне өзгерiстер мен толықтырулар енгiзу туралы" (2009 ж.) және т. б.

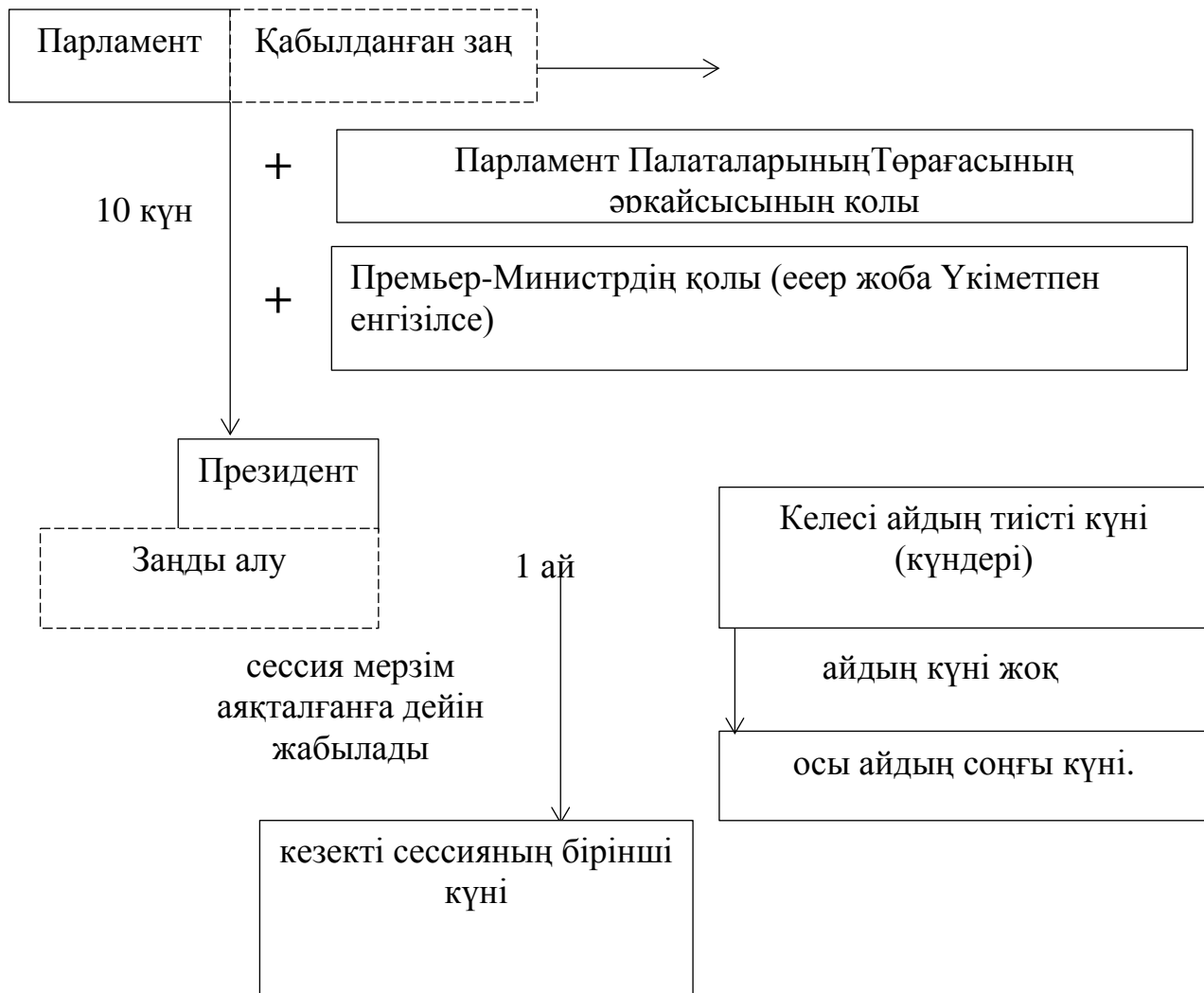
Кейбір жағдайларда Конституциялық Кеңес өзіне қарауға берілген заңнамалық актілерді Конституцияға қайшы келетіндей етіп (мысалы, Конституцияға өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы, бұқаралық ақпарат құралдары туралы, діни бірлестіктер туралы, халықаралық және шетелдік коммерциялық емес бірлестіктер туралы және т.б.) тани отырып, Президенттің жағын қабылдады.

Атап айтқанда, бұл Құзыретті жанама түрде желдің элементтерінің бірі деп тануға болады, өйткені Конституциялық Кеңестің Заңның конституциялылығы туралы ұстанымы заңға қол қою/қол қоймау туралы шешім қабылдауға тікелей әсер етеді.

Сонымен бірге, Конституциялық Соттың заң жобасын оның конституциялылығын растау үшін қарау мерзімі белгіленбейді, бұл заң қабылдау процесін кешіктіруге мүмкіндік береді және оны "қалта ветосы" деп аталатын модельдердің бірі ретінде түсіндіруге болады. 2007 жылғы 21 мамырдағы конституциялық түзетулерге сәйкес Президенттің 15 күннен 1 айға дейін ұзартылған қарау мерзімінен айырмашылығы [84]. Қабылданған заңдардың

едәуір өсуі, сондай-ақ Президенттің функциялары мен өкілеттіктерінің, тиісінше жүктемесінің артуы негіз болды. Бұл реформа заңға қол қою мерзімін жеті жұмыс күнінен бір айға дейін ұлғайтты (сурет. 2.3).

Президенттің заңнамалық саладағы өкілеттіктерін жел соғу рәсімінде келесідей ұсынуға болады (сурет. 2.4).

2.3 Сурет - ҚР Президентінің заңдарды қарау мерзімі [32-баптың авторы, 19-бап]

2.4 Сурет - Заңдарға қол қою және оларды ветирлеу рәсімі [автор 44-баптың 31, 2-тармағына, 36-тармақшасына сәйкес жасаған. 8) 9-бап]

Зерттеу барысында Францияда (1958 ж.) алғаш рет конституциялық құқық жүйесінде енгізілген "органикалық заңдар" деп аталатын ветолау процедурасын ерекше атап өткен жөн. Кейінірек бұл тәжірибе Испанияда, Италияда, Португалияда, Австрияда кең таралды. Бұл Шығыс Еуропа елдері (Венгрия, Румыния, Словакия, Хорватия, Словения, Албания) және бірқатар посткеңестік елдер (Литва, Эстония, Ресей, Қазақстан, Әзірбайжан, Молдова, Грузия және Тәжікстан) үшін салыстырмалы түрде жаңа болып табылады. Сонымен бірге, осы елдердің заң тәжірибесінде олардың әртүрлі атаулары бар: органикалық заңдар (Франция, Испания); қосымша (Бразилия); Конституциялық (Австрия, Италия, Тәжікстан, Литва, Қазақстан); федералдық конституциялық заңдар (Ресей); басқа қабылдау рәсімімен анықталатын атаусыз (Венгрия, Эстония, Әзірбайжан).

Жалпы алғанда, органикалық (Конституциялық) заң Конституция мәртебесінен төмен, бірақ әдеттегі заңдар мәртебесінен жоғары ерекше мәртебеге ие. Бұл заңдарда арнайы қабылдау процедурасы бар, көбінесе промульгация, соның ішінде жел соғу. Құқықтық реттеу пәні-саяси режимнің сипатын және елдің өмірін анықтайтын негізгі қоғамдық қатынастар. Функциясы-қоғамдық қатынастарды жетекші мемлекеттік-құқықтық принциптер мен институттар түрінде заңнамалық рәсімдеу. Органикалық заңдармен реттелетін мәселелердің тізімі әр түрлі елдерде әр түрлі.

Осылайша, бұл заңдар жүйе құраушы болып табылады және келесі ерекше белгілерге ие:

- қабылдау мен промульгацияның ерекше рәсімі;
- осы заңды ел Конституциясымен регламенттеу;

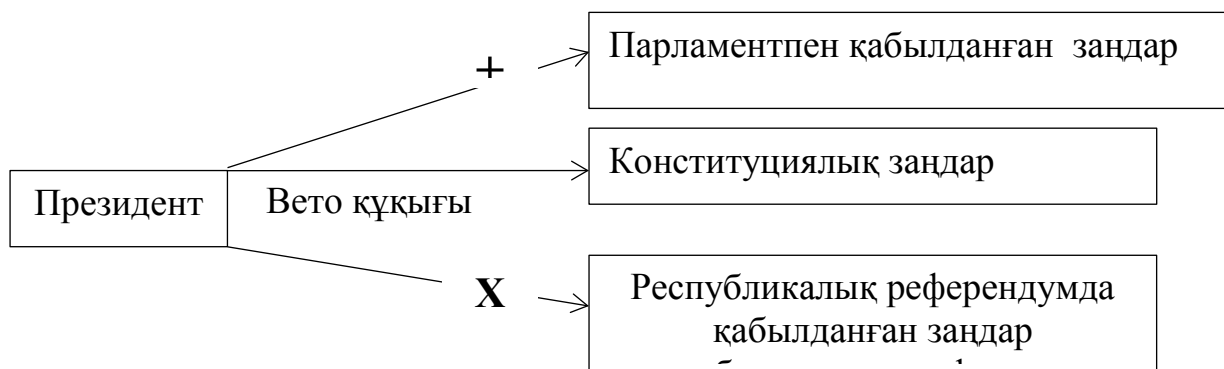
- елдің құқықтық жүйесінде ерекше орын беретін айрықша пән мен функция;

- күрделілік.

Құқықтық доктринада органикалық заңды қабылдаудың, өзгертулер енгізудің және тоқтатудың арнайы рәсімін белгілеудің орындылығы туралы ұсыныстар жиі кездеседі [86].

Қазақстанда Президенттің Парламент қабылдаған заңдарға, сондай-ақ конституциялық заңдарға (аз таралған практика) вето қоюға құқығы бар, бірақ республикалық референдумда қабылданған заңдарға қатысты вето құқығынан айырылған (сурет. 2.5).

Айта кету керек, Қазақстан, басқа демократиялық мемлекеттер сияқты, өз Конституциясында халықты билік көзі ретінде таниды. Сондықтан Қазақстан Президентінің референдумда қабылданған заңдарға вето қою құқығынан айырылуы әбден заңды. Өйткені, оған қол қоюдың жалпы тәртібін қолдану халықты егемендіктің иесі және билік көзі ретінде тану туралы ережеге қайшы келеді. Халыққа өз еркін тікелей демократия нысандары арқылы, соның ішінде референдум арқылы білдіру құқығы берілген. Бұл жағдайда мемлекеттік органдар тарапынан референдумда қабылданған заңға түзетулер демократиялық мемлекеттің іргелі қағидаттарының бұзылғанын куәландыратын болады.

2.5 Сурет - Қазақстан Президентінің вето құқығы [36 авторы құрастырған].

Конституциялық заңдар қабылданғаннан кейін Конституцияның органикалық бөлігіне айналады. Көптеген демократиялық елдердің заңнамасы оларды қабылдаудың жеке процедурасын қарастырады, көптеген елдерде бұл әдеттегі заңдарға қарағанда ереже бойынша күрделірек болады. Процедураға көбінесе процесті бақылау үшін сот Конституциялық юрисдикциясының беделді органы қатысады және Президенттің рөлі барынша азайтылады. Осындай тұрғыдан алғанда, заң шығарушы орган, халықтың ерік-жігерін білдіруші ретінде, өзінің құрылтай қызметін жүзеге асыруға өкілеттіктерге ие.

Қазақстанда бұл мәселе республиканың Конституциялық Кеңесі арқылы реттелді [87], ол "Қазақстан Республикасы Конституциясының 44-бабының 2) тармақшасы, 61-бабының 2-тармағы, 62-бабының 2-тармағы, 72-бабы 1-тармағының 2) тармақшасы "заң" санаты кең мағынада пайдаланылғанын, яғни оның мазмұнына " заң "санаты енгізілмегенін" айқындады. тек Республиканың заңдары, сонымен қатар Қазақстан Республикасының конституциялық заңдары".

Осы негізде " Конституцияның 44-бабының 2) тармақшасында белгіленген Мемлекет басшысының Парламент Сенаты ұсынған Заңға қол қою не оны қайта талқылау және дауыс беру үшін қайтару құқығы конституциялық заңға тең дәрежеде қолданылады. Егер " заң " термині конституциялық заңдарды қамтымайды деп есептесек, онда Республика Президенті Парламент қабылдаған конституциялық заңдарға қатысты "вето" құқығынан ғана емес, сондай-ақ Конституцияның 72-бабы 1-тармағының 2) тармақшасына сәйкес Конституциялық Кеңеске оған қол қоюға келіп түскен конституциялық заңдарды тексеру туралы өтініштер жіберу құқығынан айырылатын болады олардың республика Конституциясына сәйкестігі, Бұл Республика Президентінің тежеу және тепе-теңдік жүйесін пайдалана отырып, биліктің барлық тармақтарының келісілген жұмыс істеуін қамтамасыз етудің Конституциялық қағидатына қайшы келеді" [87].

Біздің ойымызша, Конституцияға өзгерістер енгізу туралы заңдарға вето құқығын қолдану демократиялық норма емес, өйткені Конституциялық заң өзінің құқықтық табиғаты бойынша Парламент қабылдаған басқа заңдармен бірдей емес екендігі бірнеше рет атап өтілген [88]. Бұдан басқа, Президенттің конституциялық заңдарға вето қою құқығынан айырылуы оның Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін тексеру мақсатында Конституциялық Кеңеске заңдар жіберу құқығына әсер етпейді деп санаймыз.

Посткеңестік кеңістіктегі басқа республикалардың ішінде Конституцияға өзгерістер енгізу туралы заңға қатысты тек Грузия мен Армения президенттері ғана вето қояды (депутаттардың жалпы санының үштен екісінің көпшілігімен қайта қабылдау (Грузия Конституциясының 68-бабының 4-тармағы); үштен екісінің көпшілігіне сүйене отырып, Президент референдумға тиісті заң шығара алады (Армения Конституциясының 111-бабы)).

Бұл мәселе Әзірбайжан Республикасында қатаң реттелген, онда президенттік вето абсолютті (шектеусіз), оның ішінде конституциялық заңдарға қатысты. Бұл вето Парламент үшін еңсерілмейді, бұл дамыған демократиялық мемлекеттерге тән емес: "Егер Әзірбайжан Республикасының Президенті Әзірбайжан Республикасының конституциялық заңдарына қол қоймаса, онда олар күшіне енбейді" [89, 123-бап]. Нәтижесінде президенттік вето Парламенттің заңнамалық өкілеттіктерінен басым болады, ал тежеу және тепе-теңдік жүйесі іс жүзінде жұмыс істемейді.

Заңның конституциялылығына немесе де-юренің Конституцияға қайшы келуіне қатысты бағалауы Конституциялық юрисдикция органдарына беріледі. Президент тарапынан мұндай бағалау біржақты сипатқа ие. Қабылданған заңның мазмұнын бағалауға Поляк Республикасының Конституциялық трибуналының сындарлы тәсіліне назар аударған жөн. Егер Конституцияның сәйкес келмеуі жалпы заңға емес, оның жекелеген ережелеріне қатысты болса және конституциялық Трибунал нақты ережелердің бүкіл заңмен тығыз байланысты екенін анықтамаса, онда Сейммен кеңескеннен кейін Президент Конституцияға сәйкес келмейтін деп танылған ережелерді қоспағанда, заңға қол қояды немесе сәйкессіздікті жою үшін заңды сеймге қайтарады. Мемлекеттік биліктің негізгі

үш тасымалдаушысының қарым-қатынасындағы мұндай дұрыстық, әрине, саяси тәжірибеге оң әсер етеді.

Парламент Мәжілісі уақытша болмаған кезеңде (оның өкілеттігі мерзімінен бұрын тоқтатылуына байланысты) Сенатқа жалпы Парламенттің конституциялық және әдеттегі заңдарды қабылдау жөніндегі функциялары берілгенін атап өткен жөн [90]. Осы кезеңде Парламенттің жұмыс істеуін оның қысқартылған нұсқасы түрінде ұстап тұру орын алды, сонымен бірге бұл өкілеттік Парламент Мәжілісіне, оның ішінде оның ветинг институтындағы рөліне қатысты тежегіш рычаг болып табылады. Осыған қарамастан, бұл кезеңде мәжіліс заңдарды, оның ішінде конституциялық заңдарды қабылдауға және талқылауға құқылы емес, бұл Сенаттың мәртебесін арттырады.

Конституцияны құрылтай органы қабылдағандықтан, бұл орган оған логикалық түрде өзгерістер енгізуге құқылы. Сонымен қатар, Конституциялардың көпшілігі Конституциялық юрисдикция органы (Конституциялық сот немесе Кеңес) жүзеге асыратын Конституцияға өзгерістер енгізу туралы заң жобаларына қатысты міндетті алдын ала конституциялық бақылауды қарастырады [91]. Президентке Конституцияға өзгерістер енгізу туралы заңға қатысты вето қою белгілі бір дәрежеде Президенттің Конституцияға өзгерістер енгізу туралы заң жобаларына қатысты конституциялық юрисдикция органының тұжырымдарының дұрыстығын тексеру құқығын мойындауына мүмкіндік береді. Мұндай жағдай, сайып келгенде, биліктің бөлінуі мен тепе-теңдігі қағидаты шеңберінде мемлекеттік органдардың өкілеттіктерінің теңгерімсіздігіне әкеледі.

Дамыған демократиялық мемлекеттердің тәжірибесін ескере отырып, осы Ережені мынадай үлгілік түрде баяндай отырып, Қазақстан Конституциясына өзгерістер енгізу ұсынылады: "Қазақстан Президентінің ЕО Қазақстан Конституциясына өзгерістер енгізу туралы заңдардан басқа, Парламент қабылдаған заңдарға қатысты вето қоюға құқығы бар".

Жалпы, Парламенттің өкілеттіктерін күшейту Конституциялық Кеңестің, атап айтқанда Парламент палаталарының актілеріне қатысты өкілеттіктерін нығайту аясында орын алды. Тұтастай алғанда, Қазақстанның даму жылдарындағы атқарушы және заң шығарушы билік балансының өзгеру процесінде конституциялық бақылау органының рөлі ұдайы өсіп отырды.

Атап айтқанда, 2017 жылы Қазақстан Конституциясына Президентті Конституциялық Кеңестің шешімдеріне вето қою құқығынан айырған түзетулер енгізілді. Конституциялық Кеңеске жүгіну құқығы бар барлық субъектілердің ішінен (Парламент палаталарының төрағалары, Парламент депутаттарының кемінде 1/5-і, Премьер-Министр) тек Президенттің ғана Конституциялық Кеңестің шешіміне қарсылықтар енгізу жолымен наразылық білдіруге құқығы болды [31, 73-баптың 4-тармағы (алып тасталды-ҚР 10.03.2017 № 51-VI Заңымен). Бұл қарсылықтар Конституциялық Кеңес мүшелерінің жалпы санының 2/3 дауысымен еңсерілуі мүмкін, әйтпесе шешім қабылданбады деп есептелді. Президент осы вето құқығын төрт рет пайдаланды (1997, 1999, 2001 және 2012), олардың екеуі еңсеріліп, екеуі бойынша Президенттің түзетулері мен ескертулері қабылданды.

Конституциялық Кеңес туралы заңнамаға 2008 жылы [92] өзгерістер енгізілді, оған сәйкес оның шешімдерін қайта қарау субъектісіне өз бастамасынан басқа, 36-баптың 1-тармағында көзделген негіздер бойынша ҚР Президенті енгізілді [93]. Іс жүзінде прецедент әлі болған жоқ.

Осыған байланысты В. А. Малиновский конституциялық бақылау органының жауапкершілігін арттыра отырып, Президенттің мұндай резервтік өкілеттіктері оның тиімді қызметінде оны шектеуге әкелмейтінін атап өтті [73, 311-бет].

Біз бұған дейін зерттеу барысында Президенттің ветосын құжаттау қажеттілігі туралы сұрақ қойдық. Қазақстанға қатысты бұл құжатты заң шығару актісімен реттемеу ұсынылады, өйткені ол құқық нормаларын белгілемейді, өзгертпейді немесе жоймайды, бірақ заң шығару процесінің маңызды бөлігі болып табылады. Парламенттік-президенттік басқару нысанына көшу жағдайында Парламенттің мемлекеттің заң шығарушы органы ретіндегі беделін арттыру қажет. Біздің ойымызша, ресімделетін шешімдердің мәні мен құқықтық сипатына барынша жауап беретін Жарлық түрінде Президенттің ескертулері мен ұсыныстарын беру ең оңтайлы болады. Алайда, оларда көрсетілген материалдың мәніне байланысты бірнеше форманы қолдануға болады. Сондықтан оны тиісті заңға толықтырулар түрінде жасау ұсынылады (мысалы, өнерде. "Қазақстан Республикасының Президенті туралы" Заңның 20 – сы: "заң вето құқығын іске асыру тәртібімен құрылымына ұсыныстары мен ескертулері бар түсіндірме жазба нысанында, Жарлық нысанында-мазмұнына ескертулермен немесе егер заңға өзгерістер туралы ұсыныстар енгізілмесе, ілеспе Парақ нысанында қайтарылады").

Конституцияның 53-бабы, оған сәйкес Парламент Президенттің қарсылықтарын тудырған заңдар немесе заң баптары бойынша талқылау мен дауыс беруді олар жіберілген күннен бастап бір ай мерзімде жүргізеді. Егер мерзім асып кетсе, онда Президенттің қарсылықтары автоматты түрде қабылданады. Мұндай жағдайда заңның мәтінін Президент заң шығарушы органның қатысуынсыз және келісімінсіз айтарлықтай түзете алады. Бұл ұстаным биліктің бөліну принципін бұзуға әкеледі.

Қазақстан Конституциясының 53-бабы (3-тармағы), оған сәйкес Президенттің қарсылықтары еңсерілмеген жағдайда "Заң Президент ұсынған редакцияда қабылданбаған немесе қабылданған болып саналады" [31, 53-баптың 3-тармағы]. Осы нормалардан Парламент ветоны жеңе алмаған жағдайда, заңның одан әрі тағдырын – Заңның президенттік редакцияда қабылдануы немесе қабылданбауы туралы Қазақстан Республикасының Президенті ғана жеке-дара шешім қабылдауға құқылы деген қорытындыға келуге болады.

Заңдарды ветирлеу рәсімінің негізгі элементтеріне қатысты Қазақстан Республикасы Президентінің салыстырмалы бағалаудағы өкілеттігін (ТМД елдері бойынша) осылай орналастыруға болады (кесте. 2.2).

2.2-кесте - ТМД елдері арасында заңдарды ветирлеу рәсімінде Қазақстан Республикасы Президентінің өкілеттіктерін позициялау [автор айқындаған және жасаған]

Элемент	Элементті салыстырмалы талдау
Вето құқығы	100 % мемлекет
Абсолютті вето	0 % мемлекет
Кейінге қалдыру ветосы	100 % мемлекет
Бап бойынша (тандамалы, ішінара) вето	Бар (15 %) Жоқ (92,3 %), барлық дерлік елдерде реттелмеген, бірақ заңнамалық олқылықтар арқылы мүмкін.
Конституциялық Сотқа (Кеңеске)жүгіну құқығы	100 % мемлекет
Конституциялық заңдар	
Парламенттің жеңуі	2/3 дауыс (77% мемлекеттердің)
Күлкілі промульгация құқығы	Тек Президент (61,5 %)
Промульгация мерзімі	1 ай (10 елден екі есе көп)
Ветоны жеңудің салдары	Президенттің заңға қол қою міндеті (100% мемлекеттер; әр түрлі рәсімдермен)
Вето субъективтілігі	Қазіргі Президент пен Елбасының вето қою құқығы

Осылайша, критерийлердің басым бөлігі бойынша Қазақстан посткеңестік кеңістіктің басқа елдерімен бірдей. Сонымен қатар, жалпы алғанда, желдендіру институты өзінің салыстырмалы сипаттамасында үш ерекше сипаттамаға байланысты дараланған деп танылуы керек, олардың біреуі тек посткеңестік кеңістікте ғана емес, сонымен қатар әлемдік тәжірибеде де теңдесі жоқ-Елбасының вето қою құқығы, бұл Н. Назарбаевтың отставкаға кетуіне байланысты құқықтың екіұштылығына әкелді вето - оның екі Президентте де болуы. Бұдан басқа, мемлекет басшыларынан айырмашылығы, Қазақстан Президенті конституциялық заңдар мен заңдардың жекелеген баптарына (ішінара вето) вето қоюға құқылы, ал 2017 жылға дейін Конституциялық Кеңестің шешімдеріне вето қолдануға құқылы болды.

Сонымен қатар, бұл бағытта заң жобаларын дайындаудың барлық кезеңдерінде Президент, Парламент және атқарушы билік органдары жұмысының жүйелі сипатын қамтамасыз ету қажет. Вето құқығын қолдану шеңберінде Президенттің ұсыныстарын және оларды Қазақстан Парламенті мен Президентінің веб-ресурстарында және мамандандырылған баспа басылымында қарау нәтижелерін ресми жариялау қажеттілігіне қатысты Қазақстан Конституциясына толықтырулар енгізу ұсынылады. Президенттің вето құқығын, ең алдымен әлеуметтік маңызды мәселелер бойынша заң жобаларына қолдану рәсімін бұқаралық ақпарат құралдарында жариялау заң шығару процесінің осы кезеңінің ашықтығын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Президенттің ұсыныстарын және оларды қарау нәтижелерін жариялау туралы Ұқсас ұсынысты (мысалы, Украинаның Жоғарғы Радасы мен Украина Президентінің веб-ресурстарында) украин ғалымы И.Сало ұсынды [94].

Талдау қорытындысы бойынша Қазақстандағы президенттік ветоның кешенді сипаттамасы келесідей ұсынылуы мүмкін (кесте. 2.3).

2.3-кесте-Қазақстан Президенті вето институтының кешенді сипаттамасы [тікелей автор жасаған].

Элементі	сипаттамасы
Вето сипаттамасы	кейінге қалдыру (салыстырмалы) бап бойынша(таңдамалы, ішінара) вето
Промульгация мерзімі	Маңызды (1 ай)
Қайтару көлемі	түзетулердің көлемі мен нысанасына қарамастан, бүкіл заң пысықтауға толығымен қайтарылады
Қайтару әрекеттерінің түрлері	- Заңның, оның жекелеген бөліктерінің, баптарының мазмұнына ұсыныстар/ескертулер, оларды қабылдамау - заң нысаны мен құрылымына ескертулер/түзетулер
Президенттің Ұсыныстары	- тәуелсіз емес сипат, өйткені олар Парламент қабылдаған заңға ғана шығарылады – ашық сипат-парламент отырысында қаралады және жарияланады - балама сипат-Парламенттің оларды ескермеу мүмкіндігін, сондай-ақ тұтастай алғанда қабылдауды талап етеді
Ветоны жеңудің салдары	Президенттің заңға қол қою міндеті
Өкілеттіктер көлемі	белсенді-пассивті әрекет – Парламенттен алынған заңға қол қоймау, оны қайтармау (пассивті) және оны пысықтауға қайтару (белсенді)
Вето құқығындағы міндет	Президенттің заңға қол қоюы-сөзсіз, бас тарту-Конституцияны бұзу ретінде қарастырылуы мүмкін
Бақылау мүмкіндігі	бір ай ішінде қайтарылмаған заңға қол қойылды деп саналады
Екіжақтылық Кезеңділік	Қазіргі президент пен Елбасының болуы Мәжіліс Сенат тарапынан, содан кейін Президент тарапынан бергеннен кейін вето рәсімінен өту
Балама	Парламент ветоны жеңе алмаған жағдайда ғана Президент Заңның одан әрі тағдырын шешеді – Заңның президенттік редакцияда қабылдануы немесе қабылданбауы

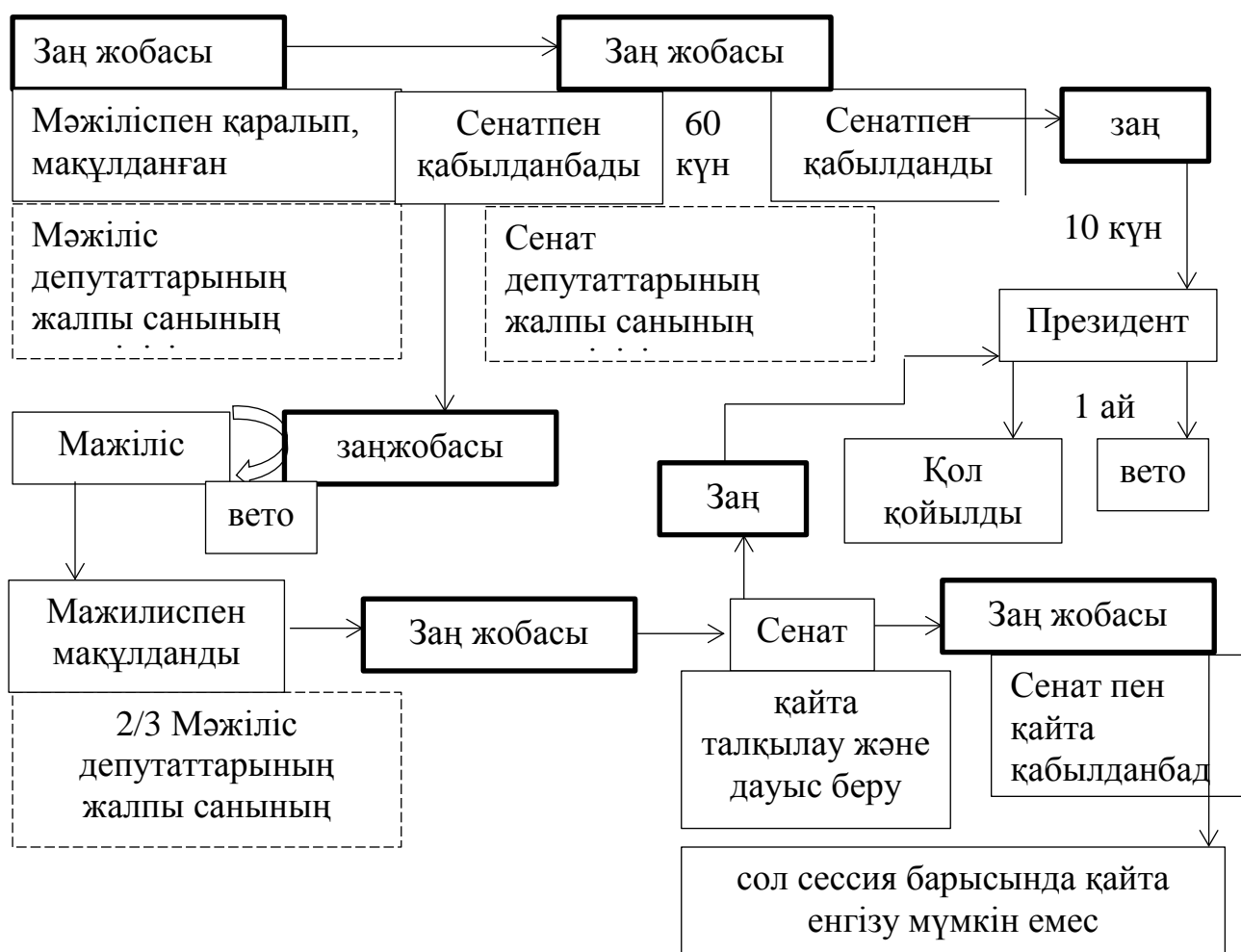
2.3 Вето құқығын еңсерудің құқықтық механизмі

Қазақстан Республикасында салыстырмалы түрде алып қарағанда, вето құқығын еңсерудің күрделі жүйесі қалыптасқан болатын.

Парламентте коалициялық көпшілік қалыптасқан кезде елді жартылай президенттік (немесе парламенттік-президенттік) республикаға айналдырудың жарияланған бағыты жағдайында оның тиімді заңнамалық қызметі үшін Президенттің ветосын еңсеру үшін Парламент депутаттарының 2/3 дауысы

кажет болатын норма белгіленді, ол 2007 жылғы конституциялық реформа жүргізілгеннен кейін өзгеріссіз қалды. көзқарас, оңтайлы. Шынында да, Президент пен коалициялық көпшіліктің саяси қарама-қайшылығы жағдайында мемлекет басшысы парламентарийлердің 1/3 бөлігінен астамын қолдау арқылы Парламенттің заңнамалық қызметіне тосқауыл қоя алады [82].

Айта кету керек, Қазақстанда заң оны қабылдағанға дейін желдің екі сатысынан өтеді, олардың екеуінде де veto еңсерілуі мүмкін. Осылайша, бастапқыда заң Мәжіліс Сенат тарапынан бергеннен кейін veto құқығын қолдану рәсімінен өтеді, ал қабылданған жағдайда оны Президентке бергеннен кейін veto кою рәсімінен өтеді (сурет. 2.6).

2.6-сурет-заң шығару процесінде veto құқығын жетудің екі кезеңі [автор 31, 44-баптың 2-тармағы, 61-баптың 4-бөлігі бойынша анықтады]

Осы кезеңдерде заң жобасының заңға айналуы айқын байқалады. Осылайша, заң жобасын Мәжіліс қарайды және мақұлдайды және Сенат қабылдайды, ал Президентке заң мәртебесінде беріледі [31, 61-баптың 4-бөлігі]. Біз бұл мәселені бұрын заң шығарушылар мен зерттеушілер арасында даулы мәселелердің бірі ретінде көтердік. Қазақстанның құқықтық өрісінде ол нақты реттелген және трансформация шекарасы біржақты белгіленген деп айтуға болады.

Қазақстан Конституциясына сәйкес [31, 53-баптың 3-тармағы] Парламентте Президенттің Заң бойынша қарсылықтарын алғаннан кейін іс-қимылдың үш нұсқасы бар және оның нормаларынан тікелей мәтінде жазылмаған, бірақ одан туындайтын төртінші нұсқаны қисынды түрде шығаруға болады (сурет. 2.7).

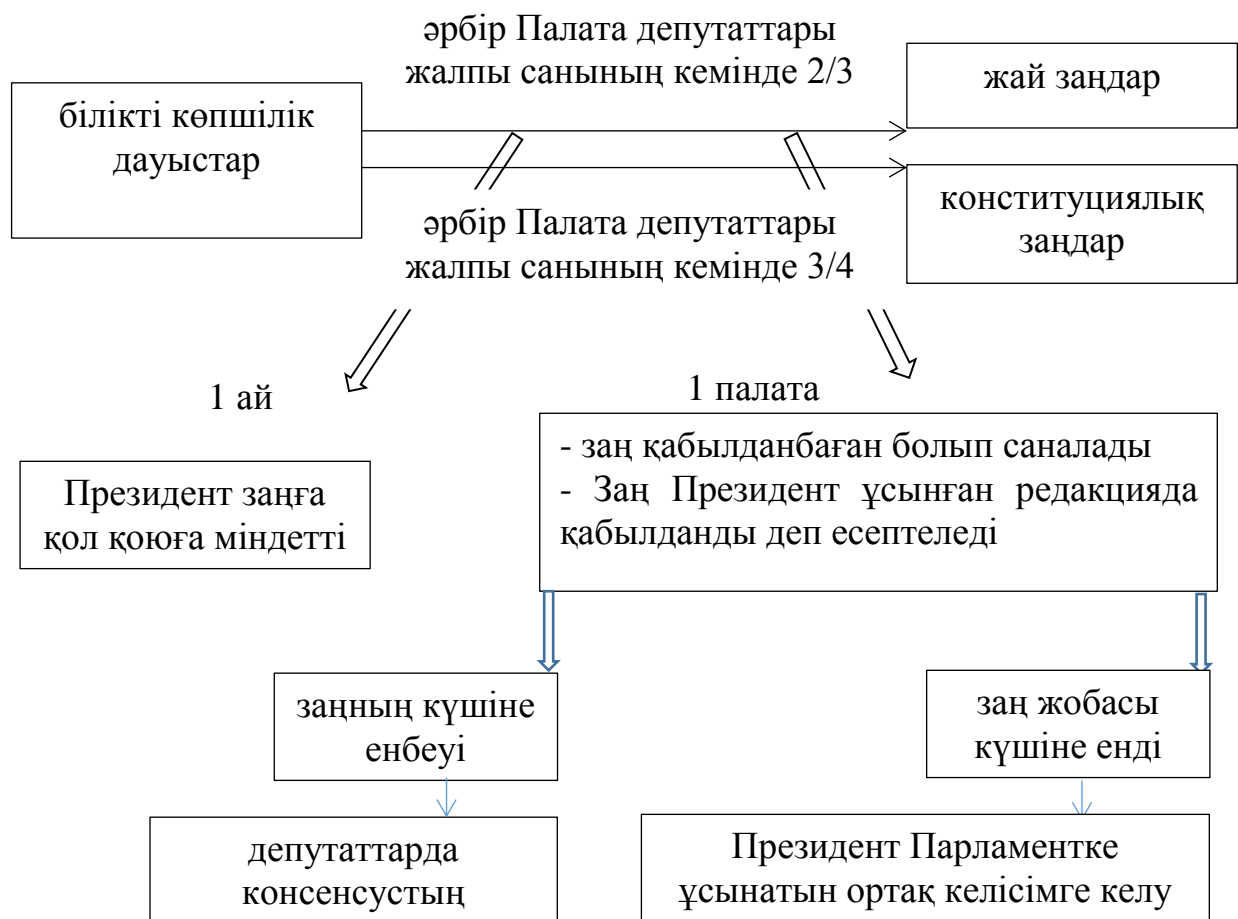

2.7-сурет-заң бойынша Президенттің қарсылықтарын алғаннан кейін Парламент әрекеттерінің ықтимал сценарийлері [автор 31, 44-баптың 2-тармағына; 32, 20-бапқа сәйкес құрастырған]

Қазақстан Мемлекет басшысының ветосы кейінге қалдырылады, оны заң шығарушы орган (Парламент) еңсере алады. Президенттің Парламент қабылдаған заң жобаларына ветосын еңсеру тәртібі және оны еңсеру үшін көпшілікті айқындау Парламентте конституциялық түрде белгіленеді (сурет. 2.8).

Осыған ұқсас жағдай, мысалы, Беларусьияда, онда Конституцияға өзгерістер мен толықтырулар, Конституцияны түсіндіру, бағдарламалық заңдарды қабылдау палаталардың толық құрамының кемінде төрттен үшіннің дауысымен қайта талқыланып, дауыс берілуі керек, ал әдеттегі заңдарға қатысты Президенттік ветоны еңсеру үшін үштен екі кворум қажет.

Рас, 1998 жылғы конституциялық реформа, егер Президент республикалық референдум арқылы конституцияға түзетулер енгізу туралы ұсыныстан бас тартса, Қазақстан Парламентіне Конституцияға өзгерістер мен толықтырулар енгізу құқығын берді (әр Палата депутаттарының 4/5 дауысы). Алайда, түпкілікті шешім әлі де президенттің қолында - заңға қол қою немесе мәселені референдумға шығару.

2.8-Сурет-Қазақстан Президентінің ветоcын еңсеру алгоритмі [ҚР заңнамасының ережелері бойынша автор жасаған]

Бұл ережелер, біздің ойымызша, Президенттің Парламент өкілеттіктеріне қатысты жалғыз билігінің артықшылығын көрсетеді. Конституция Президентке конституциялық заңдарға veto қою құқығын беріп қана қоймайды, сонымен қатар олар бойынша ветоны жеңу үшін кворумды арттырады. Бұл ереже биліктің тепе-теңдігін бұзады, Парламенттің заңнамалық функцияларын төмендетеді, Президент де Юраға Конституцияны түзетуге мүмкіндік береді.

Бұл бағытта Ресей Федерациясының тәжірибесін ескеру оң болады, онда федералды конституциялық заңдарға Мемлекет басшысы міндетті түрде қол қояды [95, 108-бап], ол оларды әдеттегі федералды заңдар сияқты қабылдамауға құқылы емес [95, 107-бап 3-б.].

Қазақстан Президентінің қарсылықтарын қарау рәсімі суретте көрсетілген.

Егер Қазақстан Президентінің заңға ұсыныстары ол ұсынған редакцияда толық ескерілсе, депутаттардың дауыстарының кемінде үштен екісі ретінде заңды қайта қабылдау талап етілмейді. Әрине, тиімді Ереженің пайда болуы үшін өкілді орган мүшелерінің саяси мәдениетінің жоғары деңгейі және олардың ұлттық мүдделерді қанағаттандыру үшін билік тармақтары арасындағы сындарлы компанияның маңыздылығын түсінуі қажет.

2.9-Сурет-Қазақстан Президентінің қарсылықтарын қарау рәсімі [автор ҚР заңнамасының ережелері бойынша жасаған].

Президенттің вето құқығын еңсеру процесінде заңнамалық реформалар кезінде едәуір ұлғайтылған заңнамада белгіленген мерзімдерді сақтау негізгі рөлдердің бірі болып табылады (сурет. 2.10).

Американдық тәжірибемен салыстырмалы талдауды жалғастыра отырып, ветоны жеңудің салдары елдер бойынша әр түрлі болатындығын атап өткен жөн. Америка Конституциясына сәйкес, Мемлекет басшысы тыйым салған заң жобасы, егер Конгресстің екі палатасының үштен екісінің дауысы қайта қабылданса, заңға айналады және Президенттің заң шығару процесінің осы кезеңінде қол қоюы талап етілмейді. Қазақстанда және заң қайта қабылданғаннан кейін Президенттің қолы қажет. Бұл іс жүргізу режимі Парламенттің конституциялық рөлін белгілі бір дәрежеде төмендетеді.

2.10 - сурет-Президенттің қарсылықтарын тудырған заңдар немесе заң баптары бойынша қайта талқылау және дауыс беру мерзімдерін регламенттеу [автор 31, 59-баптың 3-тармағы, 59-баптың 4-тармағы, 61-баптың 2-тармағы, 85-тармақтан құрастырған. 11 (20-баптың редакциясы); 96, 3-тармақ]

Сонымен қатар, әлемдік тәжірибеде президент заң актілеріне қол қою және жариялау туралы Конституциялық талаптарды бұзған жағдайлар бар, ал Парламентте өзінің заңнамалық функциясын соңына дейін жүзеге асырудың жолдары болмаған. Мысалы, Украинада белгілі бір кезеңде бұл жағдай Украина Конституциясында кепілгерді өзінің заң шығару міндетін орындауға мәжбүрлеудің тиімді құқықтық құралдарының болмауына байланысты апатты прецеденттерге қол жеткізді.

Қазақстан тәжірибесінде бұл жағдайлар туындамағанына қарамастан, олар болашақта орын алуы мүмкін. Сонымен қатар, Президентті қайта қарау кезінде депутаттардың 2/3 даусымен білікті көпшілік дауыспен қабылданған заңға қол қоюға міндеттеу мүлдем орынсыз, яғни вето еңсерілді. Ол ережелерімен келіспеген мемлекеттің жоғары лауазымды адамының заңнамалық актіге қол қоюы туралы императивті норманы белгілеуі қисынсыз болып табылады. Бұл тұрғыда Президент конституциялық борышын орындамаған жағдайда баламалы

тетікті регламенттей отырып, Қазақстан Конституциясына өзгерістер енгізу оң болады. Атап айтқанда, Конституцияны нормамен толықтыру ұсынылады, егер Президент мұндай заңға қол қоймаса, оны Сенат Төрағасы оның қолымен дереу ресми түрде жариялайды.

Президенттің Парламент қабылдаған заңға қатысты ұсыныстары, біздің ойымызша, тәуелсіз сипатқа ие, өйткені олар тек парламент қабылдаған заңға ғана шығарылады; ашық сипат - парламент отырысында каралады және жарияланады; балама сипат - Парламенттің оларды ескермеу мүмкіндігін, сондай-ақ тұтастай алғанда қабылдауды білдіреді.

Парламент қабылдаған шешімге және депутаттардың вето қоюдан бас тартуына түбегейлі қарсылықтар болған кезде Президент оған Конституциялық Кеңеске жүгіну жолымен наразылық білдіре алады немесе оны референдумда бүкіл халықпен тікелей қарым-қатынасқа шығара алады.

Біздің ойымызша, Президенттің қабылданған заңға вето қою құқығын қолдануы өз алдына мақсат болмауы керек, тек сол немесе басқа заңның сапасын арттыру құралы болуы керек. Бұл ретте Парламенттің конституциялық мәртебесімен үйлестіруге қол жеткізу қажет. Бұл заң шығару мәселелерінде Парламент пен Президент арасындағы қарама-қайшылықты болдырмауға мүмкіндік береді.

Екінші жағынан, Қазақстандағы президенттік вето институтының мықты ұстанымы осы институттың заң шығару қызметінің тиімділігін қамтамасыз етудегі маңыздылығын ескере отырып өзекті болып табылады. Бұл жүйе күшті Президент жасай алатын жеке олигархиялық кландар құратын және алға тартатын заңдардың қабылдануына тосқауыл қоюға мүмкіндік береді. Әрине, Қазақстан Президентінің билікті басып алу деңгейі жоғары, бірақ ол барлық мемлекет басшылары сияқты сайлау циклдеріне тәуелді. Сонымен қатар, президенттің билігін күшейту оның жауапкершілігін арттырады. Президенттің күшті ветосы Президенттің ұсынылған заң жобасына оның азаматтар үшін маңыздылығы тұрғысынан көзқарасының индикаторы ретінде әрекет етеді, сонымен қатар "кландық заңдарды" жоюға және Парламенттегі олигархиялық топтардың мүдделерін жүзеге асырмауға мүмкіндік береді, жеке мүдделер келісімдері негізінде коалициялар құру мүмкіндігін мүмкін етпейді.

Билік тармақтарының тепе-теңдігіндегі тепе-теңдік пен тепе-теңдік жүйесінің элементтерінің бірі ретінде, атап айтқанда Парламенттік күштердің Президенттің вето құқығына қарсы салмағы ретінде біз контрасигнатура институтын анықтап, талдадық.

1995 жылы Қазақстан Конституциясы Контрасигнатура институтын реттеп, Президент актілерін Үкімет басшысының немесе мүшесінің қолымен алдын ала бекіту туралы ережені бекітті [31, 45-баптың 3-тармағы]. Осылайша, олардың заңдылығы үшін заңды жауапкершілік жүктеледі. Бұған дейін бұл институт негізінен парламенттік басқару нысаны бар елдерге тән екендігі анықталған, онда әлсіз мемлекет басшысы іс жүзінде билік өкілеттігі жоқ, оларды іс жүзінде Премьер-министр орындайды.

Осыған байланысты Н. А. Филиппова "Қазақстанның конституциялық практикасы да, құқықтық санасы да ХІХ ғасырдың басында контрасигнатура

институтының пайда болуына тән" жауапкершілікті ауыстыру" мифологиясын жандандырады. Талданатын нормалардың мазмұнын оларды контрасигнатураның әкімшілік түрімен салыстыру арқылы түсінуге болады – оған тән Үкіметтің парламенттік жауапкершілігінің жоқтығымен, Мемлекет басшысының актілерін келісудің алдын ала нысандарының үстемдігімен, егемендіктің өкілеттіктерін іске асыруда іс жүргізу шектеулерінің болмауымен және Мемлекет басшысымен қарым-қатынасында үкімет автономиясының Конституциялық кепілдіктерімен" [97, 277-бет].

Қазақстанда контрасигнатура институты екі бағытта жұмыс істейді:

- Президент қол қоятын Парламент актілеріне қатысты;
- үкіметтің бастамасымен шығарылатын Президент актілеріне қатысты.

Контрасигнатура субъектілері тиісінше Парламент Палаталарының әрқайсысының төрағалары және Премьер-министр болып табылады. Бұл субъектілер актілерді өз қолтаңбаларымен бекіте отырып, олардың заңдылығы үшін заңды жауапкершілікті өздеріне алады.

Парламент қабылдаған заңдарға қатысты, біздің ойымызша, оларға қарсы қолтаңбаны қолдану мұндай негіздер бойынша артық болып табылады. Біріншіден, осы заңдарды бақылау құралдары жеткілікті (Конституциялық Кеңес, Президенттің ветосы). Екіншіден, заң жобасын Парламентте қарау кезеңінде оған Президенттен де, Парламенттен де келетін түзетулердің, өзгерістер мен толықтырулардың едәуір саны енгізіледі. Сондықтан екі тарап та жауапты. Сенат пен Мәжіліс төрағаларының депутаттардың заңнамалық бастамаларына қатысты өкілеттіктері жоқ, белгілі бір заң жобалары бойынша оппозиция тарапын иеленуі мүмкін. Осыған байланысты палаталардың төрағаларына қосымша жауапкершілік жүктеудің мағынасы жоқ, өйткені іс жүзінде олар нормативтік-құқықтық актілер үшін жеке заңды жауапкершілікке тартылмауы керек.

Үкіметтің бастамасымен шығарылған Президенттің актілеріне қатысты, л. т. Жанұзақованың пікірінше, контрасигнатура институты арқылы Премьер-министрге заңды жауапкершілік жүктеу президенттік республиканың президенттік-парламенттік республикаға ауысуы, көптеген мәселелерді шешуде үкіметтің дербестігін күшейту аясында ақталады [82]. Сонымен бірге, осы норманың 20 жылдан астам уақыт ішінде оны қолдану прецеденті болған жоқ. Осыған байланысты осы норманың өмір сүруінің орындылығы туралы мәселе орынды.

Демократияландыру реформасы барысында желдендіру институтының тиімділігін арттыруға мүмкіндік беретін бірқатар шаралар қабылданды, Қазақстан Конституциясына өзгерістер енгізілді. Бірақ барлық мәселелер әлі шешілген жоқ. Осылайша, veto құқықтық институт ретінде елдегі саяси процестердің барысына, ең алдымен парламенттегі саяси конфигурацияға, ондағы президенттікке қарсы күштердің билік немесе оппозициялық мәртебесіне, қоғамның саяси мәдениетінің түріне және оның саясаттану деңгейіне байланысты. Билік тармақтары арасындағы саяси қарама-қайшылықтың шиеленісуі жағдайында елдегі демократияны нығайту үшін қауіпті-veto құқығын саяси күрес құралына айналдыру.

Жүргізілген талдау Конституцияда ветирлеу институтын бекіту жеткіліксіз деп айтуға негіз береді, оның тәжірибеде сынақтан өтуі қажет, содан кейін ғана оның тиімділігі туралы қорытынды жасауға болады. Қазақстан Президентінің вето құқығы институтын қолдану тәжірибесін талдау бірқатар проблемаларды анықтауға мүмкіндік берді, ал шетелдік тәжірибемен салыстырмалы талдау оны Қазақстанда енгізудің ықтимал бағыттарын анықтауға мүмкіндік берді. Сондықтан Қазақстан Президентінің вето құқығын нормативтік реттеуді пысықтау қажеттілігі туралы айтуға болады, бұл аталған институттың тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Екінші бөлімнің қорытындылары.

Бүгінде Қазақстан ресми түрде президенттік республика болып табылады, онда Мемлекет басшысы ешбір органға саяси есеп бермейді. Қазақстанды басқарудың жартылай президенттік нысанына жатқызуға болады және парламенттік-президенттік республикаға стратегиялық мәлімделген көшу жүріп жатыр деген пікір жоққа шығарылды. Бірқатар конституциялық реформалар Парламенттің рөлін арттыруға және елдегі билікті демократияландыруға бағытталған елеулі өзгерістер енгізді. Алайда, Президенттің рөлі мен өкілеттіктері бір уақытта күшейе түсті және іс жүзінде Президент жетекші күш болып қана қоймай, сонымен бірге өзінің өкілеттіктерін, соның ішінде заң шығару процесінде де кеңейтті. Президенттің басқа посткеңестік елдерге қарағанда әлдеқайда көп өкілеттіктері бар, сонымен қатар Елбасының Президенттік мәртебесі, конституциялық заңдарға вето, таңдамалы вето құқығы, Қос вето сияқты ерекше өкілеттіктері бар. Сонымен қатар, заңнамалық процесс екі есе ұзағырақ және күрделі болды, бұл Президентке заң шығарушыларға қысым әдістерін тиімдірек пайдалануға мүмкіндік берді.

Президенттік басқару моделінің Қазақстандағы ерекшеліктеріне қатысты әдіснамалық қағидаттарын талдау негізінде елдегі президенттік институттың нысаны айқындалды және ондағы жел соғу жүйесінің айрықша белгілері белгіленді. А.Кынев ұсынған Президент институты жұмыс істейтін жүйелердің түрлері шеңберінде Қазақстанды орыс типіне қоспай, қазақ институтын бөлу негізделеді.

О. Зазнаевтың посткеңестік кеңестік елдері бойынша басқару нысаны индексінің есептеулері негізінде Қазақстандағы басқарма архитектурасын президенттендірудің жоғары деңгейі айқындалды және бұл да елді жартылай президенттік жүйеге жатқызуға дәлел болды.

Вето ережелерін ҚР Конституциясында "қайтарады" және Ресей Федерациясының Конституциясында "қабылдамайды" деген пікір жоққа шығарылды.

Атап айтқанда, сөздіктердегі қайтару етістігі негізінен "бір нәрсені қайтару" әрекетін, ал "бір нәрсені қабылдамау, қабылдауға келіспеу немесе мойындау" әрекетін қабылдамау етістігін білдіреді. Демек, бұл әрекеттердің негізінде көп бағытты мотивтер мен негіздер жатыр. Сонымен, Қазақ заң шығарушысы қайтару әрекетіне көп көңіл бөледі, ал ресейлік заң шығарушы бұл әрекетті мазмұнмен (формамен, түсіндірумен және т.б.) келіспеушілікпен негіздей отырып нақтылайды.

Қазақстан Республикасы Президентінің отставкаға кетуіне және Тұңғыш Президент туралы заңнаманың ережелерін іс жүзінде іске асыруға байланысты вето институтында негізгі өзгерістер айқындалды. Атап айтқанда, Бірінші Президенттің Президент те, парламент те қабылдаған бірқатар шешімдерге вето қою құқығы бар; заңдарға вето қоятын Конституциялық Кеңестің тұрақты төрағасы болып қала береді. Билікті трансформациялау нәтижесінде Қазақстандағы вето институты кеңейіп келе жатқаны анықталды. Атап айтқанда, екі президент те Парламенттің шешімдеріне вето қоя алады, сонымен қатар вето қосылады, оны талдау кезінде біз әлемдік тәжірибеде анықтаған жоқпыз – Президенттің шешімдеріне Президенттің ветосы. Біз ветоның бұл түрін табиғатына қарай қосарланған деп атауды ұсынамыз.

Қазақстан Президентінің вето құқығын, әсіресе посткеңестік кеңістіктің басқа елдерінің (мысалы, Украина) фонында елеусіз пайдалануы туралы қорытынды жасалды. Бұл тұтастай алғанда билік тармақтары арасындағы консенсустың жеткілікті жоғары деңгейін және заң шығару процесінің оңтайлылығын көрсетеді, бірақ сонымен бірге елдегі президенттік филиалдың маңызды өкілеттіктерімен негізделген.

Қазақстанда вето қолдану практикасын талдау бірқатар заңдар бойынша Президенттің қарсылықтарын шығарудың негізгі дәлелдерін атап өтуге мүмкіндік берді: Қазақстанның тұтастығын қамтамасыз ету, азаматтардың құқықтарын қорғау, қылмысқа қарсы тиімді күрес, мемлекеттік органдар мен қоғамдық бірлестіктердің тұрақты және тиімді жұмыс істеуі, қабылданған Конституция Заңының тікелей қайшылығы, жаңа актінің қолданыстағы заңнамамен сәйкес келмеуі, заң нормаларын орындау мүмкіндігі, заңды тұлғалардың қатысуы. қарама-қайшылықтар, оның ішінде конституциялық деңгейде қолданбалы қасиеттің болжамды теріс салдары.

Қазақстан Президенті заң шығару саласында заңға қол қойылғанға дейін Парламент қабылдаған заңдардың Конституцияға сәйкестігін тексеруге қатысты Конституциялық кеңеске ұсыныс енгізуге Құзыретті. Бұл Құзыретті жанама түрде желдің элементтерінің бірі деп тануға болады. Президенттің заңнамалық саладағы өкілеттіктері вето қою рәсімінде жүйеленді, заңдарды қарау, қол қою және вето құқығын қолдану мерзімдеріндегі өзгерістер динамикасы қаралды. Қазақстанда Президенттің Парламент қабылдаған заңдарға, сондай-ақ конституциялық заңдарға (аз таралған практика) вето қоюға құқығы бар, бірақ республикалық референдумда қабылданған заңдарға қатысты вето құқығынан айырылған. "Органикалық заңдар" және конституциялық заңдар. Қазақстанның Конституциялық Кеңесі вето институты конституциялық заңға да қатысты екенін түсіндірді.

Біздің ойымызша, Конституцияға өзгерістер енгізу туралы заңдарға вето құқығын қолдану демократиялық норма емес, өйткені Конституциялық заң өзінің құқықтық табиғаты бойынша Парламент қабылдаған басқа заңдармен бірдей емес. Бұдан басқа, Президенттің конституциялық заңдарға вето қою құқығынан айырылуы оның Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін тексеру мақсатында Конституциялық Кеңеске заңдар жіберу құқығына әсер етпейді деп санаймыз. Осыған байланысты осы Ережені мынадай

үлгілік түрде баяндай отырып, Қазақстан Конституциясына өзгерістер енгізу ұсынылды: "Қазақстан Президентінің ЕО Қазақстан Конституциясына өзгерістер енгізу туралы заңдардан басқа, Парламент қабылдаған заңдарға қатысты вето қоюға құқығы бар".

Жалпы, Парламенттің өкілеттіктерін күшейту Конституциялық Кеңестің күшеюі мен өкілеттіктері аясында орын алды (Ең бастысы – 2017 жылы Президенттің Конституциялық Кеңестің шешімдеріне вето қою құқығынан айыру). Сонымен бірге, 2008 жылы Конституциялық Кеңес туралы заңнамаға өзгерістер енгізілді, оған сәйкес Президент өз бастамасымен өз шешімдерін қайта қарау субъектісіне енгізілді. Президенттік қарсылық білдіру нысанын реттеу үшін тиісті заңға толықтырулар енгізу ұсынылды (мысалы, "Қазақстан Республикасының Президенті туралы" Заңның 20-бабында: "заң вето құқығын іске асыру тәртібімен құрылымға ұсыныстары мен ескертулері бар түсіндірме жазба нысанында, Жарлық нысанында – мазмұнына ескертулермен немесе ілеспе Парақ нысанында қайтарылады, егер заңға өзгерістер енгізу туралы ұсыныстар енгізілмейді").

Конституцияның 53-бабының нормасы тиімді емес деп танылды, оған сәйкес Парламент Президенттің қарсылықтарын тудырған заңдар немесе заң баптары бойынша талқылау мен дауыс беруді олар жіберілген күннен бастап бір ай мерзімде жүргізеді. Егер мерзім асып кетсе, онда Президенттің қарсылықтары автоматты түрде қабылданады. Мұндай жағдайда заңның мәтінін Президент заң шығарушы органның қатысуынсыз және келісімінсіз айтарлықтай түзете алады. Бұл ұстаным биліктің бөліну принципін бұзуға әкеледі.

Парламент ветоны жеңе алмаған жағдайда, заңның одан әрі тағдырын – Заңның президенттік редакцияда қабылдануы немесе қабылданбауы туралы Қазақстан Республикасының Президенті ғана жеке-дара шешім қабылдауға құқылы деген қорытындыға келді.

ТМД елдері арасында заңдарды ветирлеу рәсімінде Қазақстан Республикасы Президентінің өкілеттіктеріне позициялау жүргізілді. Критерийлердің басым бөлігі бойынша Қазақстан посткеңестік кеңістіктің басқа елдерімен бірдей. Сонымен қатар, жалпы алғанда, ветирлеу институтын үш ерекше сипаттамаға байланысты дараландырылған деп тану керек, олардың біреуі тек посткеңестік кеңістікте ғана емес, сонымен қатар әлемдік тәжірибеде де теңдесі жоқ-Елбасының вето құқығы, ол Н. Назарбаевтың отставкаға кетуіне байланысты вето құқығының екіұштылығына әкелді – оның болуы екі Президентте де бар. Бұдан басқа, мемлекет басшыларынан айырмашылығы, Қазақстан Президенті конституциялық заңдар мен заңдардың жекелеген баптарына (ішінара вето) вето қоюға құқылы, ал 2017 жылға дейін Конституциялық Кеңестің шешімдеріне тармақтарды қолдануға құқылы болды.

Вето құқығын қолдану шеңберінде Президенттің ұсыныстарын және оларды Қазақстан Парламенті мен Президентінің веб-ресурстарында және мамандандырылған баспа басылымында қарау нәтижелерін ресми жариялау қажеттілігіне қатысты Қазақстан Конституциясына толықтырулар енгізу ұсынылды, бұл заң шығару процесінің осы кезеңінің ашықтығын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Талдау қорытындысы бойынша Қазақстандағы президенттік ветоға кешенді сипаттама берілді.

Қазақстанда заң оны қабылдағанға дейін вето қоюдың екі кезеңінен өтеді, олардың екеуінде де вето еңсерілуі мүмкін: бастапқыда заң Мәжіліс Сенат тарапынан бергеннен кейін вето құқығын ықтимал қолдану рәсімінен өтеді, ал ол қабылданған жағдайда – оны Президентке бергеннен кейін вето қою рәсімінен өтеді. Бұл кезеңдерде заң жобасының заңға айналуы айқын көрінеді, бұл зерттеуде көрсетілген. Осылайша заң жобасын Мәжіліс қарайды және мақұлдайды және Сенат қабылдайды, ал Президентке заң мәртебесінде беріледі.

Заң бойынша Президенттің қарсылықтарын алғаннан кейін Парламент әрекеттерінің ықтимал сценарийлері белгіленді: қайта дауыс беру, әр Палата депутаттарының жалпы санының 2/3 дауысының болуы; қайта дауыс беру кезінде 2/3 дауысқа дейін жетіспеушілік; Президенттің қарсылықтарымен "үнсіз келісім"; Заңның президенттік редакциясына дауыс берудің оң нәтижесі.

Президенттің Парламент өкілеттігіне қатысты жалғыз билігінің артықшылығы анықталды. Конституция Президентке конституциялық заңдарға вето қою құқығын беріп қана қоймай, оларға вето қою үшін кворумды көбейтеді. Бұл ереже биліктің тепе-теңдігін бұзады, Парламенттің заңнамалық функцияларын төмендетеді, Президент де Юраға Конституцияны түзетуге мүмкіндік береді. Қазақстан Президентінің ветосын еңсеру алгоритмі және Қазақстан Президентінің қарсылықтарын қарау рәсімі ұсынылды.

Президенттің вето құқығын еңсеру процесінде заңнамада белгіленген мерзімдерді сақтау негізгі рөлдердің бірі болып табылады, олар заңнамалық реформалар кезінде едәуір ұлғайтылды, оларды реттеу жұмыста ұсынылған.

Президент қайта қабылдағаннан кейін заңға қол қою туралы ереже, біздің ойымызша, Парламенттің конституциялық рөлін белгілі бір дәрежеде төмендетеді. Осы тұрғыда Президент конституциялық борышын орындамаған жағдайда баламалы тетікті регламенттей отырып, Қазақстан Конституциясына өзгерістер енгізу ұсынылды - егер Президент мұндай заңға қол қоймаған жағдайда, оны Сенат Төрағасы оның қолы қойылып, дереу ресми түрде жариялайды деген нормамен толықтырылсын.

Президенттің Парламент қабылдаған заңға қатысты ұсыныстары тәуелсіз сипатқа ие, өйткені олар тек парламент қабылдаған заңға ғана шығарылады; ашық сипат - парламент отырысында қаралады және жарияланады; балама сипат - Парламенттің оларды ескермеу мүмкіндігін, сондай-ақ тұтастай алғанда қабылдауды білдіреді.

Жүргізілген талдау Конституцияда ветирлеу институтын бекіту жеткіліксіз деп айтуға негіз береді, оның тәжірибеде сынақтан өтуі қажет, содан кейін ғана оның тиімділігі туралы қорытынды жасауға болады. Қазақстан Президентінің вето құқығы институтын қолдану тәжірибесін талдау бірқатар проблемаларды анықтауға мүмкіндік берді, ал шетелдік тәжірибемен салыстырмалы талдау оны Қазақстанда енгізудің ықтимал бағыттарын анықтауға мүмкіндік берді. Сондықтан Қазақстан Президентінің вето құқығын нормативтік реттеуді пысықтау қажеттілігі туралы айтуға болады, бұл аталған институттың тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

3 ВЕТО ҚҰҚЫҒЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СТАНДАРТТАРЫ

3.1 ТМД елдерінде вето құқығын қолдану тәжірибесі

ТМД елдерінде вето құқығын қолданудың әралуанды нысаны орнықты.

Қазақстандағы вето құқығын тиімді конституциялық-құқықтық реттеу үшін осы саладағы құқықтық реттеудің шетелдік тәжірибесін талдау қажет. Шет елдердің оң тәжірибесін қолдану осы институтты конституциялық-құқықтық реттеудегі олқылықтарды жоюға және оның тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Бұл ретте осы үдерісті ұйымдастырудың ерекшеліктерін және Қазақстандағы мемлекеттік басқару нысандарын, ұлттық менталитетті, құқықтық жүйені құруды және т. б. ескеруді ұмытпаған жөн. Сондықтан шетелдік тәжірибені ұлттық жағдайларға түсіндірместен көшіру туралы мәселе туындауы мүмкін емес.

Қазақстанмен жел соғу рәсімдері бойынша ең жақын елдер ТМД елдері болып табылады. ТМД елдеріндегі президенттік вето институтының ерекшеліктерінің бірі ретінде Парламент оны жеңудің өте жоғары күрделілігін атап өтті [98, 163-164 ББ.] (негізінен үштен екісі немесе одан да көп дауыс – мысалы, Қырғызстанда – 4/5).

Парламенттің ТМД елдерінде Президенттің ветосын еңсеруінде шамалы айырмашылықтар бар, негізінен білікті көпшілік дауыстың ветосын еңсеру үшін заңнамалық бекіту тәжірибесі кең таралған - Парламенттің 2/3 дауысы (кесте. 3.1).

3.1-кесте - Парламенттің ТМД елдеріндегі Президенттің ветосын еңсеруін регламенттеу [автор бастапқы қайнар көздерді талдау нәтижелері бойынша жүйелеген]

(50% + 1, көпшілік дауыспен) Парламент жеңеді	(2/3 дауыспен) Парламент жеңеді
Армения	Әзірбайжан
Грузия	Грузия
Молдова	Беларусь
	Қазақстан
	Қырғызстан (4/5)
	Ресей
	Тәжікстан
	Түрікменстан
	Өзбекстан
	Украина

Барлық ТМД елдерінің президенттері кейінге қалдырылған вето құқығына ие. Алайда, тек Молдова [99, 93-баптың 2-бөлігі] және Армения [100, 72-бап] оны жеңу процесінде парламент Президент қайтарған заңды бастапқыда қабылдаған кезде классикалық жартылай президенттік басқару моделінің

критерийлеріне жақын. Ерекшеліктер де бар, атап айтқанда, Қырғызстанда президент қайтарған заң жобасын алты айдан бұрын және бір жылдан бұрын қайта қарауға тыйым салынады (65-баптың 6-тармағы), егер Жогорку Кенеш Президенттің қарсылықтарымен келісу туралы шешім қабылдамаса [101, 66-баптың 4-тармағы].

Кейбір ғалымдардың пікірінше, вето құқығын іске асырудың ең жетілдірілген құрылымында Беларусь Республикасының конституциясы бар, онда президентке бап (таңдамалы) және қалта вето құқығы берілген. Президенттің қайта дауыс беру үшін өзінің қарсылықтарымен (ескертулерімен, толықтыруларымен) бүкіл заң жобасын ғана емес, оның жекелеген ережелерін (баптарын) қайтаруға құқығы бар. Бұл жағдайда заңға Мемлекет басшысы оның жекелеген баптарымен келіспеу туралы ескертумен қол қояды және оған қатысты ережелерді қоспағанда, күшіне енеді [27, С. 40].

ТМД-ның қалған елдерінде президенттік вето жалпы сипатқа ие, яғни ол заңға тұтастай жүктеледі - Президент немесе заңмен келіседі (оны алға тартады) немесе келіспейді.

Біз Қазақстанда ТМД елдері үшін жалпы заңға қатысты вето құқығын қолданудың дәстүрлі тәжірибесін қалдыру қажет деп санаймыз, өйткені жекелеген баптарсыз күшіне ену оны толық қабылдаған кездегідей әсер етпеуі мүмкін.

ТМД-ның бірқатар елдерінде вето құқығын қолдану мен жеңудің ұлттық ерекшеліктерін қарастырыңыз.

Армения Республикасындағы вето институты Конституциямен және "Армения Республикасының Президенті туралы" Заңмен реттеледі [102]. Конституцияның 55-бабының 1-бөлігінің 2-тармағына сәйкес Президент ұлттық жиналыстар қабылдаған Заңға 21 күн ішінде қол қояды және жариялайды, не қарсылықтарымен немесе ұсыныстарымен Ұлттық жиналыстарға оны жаңа талқылауды талап етіп қайтарады [100]. "Армения Республикасының Президенті туралы" Заңның нормалары бойынша Президенттің вето құқығын қолдану рәсімін талдау оны конституциялық-құқықтық реттеудің осындай негізгі аспектілерін бөліп көрсетуге мүмкіндік береді:

- вето құқығын қолдану тәртібімен Заңды қол қоймай қайтару мерзімі-14 күн;

- егер парламент жай көпшілік даусымен, бірақ депутаттардың жалпы санының үштен бірінен кем емес даусымен Президенттің қарсылықтарына сәйкес заң жобасына немесе жалпы отырысқа қатысып отырған депутаттардың білікті көпшілік даусымен, бірақ депутаттардың жалпы санының қарапайым көпшілік даусымен өзгерістер енгізсе, олар қабылдаған заң жобасын растаса, онда заңға Президент қол қоюға және жариялауға тиіс оны алғаннан кейін бес күн ішінде;

- егер екі апта мерзімде Армения Республикасының Президенті заң жобасына қол қоймаса және қайтармаса, сондай-ақ заң жобасына бес күн мерзімде қол қоймаса, онда заң жобасы Армения Республикасы Жоғарғы Кеңесі Төрағасының қолымен жарияланады және күшіне енеді [102].

Армения Республикасында ветоны қолдану және жеңу процедурасының негізгі айырмашылықтары ретінде мыналарды атап өткен жөн:

- Мемлекет басшысының ұсыныстарын ескере отырып, заң үшін дауыс беруге байланысты сараланатын бірқатар елдермен салыстырғанда жеңілдетілген вето жеңу шарттары-қарапайым көпшілік дауыс немесе бастапқы редакциядағы заң үшін-Парламенттің нақты құрамынан білікті көпшілік дауыс;

- Парламент басшысының заңға қол қою рәсімі заңға алғашқы қол қоймау және оны қайтармау үшін де, вето құқығын қолдану рәсіміне қатысты да бекітілген;

- Мемлекет басшысының заңға алғашқы және қайталама қол қою мерзімі үш есе дерлік ерекшеленеді.

Беларусь Республикасының Конституциясында Президенттің заңдарға қол қою немесе оларды немесе олардың жекелеген ережелерін өз қарсылықтарымен Өкілдер Палатасына қайтару құқығы Беларусь Республикасы Конституциясының 84-бабы 1-бөлігінің 24-тармағында және 100-бабында айқындалған [103]. Заңнамалық регламенттеудің ерекшеліктерінің бірі Конституция мәтінінде және "Беларусь Республикасының Президенті туралы" заңда [104] "вето" немесе "вето құқығы" (Молдова Республикасының Конституциясы сияқты) терминінің жоқтығын атап өткен жөн. Осы нормативтік актілердің ережелерін талдау сонымен қатар жел соғу процедурасын егжей-тегжейлі реттеудің жоқтығын көрсетеді. "Беларусь Республикасының Президенті туралы" Заң Конституцияның Президенттің өкілеттіктері туралы бабын, Президенттің актілері және оның қызметін ұйымдастыру туралы ережені ғана қайталайды. ТМД-ның басқа елдеріндегі вето институтын реттеу тәртібімен салыстырғанда, оны Беларусь Республикасында іске асыру тетігінде іріктемелі ветоны пайдалану мүмкіндігінен басқа маңызды ерекшеліктер жоқ.

Грузияда вето құқығын қолданудың бір ерекшелігі Парламент Президенттің Заң жобасы бойынша ұсынысын қабылдамаған кезде, Заңның бастапқы редакциясы дауыс беруге шығарылатын және егер ол парламент құрамының кемінде бестен үш бөлігі дауыс берсе, ол қабылданған болып саналады [105, 68-бап]. Сонымен қатар, Грузия Президентіне Грузия Конституциясына қабылдаған түзетулерін Парламенттің қайта қарауына қайтару құқығы берілді [106, 16-17 беттер]. Президенттік ветоны еңсеру үшін қайта дауыс беру депутаттардың білікті көпшілік даусын - Парламенттің толық құрамының кемінде үштен екісін жинауы тиіс.

Парламенттің Украинадағы Мемлекет басшысының алдындағы саяси жауапкершілігі Украина КСР Президенті лауазымының негізімен - "Украина КСР Президенті лауазымының негізі және Украина КСР Конституциясына (Негізгі Заңына) өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы" 1991 жылғы 5 шілдедегі КСРО заңымен енгізілді [107].

Мұндай жауапкершілікті жүзеге асырудың институционалдық құралы әлсіз кейінге қалдырылған вето болды: "Украина КСР Президенті Украина КСР Заңдарына қол қояды. Ол екі аптадан кешіктірмей заңды өзінің қарсылықтарымен Украина КСР-нің Жоғарғы Радасына қайта талқылау және дауыс беру үшін қайтаруға құқылы. Егер Украина КСР-нің Жоғарғы Радасы

оның бұрын қабылдаған шешімін көпшілік дауыспен растаса, заң қабылданды деп саналады" [107].

Сонымен бірге, кейінге қалдырылған вето институты "Украина КСР Президенті туралы" КСРО Заңында бекітілген: "Президент Украина КСР Жоғарғы Радасы қабылдаған заңға қол қоюға берілген күннен бастап он күн мерзімнен кешіктірмей қол қояды. Заңмен келіспеген жағдайда, Президент оны екі апталық мерзімнен кешіктірмей Украина КСР-нің Жоғарғы Радасына қайта талқылау және дауыс беру үшін қарсылықтарымен қайтаруға құқылы. Егер Украина КСР-нің Жоғарғы Радасы оның бұрын қабылдаған шешімін көпшілік дауыспен растаса, заң қабылданды деп саналады. Президент оған қол қоюға қайта берілген күннен бастап он күн мерзімде қол қоюға міндетті " [108, 2-Б., 3-б. 5].

Егер көпшілік дауыс бұрын қабылданған шешімді растаса, заң қабылданды деп саналады. Президент оған қол қоюға қайта берілген күннен бастап он күн мерзімде қол қоюға міндетті " [7108, 5-баптың 2, 3-бөлігі].

1978 жылғы Украина Конституциясының 104-бабында Президент Парламент қабылдаған жағдайда, халық депутаттарының нақты санының көпшілік даусымен қайта қарау кезінде өзіне берілген заңға қол қоюға міндетті деп көзделген. Украинада және заң қайта қабылданғаннан кейін Президенттің қолы қажет, бұл заң қабылдау процесін едәуір қиындатады.

Болашақта Мемлекет басшысының Парламенттің саяси жауапкершілігін іске асыруға қатысты өкілеттігі тұрақты түрде кеңейе түсті. 1995 жылғы 8 маусымдағы Украинаның Жоғарғы Радасы мен Украина Президенті арасындағы "Украинаның жаңа Конституциясы қабылданғанға дейінгі кезеңде Украинада мемлекеттік билік пен жергілікті өзін-өзі басқарудың ұйымдастырылуы мен жұмыс істеуінің негізгі принциптері туралы" Конституциялық келісім Мемлекет басшысына күшті кейінге қалдырылған вето құқығын берді: "Украина Президенті өз қолымен Украинаның Жоғарғы Радасы қабылдаған Украина заңдарын жариялады. Заңдардың жариялануы Украинаның Жоғарғы Радасынан Украина Президентіне келген уақыттан бастап екі апталық мерзімде жүзеге асырылады. Осы уақытта Украина президенті Украинаның Жоғарғы Радасы қабылдаған заңның мазмұнымен келіспеген жағдайда, осы заңға қатысты вето құқығын қолдана алады және оны Украинаның Жоғарғы Радасымен қайта қарау үшін өз ескертулерімен қайтара алады. Егер қайта қарау кезінде Украинаның Жоғарғы Радасы оның нақты құрамының 2/3 көпшілік дауысымен осы заңды тағы да мақұлдаса, Украина Президенті 10 күндік мерзімде оған қол қойып, жариялауы керек" [109, 23-бап].

1996 жылғы Украина Конституциясы, Украина Президентіне күшті кейінге қалдырылған вето құқығын сақтай отырып (2, 4-Б. 94, 30-б. 1-Б. 106), оған Украинаның Жоғарғы Радасын тарату құқығын берді-егер бір кезекші сессияның отыз күнінде пленарлық отырыстар басталмаса" [110, 2-Б. 90-б., 106-баптың 1-бөлігінің 8-тармағы, 23-б.].

1978 жылғы Конституцияны басшылыққа ала отырып, Украина Президенті 10 заңға жауап берді, оның ішінде 13 шақырылымның бірінші сессиясында - 1, екіншісінде - 3, үшіншісінде - 6. Конституциялық шарттың қолданылу кезеңінде

Украина Президентінің вето қойған заңдарының саны 13 - ке жетті, ал 1996 жылғы Конституция қабылданғаннан бастап және 1997 жылғы қыркүйекке дейін ғана заңдар саны 42-ге дейін өсті, бұл өткен жылдармен салыстырғанда екі есе көп [111, 48-бет].

Көптеген заңдарға тыйым салу Президент пен Парламенттің саяси қарама-қайшылығын куәландырады. Президенттің вето құқығын кеңінен қолдануы заң шығару процесі мен билік тармақтары арасындағы қатынастардың оң сипаттамасы емес.

Украинаның жаңа Конституциясы қабылданғаннан кейін Украина президенті Ф. Рузвельттен кейін екінші орынға ие болып, 42 заңға жауап берді. Сонымен қатар, рейтингті бір жылдағы заңдар санының сандық арақатынасы арқылы қарастырған кезде, Украина Президенті бірінші орынға ие деген қорытындыға келуге болады.

Бұл ретте 3-ші сайланған Жоғарғы Кеңестің (1998 жылғы маусым - 2001 жылғы 23 наурыз) жұмыс істеу кезеңінде парламент барлығы 789 заң қабылдады, вето қойылған 188 заңды қайта қарады, вето небәрі 14 рет еңсерілді. Заң жобаларын қарау балансы бойынша Президенттің ветосына байланысты 233 заң қайта қаралып, қолданысқа енгізілді, 63 заң қайта қабылданбады, келесі тыңдауға көшті - 49 [112, 12 б.].

Себептердің бірі-1996 жылғы Конституция Парламенттің Президенттің ветосын еңсеру процесін қиындатып, Президенттің ветосын еңсеру нормасын нақты дауыстың емес, депутаттардың Конституциялық құрамының кемінде 2/3 дауысы болған жағдайда белгіледі (Украина Конституциясының 94-бабы).

Демек, осы кезеңде Парламент қабылдаған әрбір төртінші заңға вето қойылып, аздап еңсерілді деп айтуға болады.

Вето қолдану практикасын талдау нәтижелері бойынша оның негізгі себебін заң тұрғысынан заңдардың сәйкес емес деңгейі деп тануға болады.

Осылайша, әлсіз кейінге қалдырылған вето күшті ветоға ауыстырылды. Сонымен бірге, Мемлекет басшысының Парламент алдындағы саяси жауапкершілігі институтының айтарлықтай әлсіреуі орын алды: Жоғарғы Рада 1995 жылғы 8 маусымдағы Конституциялық шарт бойынша Президенттің Конституциясы мен заңдарына сәйкес келмеген жағдайда олардың жарлықтарына қатысты вето қолдана алады, сонымен бірге Украинаның Конституциялық сотына жүгінеді [109, 17-баптың 1-бөлігінің 27-тармағы]. Бұл ереже Украинаның жаңа Конституциясында қарастырылмаған.

Бүгінгі таңда Украина Конституциясы бойынша Украина Президентіне "вето құқығы" беріледі [110, 106-баптың 30-тармағы], оның мазмұны Украина Президентінің Заңын Украинаның Жоғарғы Кеңесіне қайта қарау үшін дәлелді және тұжырымдалған ұсыныстарымен қайтаруы ретінде анықталады [110, 94-бап]. Украина Конституциясында "вето" термині қолданылмайды.

Президенттің мұндай әрекеті заң шығару процесін аяқтайтын заңға қол қою кезеңінде ғана мүмкін болады. Промульгация үшін бір немесе басқа заңды алғаннан кейін Украина Президенті таңдауға құқылы: немесе осы заңды қолдауға немесе оны қолданысқа енгізуге жол бермеуге тырысыңыз.

Мемлекет басшысының мұндай әрекеті заң шығару процесінің парламенттен тыс соңғы сатысында-заңға қол қою сатысында көзделген. Украинада Мемлекет басшысы қайтарған заңдарды қайта қарау процедурасы өте қатал. Украина Конституциялық сотының 1998 жылғы 7 шілдедегі Украина Жоғарғы Радасының дауыс беру тәртібі мен заңдарын қайта қарау туралы шешімінде атап өтілгендей, Украина Конституциясының 94-бабының төртінші бөлігінде белгіленген Украина Жоғарғы Радасының заңын оның конституциялық құрамының кемінде үштен екісі ретінде қайта қабылдауға қатысты талап тек заңдарға, Украина Президентінің ұсыныстарына қолданылады. толығымен немесе ішінара қабылданбады. Бұл талап жалпы заңның қабылдануына қатысты.

Украина президентіне Украинаның Жоғарғы Радасы мақұлдаған заң мәтінін қайта қарауға оны алғаннан кейін 15 күн беріледі. Мемлекет басшысы осы мерзім ішінде парламентке заңды қайта қарау үшін қайтармаған жағдайда, ол Президент мақұлдаған болып саналады және оған қол қойылып, ресми түрде жариялануы керек [110, 94-баптың 3-бөлігі].

Украина Конституциясының жаңа редакциясы күшіне енгеннен кейін, Украина президентін қайта қарау кезінде депутаттардың 2/3 көпшілік даусымен қабылданған заңға қол қоюға және ресми түрде жариялауға міндеттеудің орындылығы өзекті болып қала береді. Ол ережелерімен келіспейтін мемлекеттің жоғары лауазымды адамының заңнамалық актіге қол қою туралы норманы белгілеуі қисынсыз болып табылады.

Өткен жылдардағы тәжірибе көрсеткендей, Украина Президентінің вето құқығын жүзеге асырудағы проблемалық сәт - заңдарға қол қою мерзімдерін кешіктіру және тиісінше Украина Президентінің Заңдарды қайтару мерзімдерін бұзуы. Мәселен, "Украина азаматтарының жинақтарын қалпына келтірудің мемлекеттік кепілдіктері туралы" Заң 20 күннен кейін, "Есеп палатасы туралы" - 18 күннен кейін, "1997-1998 жылдары ауыл шаруашылығы өндірісінің құлдырауын тоқтату және елді азық – түлікпен қамтамасыз ету туралы" - 21 күннен кейін қайтарылды. Мұндай жағдайларда Президент Конституцияның ережесін елемейді, ал Жоғарғы Кеңес конституциялық белгіленген 15 күндік мерзім аяқталғаннан кейін қайтарылған заңды қабылдайды.

Осыған байланысты Украина Конституциялық Соты Украина Президентінің Конституциялық ұсынысы үшін Украина Конституциясының 84-бабының 2-бөлігі мен 3-бөлігі және 94-бабының 2-бөлігі мен 4-бөлігі [113] бұл мерзімдерді санау күнтізбелік күндерде жүргізілуі керек деп түсіндірді; Украина Президентінің Украина Заңдарына қол қоюы мен ресми жариялауының Конституциямен белгіленген мерзімдері, олар Украина Президенті заңдар алғаннан кейінгі келесі күннен басталады, ал егер олардың аяқталуы демалыс немесе мереке күндері болса, онда келесі жұмыс күні осы мерзімдердің аяқталу күні болып табылады.

Мұндай теріс тәжірибе орын алғандықтан, Мемлекет басшысы Конституцияда белгіленген мерзім ішінде заңға қол қоймайтын және оны қайта қарауға қайтармайтын және Конституцияның нұсқамасын елеусіз қалдыратын осындай жағдайлардың туындауына жол бермейтін тетік құру орынды болар еді.

Грузия Конституциясында мұндай норма қатаң түрде жазылған: егер Президент белгіленген мерзім ішінде заң шығармаса, оған Парламент басшысы қол қояды және жариялайды [105]. Литва Конституциясының 71-бабы [114, 71-бабы].

Украина Конституциясының 2004 жылғы редакциясы Украина Президентінің вето құқығын іс жүзінде кеңейтті. Украинаның Негізгі Заңының алдыңғы редакциясы қайта басталғаннан кейін Мемлекет басшысы оны барлық заңдарға, соның ішінде Украина Конституциясына өзгерістер енгізу туралы заңдарға қолдана алады. Президенттің Украина Конституциясына өзгерістер енгізу туралы заңға қатысты вето құқығын қолдану мүмкіндігінің орындылығы өте даулы мәселе болып табылады, өйткені, процедура бойынша мұндай заңдар Украина Конституциялық Сотының оның Украинаның Негізгі Заңының 157 және 158-баптарының талаптарына сәйкестігіне қатысты оң қорытындысы болған кезде және мұндай заң жобасына Парламент құрамының білікті (Конституциялық) көпшілігі дауыс берген жағдайда ғана түпкілікті қабылданған болып саналады.

Украина Конституциясының 94-бабынан Украина Президентінің ветосының кейінге қалдыру сипаты туралы қорытынды жасауға болады. Бұл Парламенттің заңды қайта қарау кезінде Украинаның Жоғарғы Радасының Конституциялық құрамының кемінде үштен екісі ретінде Президенттің ұсыныстарымен, білікті көпшілік дауыспен келіспей, оны қабылдау мүмкіндігіне байланысты. Президент вето құқығын тек заңға қатысты ғана жүзеге асыра алады; Украина Конституциясында таңдамалы вето қарастырылмаған.

Жоғарыда қарастырылған ТМД елдерінде Ресей Федерациясынан айырмашылығы бір палаталы заң шығарушы орган бар, онда Ресей Федерациясының Конституциясы екі палаталы Парламенттің жұмыс істеуін анықтайды. Дәл осы ерекшелік Ресей Федерациясы Президентінің ветосын конституциялық-құқықтық реттеуге АҚШ Президентінің вето институтына тән ерекшеліктер береді.

Ресей Федерациясында Конституциядан басқа 1994 жылғы 25 мамырдағы "федералдық конституциялық заңдарды, федералдық заңдарды, Федералдық алымдар палаталарының актілерін жариялау және күшіне енгізу тәртібі туралы" Федералдық заң қолданылады. [115].

Ресей Федерациясының Президенті федералды заңды Ресей Федерациясының Президентіне қол қоюға жіберілгенге дейін, егер ол президенттік ветоны жеңу тәртібімен емес, әдеттегі тәртіппен (Ресей Федерациясы Конституциясының 105-бабы) қабылданса ғана қайтаруға құқылы [116, 107-баптың 3-бөлігі]. Егер Федералдық заң қайта қаралып, Федералдық жиналыстар палаталары 3-б.107 (президенттік ветоны жеңу) нормалары бойынша мақұлдаған болса, онда Ресей Федерациясының Президенті конституциялық қайта қарау және мақұлдау рәсімін бұзуға сілтеме жасай отырып, мұндай федералды заңды қайтаруға құқылы емес [117].

А. Г. Пархоменко Ресей Федерациясында вето құқығы - бұл саяси мақсаттарда қолданылатын және сонымен бірге ол құрылған биліктің тепе-теңдігін бұзатын өзіндік левередж екенін атап өтті. Ғалым сонымен қатар Ресей Федерациясы Конституциясының 3-бабының 107-бөлімінде жазылған Ресей

Федерациясы Президентінің ветосын жеңу механизмі іс жүзінде қолданылмайтындығын көрсетеді. Федерация Кеңесінің құрылу тәртібін ескере отырып, Федерация кеңесінің мүшелері мен Мемлекеттік Дума депутаттарының жалпы санының кемінде үштен екісінің жаңа қарауында Ресей Федерациясының Президентіне жағымсыз федералды заңды мақұлдау туралы айту қиын [118].

Жоғарыда аталған проблемадан басқа, ғалымдар Ресей Федерациясының заңнамалық процесінде Ресей Федерациясының президентінің елдегі қабылданған заңды қараусыз Парламентке қайтару процедурасы қолданылатынын атап өтті.

Атап айтқанда, мұндай рәсім Ресейде конституциялық түрде белгіленбеген, бірақ Ресейдің конституциялық соты бұл конституциялық емес процедураны "Ресей Федерациясы Конституциясының 107-бабының жекелеген ережелерін түсіндіру туралы іске қатысты" 1996 жылғы 22 сәуірдегі № 10-п Қаулысында заңдастырды. Ресей Федерациясының Конституциясының 107-бабы, мүмкін палаталар заң қабылдау рәсімдерін бұзған кезде ғана [116].

Ресей Федерациясының саяси жүйесінің ерекшелігі, Президент Б. Ельциннің осы лауазымда болған кезінен бастап Парламентте Президентке адал партиялар мен партиялық субституттардың тұрақты коалициясы есебінен, ал екіншісі - Президент в. Путиннің каденциясы кезінде "Біртұтас Ресей" есебінен көпшілік болғанын атап өткен жөн, нәтижесінде президенттік институтты пайдалану қажет болмады вето

Конституциялық-құқықтық дамудың осы кезеңіне қатысты, мысалы, и. в. Филлипов Ресей Федерациясының Президенті Федерация Кеңесіне қарағанда заңдарды жиі қабылдамайды, сонымен бірге әртүрлі және негізделген қарсылықтар тудырады. Бұл тәжірибе, ғалымның пікірінше, Ресей Федерациясының Президенті Әкімшілігінің "Профильді" бөлімшелерінің кәсібилігін көрсетеді. Бұл ретте президенттік" вето "заң жобасына білікті көпшілік дауыспен дауыс бере отырып, Парламенттің оны" лақтыру "құқығымен" теңгерімді " болып табылады, бұл 3 ғ. Ресей Федерациясының Конституциясының 107-сі, Ресей Федерациясының Президентінің жеті күн ішінде оған қол қою және жариялау міндетінің пайда болуы [119, 16-17 беттер].

Президенттік вето құқығын оның негізгі өкілеттіктері бойынша заңнамалық бекіту кестеде келтірілген. 3.2.

3.2-кесте - президенттік вето құқығын заңнамалық бекіту [автор тікелей бастапқы көздерді талдау нәтижелері бойынша жүйеленген].

Мемлекеттер	1	2	3	4	5	6
Әзірбайжан	+	+	-	+ :-	тек Президент	+
Армения	+	+	-	+ :-	Парламент басшысы	+

Беларусь	+	+	+	+ :-	Премьер- Министрмен қол қою	+
Грузия	+	+	-	+ :-	тек Президент	+
Қазақстан	+	+	+	+ :-	тек Президент	+
Қырғызстан	+	+	-	+ :-	Жоғарғы Кеңес Төрағасы*	+
Молдова	+	+	-	+ :-	парламент төрағасы немесе премьер	+
РФ	-	+	-	+ :-	тек Президент	федерация субъектілері билігінің актілері
Тәжікістан	+	+	-	+ :-	тек Президент	биліктің Конституция сына қайшы келетін актілері
Туркменістан	+	+	-	+ :-	тек Президент	+
Өзбекістан	+	+	-	+ :-	тек Президент	+
Украина	+	+	-	+ :-	Жоғарғы Кеңес Төрағасы	+

Ескерту:

* Мерзімінде қол қойылмаған Конституциялық заң немесе бұрын қабылданған редакцияда мақұлданған заң

1. Президенттің конституциялық сотқа жүгіну құқығы.
2. Президенттің Заң жобасын қайта қарау үшін қайтару құқығы.
3. Президенттің Заң жобасының жекелеген баптарын қабылдамау құқығы ("ішінара вето").
4. "Қалта ветосын" пайдалану мүмкіндігі.
5. Президент оған қол қоймаған жағдайда басқа актерлердің заңды промульгациялауы.
6. Президенттің атқарушы биліктің актілеріне тыйым салу мүмкіндігі.

Жалпы, Мемлекет басшысы заңға қол қоюға міндеттенетін мерзімдерге қатысты мәселелер ТМД елдерінің конституцияларында басқаша шешіледі (кесте. 3.3).

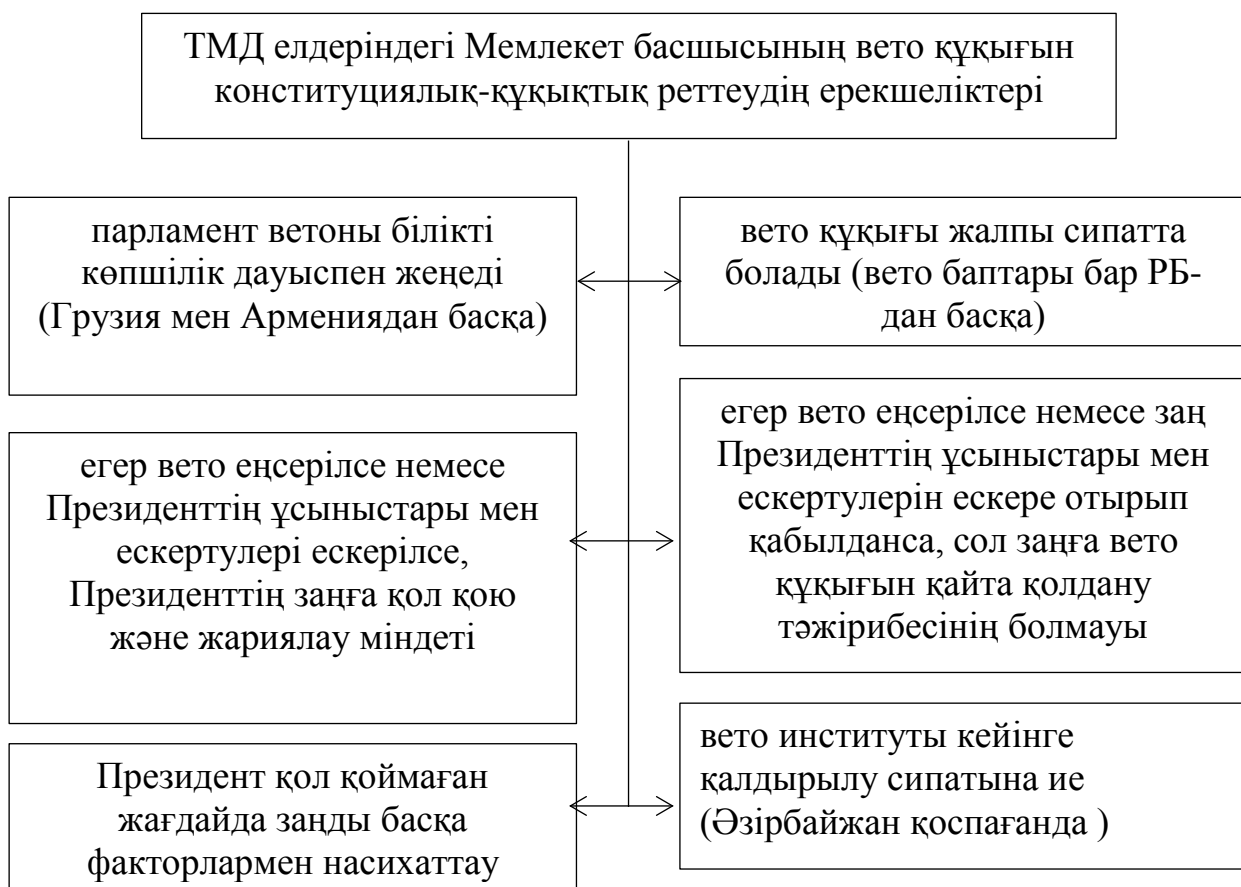
3.3-кесте-Президент ТМД елдерінде вето құқығын қолдана алатын мерзімдер [автор тікелей бастапқы көздерді талдау нәтижелері бойынша жүйеленген (бірқатар елдерде мерзім заңға қол қою мерзіміне тең)].

Мемлекеттер Мерзімі Қол қоймаудың / жеңудің салдары

Армения [100, 55 бап]	14 күн	Армения Республикасы Жоғарғы Кеңесі Төрағасының қолымен жарияланады және күшіне енеді / 5 күн ішінде заңға қол қоюы және жариялауы керек
Азербайджан [89, 1 б, 110 бап]	56 күн	Конституцияның 110-бабы: қол қойылмаған заңдар күшіне енбейді / "егер Милли Мәжілісі 95 көпшілік дауыспен бұрын 83 көпшілік дауыспен қабылданған заңдарды және 83 көпшілік дауыспен бұрын 63 көпшілік дауыспен қабылданған заңдарды қайта қабылдаса, онда бұл заңдар қайта дауыс бергеннен кейін күшіне енеді" [89, 110-бап 2-бөлім]
Беларусь [103]	14 күн	Президенттің заңға қол қоймауы және оны Парламенттің қайта қарауына қайтармауы да тартады заңның күшіне енуі (заңға қол қойылған деп есептеледі) / 5 күн ішінде заңға қол қою және жариялау
Грузия [105, 46 бап]	14 дней	Грузия Президентінің құқықтық актілері Премьер-министрдің қолын талап етеді [105, 53-бап]. Парламент Төрағасы 5 күн мерзімде заңға қол қояды және жариялайды / Парламент Президенттің ескертулерін дауыс беруге қояды (қабылдау үшін - сондай – ақ, егер қабылданбаса, бастапқы қабылдау үшін - бастапқы редакцияға дауыс беру: көпшілік, 2/3 немесе 3/4 - заң мәртебесінен). 5 күндік мерзімде заңға қол қояды және жариялайды.
Қазақстан [31]	1 ай	Президенттің қарсылықтарын тудырған заңдар немесе заң баптары бойынша оларды алған күннен бастап бір ай мерзімде қайта талқылау және дауыс беру. Мерзімнің сақталмауы-заң Президенттің редакциясында күшіне енеді / бір ай ішінде заңға қол қойып, жариялауы керек.
Қырғызстан [101, 81 бап]	14 күн	"Конституциялық заңға немесе бұрын қабылданған редакцияда мақұлданған заңға белгіленген мерзімде қол қойылмаған жағдайда, мұндай заңға Тораға Жогорку Кенешке 10 күннен кешіктірмей қол қойылады және жариялануға тиіс "[101, 81-баптың 3-бөлігі] / Парламенттің заң бойынша Президенттің ветосын еңсеруі оған Президенттің қол қоюын талап етеді (республикалық бюджет, салықтар туралы заңдар міндетті түрде 14 күн ішінде осындай заңдарды қол қоймай қайтару туралы Премьер-Министрдің өтінішін қоспағанда, қол қоюға) құқылы.

Молдова [99, 93]	14 күн	10.12.2018 жылғы конституциялық соттың шешімі бойынша (5-ші рет) парламент төрағасы немесе Премьер президенттің орнына заңдарды промульгациялай алады / егер Парламент бұрынғы шешімге дауыс берсе, Президент Заңның промульгациясын жүзеге асырады; промульгация мерзімі анықталмаған.
Ресей [116, 3 б, 107 бап]	14 күн	Мемлекеттік Дума мен Федерация Кеңесі заңды қайта қарайды / 7 күн ішінде заңға қол қойып, жариялауы керек
Тәжікiстан [120, 62 бап]	15 күн	Мажлиси милли мен Мажлиси заңды қайта қарайды / 10 күн ішінде заңға қол қойып, жариялауы керек.
Туркменстан [121]	14 күн	кейінге қалдырылған вето құқығын пайдалана отырып, заңды өзінің қарсылықтарымен Мәжіліске қайта талқылау және дауыс беру үшін қайтару / Егер Мәжіліс кемінде 2/3 дауыс бұрын қабылданған шешімді растайтын болса, онда заңға қол қояды.
Өзбекстан [122, 84 бап]	30 күн	Олий Мажлиске қарсылықтарымен қайтару / 14 күн ішінде заңға қол қоюы және жариялауы керек.
Украина [110, 94 бап]	15 күн	"Украинаның Жоғарғы Кеңесінің Төрағасы кідіріссіз ресми түрде жариялайды және оның қолымен жарияланады" [110, 94-бап] / 10 күн ішінде заңға қол қойып, жариялауы керек.

Талдау көрсеткендей, мемлекет басшысының вето құқығын конституциялық-құқықтық реттеуде ТМД елдерінде оны конституциялық-құқықтық реттеудің көптеген жалпы ерекшеліктері бар (сурет. 3.1).

3.1-сурет-ТМД елдеріндегі Мемлекет басшысының вето құқығын конституциялық-құқықтық реттеудің ерекшеліктері [талдау нәтижелері бойынша автор тікелей айқындаған].

Н.В. Бобракованың пікірінше, ТМД елдеріндегі вето құқығын заңнамалық регламенттеу проблемаларының бірі Президент ұсынған заң жобасын кері қайтарып алу тетігінің болмауы болып табылады. Әлемдік парламенттік тәжірибені талдау негізінде ол мәселенің шешімін екі жолмен көреді: 1) заң жобасы екінші оқылымда қабылданғанға дейін кері қайтарып алу; 2) заң шығару процесін жалғастыру үшін заң жобасының заң шығару бастамасы құқығымен басқа субъект "өзіне" қабылдаған жағдайда кез келген кезеңде кері қайтарып алу [123, 231-бет]. Біздің ойымызша, бұл ұсыныс посткеңестік кеңістіктегі бірқатар елдер үшін өзекті және олардың заң шығару тәжірибесіне ұсынылуы мүмкін.

3.2 Вето құқығын Еуропалық Одақта қолдану тәжірибесі

Еуропалық Одақта вето құқығын қолдаун тәжірибесі әр елдің өзіндік дамуымен байланысты болып келеді.

Шетелдік тәжірибе әртүрлі саяси жүйелер жағдайында президенттік вето құқығын заңнамалық бекітуде сәйкессіздіктерге ие, бұл іс жүзінде оны жүзеге асыруда әртүрлі айырмашылықтарға әкеледі (кесте. 3.4). ЕО елдерінде (28 мемлекет кіреді) президенттік ветоны еңсеру үшін ТМД елдеріне карағанда Парламенттегі дауыстарды басқаша үлестік бөлу.

3.4-кесте-Парламенттің ЕО елдеріндегі Президенттің ветосын еңсеруін регламенттеу [бастапқы көздерді талдау нәтижелері бойынша автор тікелей жүйелеген].

Парламент жеңеді(50%+1, көпшілігі)	Парламент жеңеді (2/3 дауыс)
Болгария*	Польша**
Венгрия	Словакия
Греция*	Финляндия
Италия	Франция
Испания	Чехия
Кипр	
Латвия	
Литва*	
Португалия***	
Румыния	
Эстония	
Вето құқығы жоқ (қолданылмайды)	
Австрия	Словения
Швеция	Великобритания
Германия	Дания
Люксембург	Бельгия
Ирландия	Мальта
Нидерланды	Хорватия

Ескерту

* Конституциялық заңдардан басқа, парламент құрамының 60% дауысы мақұлданады.

** 50% - дан астам мүшеден 3/5 диета

*** Конституцияда тікелей айқындалған органикалық және басқа да заңдардан басқа, мұндай дауыс саны парламент құрамының абсолютті көпшілік даусынан асып түскен жағдайда, отырысқа қатысып отырған парламент мүшелерінің үштен екісі veto қояды.

Осылайша, ЕО елдерінің көпшілігінде заңға veto оны қабылдау үшін қажет дауыстардың бірдей санымен жеңіледі-әдетте отырысқа қатысқан Парламент мүшелерінің немесе тиісті палаталардың қарапайым көпшілігі

Мемлекет басшысына заңдарға қол қою және жариялау үшін Парламент оларды қабылдағаннан кейін белгілі бір мерзім беріледі, ол Еуропалық Одақ елдерінде айтарлықтай өзгереді (кесте. 3.5). Егер veto Парламентпен еңсерілсе, онда Мемлекет басшысы белгілі бір мерзімде Заңның промульгациясын жүзеге асыруға міндетті. ЕО-ның кейбір елдерінде ветодан өткеннен кейін Мемлекет басшысы оған қол қоймаған кезде заңды промульгациялау автоматты түрде промульгация мерзімі аяқталғаннан кейін жүзеге асырылады.

3.5-кесте-Президент Еуропалық Одақ елдерінде вето құқығын қолдана алатын мерзімдер [автор тікелей бастапқы дереккөздерді талдау нәтижелері бойынша жүйеленген (бірқатар елдерде мерзім заңға қол қою мерзіміне тең)].

Мемлекеттер	Қол қою мерзімі	Қол қоймаудың / жеңудің салдары
Австрия	ветолауға құқығы жоқ	-
Бельгия	-	-
Болгария	15	/7 күн ішінде заңға қол қоюы және жариялауы керек.
Ұлыбритания	-	корольдік санкцияның ауызша келісімін / Парламент жеңе алмайды .
Венгрия	15 күн	- /промульгация мерзімі 5 күн.
Германия	-	-
Греция	1 ай	- /промульгация мерзімі 10 күн.
Дания	30 күн	-
Ирландия	7 күн	-
Испания	15 күн	- /
Италия	1 месяц	- /промульгация мерзімі анықталмаған
Кипр	15 күн	- /промульгация мерзімі де 15 күн
Латвия	21 күн	- (Президенттің жеті күн ішінде заңдарға қол қоюға құқығы жоқ) / промульгация мерзімі анықталмаған
Литва	10 дней	Мемлекет басшысының қолы қойылмаған, Парламенттің қайта қарауы үшін қайтарылмаған, оған Парламент спикері қол қояды / промульгация мерзімі 3 күн
Люксембург*	3 ай	- /
Мальта	жедел арада	-
Нидерланды	-	-
Польша	21 ай	- /7 күн ішінде заңға қол қоюы және жариялауы керек
Португалия	20 күн	- /8 күн ішінде заңға қол қоюы және жариялауы керек
Румыния	20 күн	- /8 күн ішінде заңға қол қоюы және жариялауы керек
Словакия	-	- /промульгация мерзімі анықталмаған
Словения**	8күн	- /
Финляндия	3 ай	Заңға белгіленген мерзімде қол қоймау вето қолдануға теңестіріледі, бұл оны Парламенттің қайта қарауына әкеп соғады. Ол қайта мақұлданған жағдайда, Заң Мемлекет басшысының қолынсыз жарияланады.

Франция	15 күн	- / жария ету мерзімі анықталмаған
Хорватия	8 күн	- /
Чехия	15 күн	- /
Швеция	Парламенттің заң шығару қызметіне қатыспайды	-
Эстония	14 күн	- / заңға қол қою және ресми түрде жариялау не Эстонияның Жоғарғы сотына оның Конституцияға қайшы келетіндігі туралы ұсыныспен жүгіну (ӘК Конституцияға сәйкес деп танылған кезде, оған қол қоюға және ресми түрде жариялауға міндетті).

Ескерту

* Ұлы Герцогтың вето қою мерзімі-2009 жылдың наурызынан бастап монарх заңдарға қатысты вето құқығынан айырылды

** Ұлттық кеңестің ветолау мерзімімен. Президенттің вето құқығы жоқ.

Осылайша, ЕО елдерінің Конституциялары вето құқығын қолданудың әртүрлі мерзімдерін, сондай-ақ оларды өткізіп алудың құқықтық салдарын белгілейді. Кейбір елдерде бұл мерзімдер Конституцияларда заңды түрде белгіленбеген. Бірқатар Конституциялар вето құқығын қолдану мерзімдерін тікелей анықтауды қамтиды, бірақ оларда оларды бұзудың құқықтық салдарын реттеу жоқ. Барлық елдерде вето еңсерілгеннен кейін заңды промульгациялау мерзімі бастапқы промульгация үшін конституциялық мерзімнен аз екенін атап өткен жөн. Кейбір елдерде ол конституциялық деңгейде бекітілмеген. Жекелеген елдердің Конституцияларында вето еңсерілген жағдайда Президенттің заңды алдау міндеті көзделмейді. ЕО елдерінде вето құқығын іске асырудың ерекшеліктері (мерзімдері, себептері, еңсеру шарттары) кестеде келтірілген. 3.6-3.8. Елдер басқару нысанына байланысты вето рәсімінің вариативтілігі туралы бұрын зерттеу барысында шығарылған қорытынды негізінде мемлекеттегі басқару нысанына қарай таңдалған кластерлер бойынша бөлінеді.

Әр түрлі авторлар басқарудың әртүрлі формалары бар мемлекеттерде вето қою процедураларында айырмашылықтардың бар екендігіне баса назар аударды, бірақ вето институтында айырмашылықтарды талдау үшін елдерді тікелей кластерлеу бұрын жүргізілмеген.

3.6-кесте-ЕО елдерінде парламенттік республикамен вето құқығын іске асыру ерекшеліктері [бастапқы көздерді талдау нәтижелері бойынша автор тікелей айқындаған].

Мемлекеттер	Мемлекет басшысының вето құқығын қолданудың мерзімдері мен себептері.	Мемлекет басшысының вето құқығын қолданудың мерзімдері мен себептері.
Австрия	-	-

Бельгия	-	-
Болгария	Заң қабылданғаннан кейін 15 күн ішінде "Президент заңнан бас тартуға болмайтын жаңа талқылау үшін оны халық жиналыстарына қайтаруға ынталы болуы мүмкін" (101-бап).	"Халық жиналыстары заңды көпшілік дауыспен қайта мақұлдайды, барлық халық өкілдерінің жартысынан көбі. Халық жиналыстары қайта мақұлдаған заңды Президент алғаннан кейін жеті күн мерзімде жариялайды" (101-бап, 2, 3-т.)
Венгрия	"Егер Президент заңмен немесе оның қандай да бір ережесімен келіспесе, ол өзінің ескертулерімен заңды Мемлекеттік жиналыстарға қайта қарау үшін қайтара алады" "оны алған сәттен бастап 15 күн ішінде". (§26, б.2, 1).	"Мемлекеттік жиналыстар заңды қайта талқылайды және оны мақұлдау мәселесін қарастырады. Заң мақұлданған жағдайда Президент оған бес күн ішінде қол қоюға және жариялауға міндетті " (§26, 3-тармақ).
Германия	-	-
Греция	"Республика Президенті қайтарудың себептерін көрсете отырып, өзі мақұлдаған заң жобасын Парламентке қайтара алады" (35-бап. , Б. 1).	"Президент Парламентке қайтарған заң жобасы немесе заң ұсынысы пленарлық отырысқа шығарылады және егер олар депутаттардың жалпы санының абсолютті көпшілік даусымен қайтадан мақұлданса. Президент оларды қайта қабылдаған сәттен бастап он күн мерзімде міндетті түрде шығарады және жариялайды" (35-бап, 2-т.).
Ирландия	Президент Премьер-Министр енгізген және парламент мақұлдаған заңға қол қоюға және оны алған күннен бастап бесінші және жетінші күннен кешіктірмей ресми түрде жариялауға міндетті.	Ирландия Конституциясына қатысты ерекшеліктер: егер Мемлекет басшысы мемлекеттік кеңеспен консультациялардың нәтижелері бойынша заңның конституциялылығы туралы мәселені шешу үшін немесе Парламенттің екі палатасы мүшелерінің белгілі бір саны

		Президенттің заңға қол қоймауы туралы жалпы өтініш білдірген жағдайда Ирландияның Жоғарғы сотына жүгінуге шешім қабылдаса.
Италия	"Президент Заң мақұлданғанға дейін палаталарға дәлелді Жолдауда оның жаңа талқылауын талап ете алады", олар мақұлданған күннен бастап бір ай ішінде (74-бап).	"Егер палаталар қайтадан (президент вето құқығын қолданғаннан кейін) заңды мақұлдаса, онда ол жалған болуы керек" (74-бап). Премьер-Министрдің міндетті контрассигнациясы.
Кипр	Республиканың Президенті мен вице-президенті бөлек не бірлесіп, егер осы заң немесе шешім Конституцияда санамаланған мәселелерге тұтас немесе ішінара қатысты болса, Өкілдер Палатасының тұтас немесе ішінара қабылданған кез келген Заңына немесе шешіміне қатысты вето қоюға құқылы (1-баптың 50 бабы) .	"Егер өкілдер палатасы өз шешімін талап етсе, Республиканың Президенті мен вице-президенті міндетті ..заңды Ресми газетте жариялау арқылы жариялау" (51-б. 4-б.)
Латвия	Сейм заң қабылдаған күннен бастап он күн ішінде Президент Сейм төрағасының атына жазылған дәлелді хатта заңды қайта қарауды талап етуі мүмкін. Егер диета заң өзгертпесе, Президент екінші рет қарсылық білдіре алмайды.(2004 жылғы 23 қыркүйектегі Заңның редакциясындағы Конституцияның 71-бабы).	Конституцияның 71-бабы: егер парламент қабылданған заңға өзгеріс енгізбесе, Мемлекет басшысының оны қайта қарау туралы қайта өтініш жасауға құқығы жоқ. Заң қайта қаралған кезде парламент оның бастапқы редакциясын өзгерте алады, ал Мемлекет басшысы қайта вето қоя алады.
Мальта	Президенттің Парламент қабылдаған заңдарға қатысты вето қолдануға құқығы жоқ, оны алғаннан кейін заңға	-

	кідіріссіз қол қоюға міндетті (Конституцияның 72-бабы)	
Словакия	Егер үкімет талап етсе, вето құқығын заңға қолдануға міндетті (87-бап 1-тармақ). "Егер Президент Конституциялық заңды немесе заңды өз ескертулерімен қайтарса, Ұлттық кеңес Конституциялық заңды немесе заңды қайта талқылайды" (87-бап, 3-тармақ).	"Егер Президент Конституциялық заңды немесе заңды өз ескертулерімен қайтарса, Ұлттық кеңес Конституциялық заңды қайта талқылайды және ол мақұлданған жағдайда заң жариялануы керек (87-бап, 3-тармақ).
Словения	Президенттің ветосы қарастырылмаған. Ұлттық кеңес 7 күн ішінде заңды қайта қарауды сұрап, сатып алушыға жүгіне алады (91-бап).	Қайта қарау кезінде, егер заңға Ассамблея депутаттарының көпшілігі дауыс берсе, қабылданды деп саналады.
Хорватия	Егер Президент жарияланған заң Конституцияға қайшы келеді деп санаса, ол Конституциялық сотта оның конституциялылығын бағалау процедурасын бастауы мүмкін (89-бап, 2-бап)	-
Чехия	"Президент Конституциялық заңды қоспағанда, қабылданған заңды қайтарып алуға құқылы, ол келіп түскен сәттен бастап он бес күн ішінде өзінің ескертулерімен" (50-бап, 1-тармақ).	"Қайтарылған заңға қатысты депутаттар палатасы жаңа дауыс береді. Түзетулер енгізуге жол берілмейді. Егер қайтарылған заңға депутаттардың жалпы санының жартысынан көбі қайта дауыс берсе, заң жарияланады " (50-бап, 1-тармақ) егер парламент ветоны қажетті дауыспен жеңе алмаса, заң күші жойылды деп есептеледі.

Президент вето қолдана отырып, оның себептері мен ұсыныстарын тұжырымдайды. Конституцияларда бұл себептер анықталмайды, дегенмен жалпы түрде оларды білдіру тәсілі жиі анықталады (Болгария мен Португалияда - негіздемемен, Венгрия мен Словакияда - ескертулермен, Литва мен Польшада - дәлелді ұсыныстармен, АҚШ - та, Беларусьсияда-қарсылықтармен).

3.7-кесте-Конституциялық монархиясы бар ЕО елдерінде вето құқығын іске асыру ерекшеліктері [бастапқы көздерді талдау нәтижелері бойынша автор тікелей айқындаған].

Мемлекеттер	Мемлекет басшысының вето құқығын қолдану мерзімдері мен себептері	Парламенттің кейінге қалдырылған вето құқығын еңсеру шарттары
Бельгия	-	-
Ұлыбритания (парламенттік монархия)	Соңғы рет 1707 жылы қолданылған (патшайым Анна). "1967 жылғы корольдік санкция туралы Акт "(Royal Assent Act): заңға монарх жеке қол қоя алады, ал ол елде болмаған кезде – бес мемлекеттік кеңесшінің бірі.	қарсылық Заңның соңғы сатысында емес, бұрын пайда болады
Дания	Монарх вето құқығын іс жүзінде пайдаланбайды	Ол тек 1842 және 1844 жылдары қолданылды.
Испания	"Конгресс заңның қабылданғаны туралы дереу Сенат Төрағасына хабарлайды, ол оны Палатаның қарауына шығарады (90-баптың 1-бөлігі) Сенат .. екі ай ішінде ол вето қоя алады немесе мәтінге түзетулер енгізе алады (59-бап). Вето абсолютті көпшілік дауыспен қабылданады.	Заңды патшаға қол қою үшін вето қолданғаннан кейін, ол Конгресстегі абсолютті көпшілік дауыспен қабылдануы немесе екі айдан кейін қарапайым көпшілік дауыспен бекітілуі немесе Конгресс қарапайым көпшілік дауыспен толығымен немесе түзетулермен қабылдануы/қабылданбауы керек (90-бап 2-бап).
Люксембург*	Ұлы Герцог заңдарды бекітеді және жариялайды (34-бап)	Депутаттар палатасы Ұлы Герцогке заң жобаларын ұсынуға құқылы [124, 47 б. 2 Б.]
Нидерланды	Екі палата да заң қабылдағаннан кейін, ол монархқа қол қою және жариялау үшін беріледі.	-
Швеция*	Король вето құқығына ие емес [125]	Талман Парламент қабылдаған заңды Премьер -

	Министрге және бас тартуға құқығы жоқ тиісті Министрге қол қоюға жібереді.
--	--

Ескерту

* Мемлекеттік кеңес

** Заңдарды үкімет немесе Парламент алға тартады.

Шет елдер Конституцияларының ережелерін зерттеу Еуропаның көптеген елдерінде вето құқығын қолдану Мемлекет басшысының қалауы бойынша өкілеттіктер болып табылады деп айтуға мүмкіндік береді [126]. Алайда, екі палаталы Парламенттері бар елдерде жоғарғы палатаға төменгі палатаның шешімдеріне вето қою құқығы берілген. Кейбір елдерде Мемлекет басшысының ветосы абсолютті сипатқа ие және оны жеңу мүмкін емес (мысалы, Бельгия, Лихтенштейн, Ұлыбритания, Кипр (заңдардың жекелеген санаттарына қатысты – сыртқы істер, қорғаныс, қауіпсіздік, полиция мәселелері бойынша)). Дүние жүзіндегі мемлекеттердің басым көпшілігінде вето суспензиялық сипатқа ие: заңды Парламент қайта қарайды және ол қайта мақұлданған жағдайда промульгациялауға жатады.

3.8-кесте-ЕО елдерінде вето құқығын басқарудың аралас формасымен жүзеге асырудың ерекшеліктері [бастапқы көздерді талдау нәтижелері бойынша автор тікелей анықтайды].

Мемлекеттер	Мемлекет басшысының вето құқығын қолдану мерзімдері мен себептері	Парламенттің кейінге қалдырылған вето құқығын еңсеру шарттары
Литва	"Президент ұсынылғаннан немесе қол қойылғаннан кейін 10 күннен кешіктірмей Сеймнің қабылдаған заңын ресми түрде жариялайды немесе оны қайта қарау үшін тиісті уәжбен сеймге қайтарады" (71-бап).	"Республика Президенті қайтарған Сейм заңын қайта қарап, мақұлдай алады. Сейммен қайта қаралған заң, егер Президенттің түзетулері мен толықтырулары қабылданған болса немесе Заңның жартысынан көбі, ал Конституциялық заң үшін Сеймнің барлық мүшелерінің кемінде бестен үш бөлігі дауыс берген болса, қабылданды деп саналады. Президент мұндай заңдарға 3 күннен кешіктірмей қол қоюға және оларды дереу ресми түрде жариялауға міндетті" (72-бап).

Польша	"Президент Заңын дәлелді ұсыныспен жаңа қарауға бере алады" (122-бап).	"Депутаттардың кем дегенде жартысының қатысуымен Сеймнің 3/5 көпшілік дауыспен заңды қайта мақұлдауынан кейін Президент 7 күн ішінде заңға қол қояды және оны жариялауға бұйрық береді" (122-бап, 5-б.).
Португалия	«Президент Заңның промульгациясын жүзеге асыруы немесе өзінің вето құқығын жүзеге асыруы тиіс, өзінің жаңа Жолдауында осы актіні алған сәттен бастап жиырма күн ішінде (136-бап, 1-тармақ) қарауды негізді түрде ұсынуы тиіс.	Егер Республика Ассамблеясы өзінің алдын ала дауыс беруін депутаттардың абсолютті көпшілік даусымен растайтын болса, Президент бұл актіні алған сәттен бастап сегіз күн ішінде мульгациялауға міндетті" (136-бап, 2-т.).
Румыния	"Президент заң жариялағанға дейін бір рет заңның Парламентпен қайта қаралуын талап ете алады", заң алынғаннан кейін 20 күннен кешіктірмей (77-бап, 2-тармақ).	«Егер Президент заңды қайта қарауды талап етсе. Заңның промульгациясы қайта қаралғаннан кейін қабылданған заңды алғаннан кейін 10 күннен кешіктірілмей орын алады" (77-бап, 3-тармақ) бір заңға қатысты вето құқығы тек бір рет (бірақ қайта заңға қол қоймас бұрын Конституциялық Сотқа оның Конституцияға сәйкестігі туралы жүгінуге болады.)
Финляндия	"Президент Заң қабылданған сәттен бастап үш ай ішінде оны бекіту туралы шешім қабылдауы керек. Егер Президент заңды мақұлдаса, ол оны Эдускунтидің қарауына қайтарады" (77-бап).	"Егер Эдускунта заңды қайтадан оның мазмұнын өзгертпестен мақұлдаса, онда заң бекітусіз күшіне енеді" (77-бап). Егер Заңның бастапқы редакциясын Эдускунта қолдамаса, заң күші жойылды деп саналады.
Франция	Президент Үкімет түпкілікті мақұлданған заңды бергеннен кейін 15 күн ішінде " Парламенттен заңның	Президент " Парламенттен заңның немесе оның жекелеген баптарының жаңа талқылауын талап ете алады. Бұл жаңа

	немесе оның жекелеген баптарының жаңа талқылауын талап ете алады. Бұл жаңа талқылаудан бас тартуға болмайды "(10-бап).	талқылаудан бас тартуға болмайды "(10-бап)
Эстония	"Президент Заң қайтарылғаннан кейін 14 күн ішінде оны дәлелді шешіммен бірге мемлекеттік жиналыстарға Жаңа талқылау және шешім қабылдау үшін қайтара алады" (107-бап)	"Егер мемлекеттік жиналыстар Республика Президенті қайтарған заңды өзгеріссіз қайта қабылдаса, онда Президент заң шығарады" (107-бап).

Көптеген елдерде заңнамалық деңгейде мемлекет басшысының вето құқығын оның ескертулерінің бір бөлігін, оларды есепке алмаудың немесе барлық ескертулерді есепке алудың салдарын ескере отырып қолдану мүмкіндігін регламенттеу жоқ, бұл іс жүзінде пікірталасқа әкеледі – Парламент қабылдаған Мемлекет басшысының ескертулерінің барлығын немесе бір бөлігін ескере отырып, заң жаңа заң деп санауға бола ма, оған қатысты вето қайта қолданылуы мүмкін бе (мысалы, Румыния, Финляндия, Чехия конституциясы бар).

Егер президент Парламент вето қойған заңға қол қоймаса, Конституциялардың көпшілігінде нақты шаралар қарастырылмаған. Бірқатар Конституциялар Ветодан өткеннен кейін Президент заңды белгілі бір мерзімде (Польша (122-бап), Португалия (139-бап), Румыния (77-бап)) промульгациялайды деп белгілейді. Литва Республикасының Конституциясында: "егер Сейм қабылдаған заң белгіленген мерзімде Республика Президенті оны қайтармаса және оған қол қоймаса, мұндай заң оған Сейм төрағасы қол қойып, жариялау арқылы қолданысқа енгізіледі" [114, 71-бап].

ЕО елдерінің көпшілігінде президенттік вето жалпы болып табылады, содан кейін ол жалпы заңға қатысты қолданылады. Бұл жағдайда Президент жалпы заңмен келіседі (промульгирлейді) немесе келіспейді, яғни оның промульгациясы) немесе тұтастай заңмен келіспейді. Мұндай жағдайда Президент кейбір жағдайларда кейбір баптардың ережелерімен келіспейтініне немесе керісінше, мақалалардың немесе ережелердің шамалы санына қарсылық (келіспеушілік) салдарынан өзі қабылдаған заң жобасына қол қоймағанына карамастан, заңды мақұлдауға мәжбүр.

Сонымен қатар, бірқатар елдер (мысалы, Франция) Заңның жекелеген ережелеріне қатысты вето құқығын пайдаланады, яғни заңның промульгациясы Парламент қайта қарайтын вето ережелерінсіз жүзеге асырылады. Таңдамалы вето, біздің ойымызша, заңнамалық процесті президенттік бақылаудың икемді және тиімді құралы болып табылады.

Мысалы, Польша Конституциясы бойынша Президент заңға қол қоюға қол қойғаннан кейін жалпы заңға вето қою құқығын қолдана алады немесе оны Парламенттің қайта қарауына қайтармай, бүкіл заңның немесе оның жекелеген ережелерінің Конституция талаптарына сәйкестігін бағалау үшін конституциялық трибуналға жүгіне алады. Конституциялық Сот жалпы заңмен тығыз байланысты емес заңның жекелеген ережелерінің Конституцияға сәйкес келмеуі туралы шешім қабылдаған жағдайда, Президент Сеймнің Маршал туралы хабарлайды және заңға осы ережелерсіз қол қояды немесе оны қайта қарау үшін сеймге толығымен қайтарады (Конституцияның жекелеген ережелерінің сәйкессіздіктерін жою үшін) [127, 122-баптың 4-бөлігі]. Біздің ойымызша, мұндай вето таңдамалы деп жіктелуі заңды, өйткені бұл жағдайда заң шығарушы орган жекелеген ережелерді (Конституциялық Трибунал Польша конституциясына қайшы деп таныған) қайта қарайды.

Польшадағы президенттік вето өте әлсіз, дегенмен Конституциялық трибуналдың заңды қарау мерзімдерінің белгісіздігі арқылы заң жобасын қабылдауды кешіктіруге мүмкіндік береді. Мұндай президенттік вето Президентке заңды жеке қабылдамауға мүмкіндік береді және сонымен бірге Заңның мерзімсіз ұзартылуын кешіктіреді. Парламентте көпшілік болмаған л. Качинскийдің президенттігінің поляк тәжірибесінде премьер-министрмен бірге әртүрлі саяси күштерге жататын, Премьер-министр Д. Туск бірнеше рет президенттік ветоны Конституциялық көпшіліктен абсолютті ветоға дейін төмендетуге ниет білдірді. Оның пікірінше, бұл Парламенттің жұмысын оңтайландыруға және оны Парламент құратын Үкіметке сәйкестендіруге мүмкіндік береді.

Польша Конституциясы бойынша президентке қол қоюға түскен заңға қатысты ол вето құқығын қолдана алады немесе оны Парламентке қайта қарау үшін қайтармай, оның тұтастай немесе оның жекелеген ережелерінің Конституция талаптарына сәйкестігін бағалау үшін конституциялық трибуналға жүгіне алады. Егер Конституциялық Трибунал мұндай сәйкессіздікті тек Заңның жекелеген ережелеріне қатысты анықтаса, онда жалпы заңмен ажырамас байланыс жоқ болса, онда Президент Маршал Сеймнің ұстанымын анықтап, заңға осы ережелерсіз қол қояды немесе осы сәйкессіздіктерді жою үшін оны сеймге қайта қарау үшін қайтарады [127, 122-баптың 4-бөлігі]. Осылайша, мұндай ветоны таңдамалы деп санауға жеткілікті негіз бар, өйткені Конституциялық Трибунал Конституцияға қайшы деп таныған жеке ережелер Парламенттің қайта қарауына шығарылады [1, 11-бет].

1946 жылғы Француз Конституциясы Парламенттің өкілеттіктерін қысқартып, оларды Президент пен Үкіметке кеңейтті, бұл Ветчина рәсімін демократияландыруға әкелді. Заңды жариялау үшін 15 күндік мерзім ішінде Президент Парламентке заңның немесе оның баптарының жаңа талқылауын талап ете алады, оны қанағаттандырудан бас тартуға болмайды [128, 10-бап]. Заңда басқа талаптар белгіленбеген және Президенттің Парламентке заң қабылдауға ветосын еңсеру үшін белгілі бір кворумның қажеттілігі туралы ережелер жоқ. Конституция бекітілгеннен кейін 30 жыл ішінде Франция президенті парламент қабылдаған заңның қайта қаралуын екі рет қана талап етті.

Тұтастай алғанда, Португалияда жел соғу процедурасы басқа Еуропа елдеріндегі процедурадан ерекше ерекшеленбейді. Парламенттік республикадағыдай, Премьер-министр әдетте парламенттік сайлауда жеңіске жеткен партияның жетекшісі болып табылады. Президенттің ветосы депутаттардың 2/3 даусымен еңсерілгеніне қарамастан, оның заң қабылдау процесін кешіктірудің қуатты тетіктері бар. Бұл Конституцияда Президенттің заңға қол қою және жариялау, оны Конституциялық соттың қарауы мерзімінің болмауынан туындайды.

Егер Республика Ассамблеясы өзінің алғашқы дауыс беруін депутаттардың абсолютті көпшілік даусымен растайтын болса, онда Президент заңды бұзуға міндетті, ветоны еңсеру үшін дауыстардың абсолютті көпшілігі, атап айтқанда, халықаралық қатынастарға қатысты органикалық заңдарға айналатын жарлықтар бойынша ветоны еңсеру үшін ерекшеліктерге ие; өндіріс құралдарына меншіктің мемлекеттік, жеке, кооперативтік және қоғамдық секторларының аражігін ажырату; Конституцияда көзделген, бірақ органикалық заңдар түрінде қабылданбайтын актілермен сайлау [129, б. 171], бұл жеткіліксіз. Бұл жағдайда заң шығарушы органның білікті көпшілік дауысы қажет.

1947 жылғы Италия Конституциясы бойынша палаталар кем дегенде 50 мың сайлаушы ұсынған заң жобасын қарауға міндетті болған кезде халықтық бастама қарастырылған (71-бап). Ерекшеліктер ретінде заңнамалық референдумды ("халықтық veto" деп аталатын) реттеуді бөліп көрсету керек, оның бастамашылары халық та бола алады (75-бап): "референдум заңның немесе заң күші бар актінің толық немесе ішінара күшін жою үшін тағайындалады, егер оны бес жүз мың сайлаушы немесе бес аймақтық кеңес талап етсе".

Президенттің әдеттегі заңға қатысты ветосы қарапайым көпшілік ережесі бойынша еңсеріледі, яғни заң бастапқыда қабылданған палаталардың әрқайсысындағы кворумның ең аз бөлігі. Сонымен бірге контрастигация қолданылады-егер оны шығаруды ұсынған министр контрастигацияламаса, Президенттің актісі жарамсыз, ал Үкімет басшысы Президенттің Жарлықтарын да контрастигациялауы керек.

Президент мүмкін заң шығарылғанға дейін палаталарға қабылданған күннен бастап бір ай ішінде жаңа талқылауды талап ететін дәлелді хабарлама жібереді. Бұл ретте Президент Конституциялық заңдарға қатысты veto қолдана алмайды. Veto құқығын қолданғаннан кейін қайта қабылданған заң мультисигнациялануы керек. Осылайша, Еуропаның көптеген елдерімен салыстырғанда Италияда veto құқығын қолдану үшін жеткілікті ұзақ мерзім бекітілген.

Германия Президентінің ЕО-ның көптеген елдерінен айырмашылығы өкілеттіктері veto құқығын қамтымайды. Конституция оған тек контрастигация арқылы заңдарды рәсімдеу құқығын береді. Сонымен қатар, Мемлекет басшысы бұл заңның Конституцияға сәйкестігін тексере алады. Алайда, Федералдық Конституциялық Соттың конституцияны бұзуды бақылау жөніндегі өкілеттіктеріне байланысты Президент әдетте бұл құқықты пайдаланбайды. Алайда, veto құқығынан айырылған Президент заңда өрескел қателіктер анықталған жағдайда оны рәсімдеуден бас тарту арқылы оның күшіне енуіне жол

бермеуі мүмкін [27, С. 36]. Яғни, вето құқығын регламенттеудің жоқтығына қарамастан, Германияда Президентті қарсы қою рәсімі мәні бойынша бірдей мақсаттарға ие және елеулі кемшіліктері бар заңдардың күшіне енуіне жол бермейді деп айтуға болады. Осылайша, ГФР-да Президенттің вето құқығы жоқ және Парламент қабылдаған және оған үкіметті басқаратын канцлер қол қоюға ұсынған барлық заңдарды қабылдауға міндетті.

Румынияда Президент промульгацияға дейін оны алғаннан кейін 20 күннен кешіктірмей Парламенттің заңды қайта қарауын бір реттік талап етуге құқылы. Заң қайта қаралғаннан кейін оның промульгациясы қайта қаралғаннан кейін алынған күннен бастап 10 күннен кешіктірілмей орын алады [37, с. 116-117].

Румыния Конституциясы, сондай-ақ француз Конституциясы Президенттің Парламент қабылдаған заңды қайтаруының ерекше шарттарын белгілемейді.

Болгарияда Президентке заң қабылданғаннан кейін 15 күн ішінде жаңа талқылау үшін халықтық жиналыстарға дәлелді түрде оралу құқығы берілді, одан бас тартуға болмайды. Халықтық жиналыстар заңды қайта мақұлдау үшін барлық халықтық өкілдердің жартысынан көбі қажет. Халық жиналыстары қайта мақұлдаған заңды президент алғаннан кейін жеті күн ішінде жариялайды [37, с. 116-117]. Президенттің вето институтын конституциялық-құқықтық реттеудің ерекшелігі ретінде заң шығарушы органның Мемлекет басшысының ұсыныстарын қараудан бас тарту мүмкін еместігін атап өткен жөн.

Испания Конституциясы патшаның заңдарды насихаттау мерзімін ғана анықтайды, ал вето құқығы қарастырылмаған.

Финляндияда Люксембургпен теңестірілді, Президенттің Заң жобасын қарауының ең ұзақ мерзімі – 3 ай. Финляндия Конституциясының 77-бабына сәйкес Парламент қабылдаған заң президентке бекітуге беріледі [130]. Бекітуден бас тартылған жағдайда заң Парламентке қайтарылады, онда қайта дауыс бергеннен кейін президенттік бекітусіз қабылдануы мүмкін. Финляндияның заңнамалық тәжірибесінде Мемлекет басшысының қол қояудан бас тарту жағдайлары өте сирек кездеседі.

Ұлыбритания-бұл заң жобасы Парламент палаталарында келісу процедуралары арқылы мақұлданатын елдердің классикалық мысалы. Палаталардың бірінде (Лордтар палатасы немесе қауымдар палатасы) қабылданғаннан кейін ол екінші Палатаның қарауына жіберіледі, онда үш оқылым өтеді, оның барысында мәтінге өзгерістер енгізілуі мүмкін. Егер оны өзгерістермен екінші Палата мақұлдаса, онда ол бірінші Палатаның қарауына қайтарылады. Заңнамада Палаталар арасында заң жобаларын қарау рәсімінің шектеулі мерзімдері белгіленбеген. Екі палата да оның ережелері бойынша бірауыздан келіскен кезде заң Парламент қабылдаған болып саналады. Парламентте мақұлданғаннан кейін ол корольдік келісім алу үшін монархқа жіберіледі (промульгация). Ұлыбритания заңнамасының басқа елдермен салыстырғанда айрықша ерекшелігі-вето құқығын бекіткен кезде онда промульгация мерзімінің болмауы. Процестің тағы бір ерекшелігі-оның ресми сипаты: монарх вето қолданбайды (1708 жылы 11 наурыздан бастап). Бақылау

және заң шығару функциялары екі палатаның өзара бақылауымен және Мемлекет басшысының ветосы осы процесте рөл атқармаған кезде Заңның мазмұны бойынша толық келісімге қол жеткізумен қамтамасыз етіледі.

Кестеде. 3.9 ЕО-ның бірқатар елдеріндегі вето институтының заңнамалық ерекшеліктері көрсетілген.

3.9-кесте-ЕО елдеріндегі президенттік вето құқығын заңнамалық бекіту [автор талдау нәтижелері бойынша жүйеленген].

Мемлекет	1	2	3	4	5	6
Польша	құқығы бар	құқығы бар	құқығы бар	мүмкін	тек Президент	құқығы жоқ
Франция	бекітілмеген	құқығы бар	құқығы бар	мүмкін	тек Президент	құқығы жоқ
Португалия	құқығы бар	құқығы бар	құқығы жоқ	мүмкін	тек Президент	құқығы жоқ

Ескерту:

1. Президенттің конституциялық сотқа жүгіну құқығы.
2. Президенттің Заң жобасын қайта қарау үшін бұру құқығы.
3. Президенттің Заң жобасының жекелеген баптарын қабылдамау құқығы ("ішінара вето").
4. "Қалта ветосын" пайдалану мүмкіндігі.
5. Президент оған қол қоймаған жағдайда басқа актерлердің заңды промульгациялауы.
6. Президенттің атқарушы биліктің актілеріне тыйым салу мүмкіндігі.

Зерттелген елдердің көпшілігінде конституция қабылданған заңның Конституцияға сәйкестігін тексеру процедурасын анықтамайды. Мемлекет басшысына вето құқығы берілмеген елдерде заңдардың Конституцияға сәйкестігін тексеру сот органдарына жүгіну жолымен оларды промульгациялағаннан кейін жүргізіледі. Заңды Парламентке қайтару өкілеттігі болған кезде оның себептері ретінде Парламент қабылдаған заңның Конституцияға сәйкес келмеуі пайдаланылуы мүмкін. Бұл аспект зерттелетін мемлекеттердің барлық конституцияларында жазылмаған (мысалы, Эстония, Кипр, Португалия, Румыния, Венгрия, Финляндия, Франция конституцияларында бар).

ЕО елдерінде кең таралған ветоның халықтық вето түріне назар аудару керек, оның бастамашылық субъектілері негізінен мемлекет азаматтары, халық қалаулылары, мемлекеттік органдар немесе жергілікті өзін-өзі басқару болып табылады. Еуропалық Одақ Конституциясының жобасы [131, article I - 47]) (ЕО-ға мүше елдердің кем дегенде бір миллион азаматының ЕО-ның құқықтық актілерін әзірлеуге және қабылдауға бастамашылық ету құқығын қарастырды. ЕО Конституциясын қабылдауға сәтсіз әрекеттен кейін [ФН. автор: ЕО

Конституциясы күшіне енген жоқ, өйткені Франция (2005 ж. мамыр) мен Нидерланды (2005 ж. маусым) азаматтары оны референдумдарда қолдамады] Еуропалық Одақ туралы келісімге [132, және 8 В] ұқсас ереже енгізілді.

Сонымен бірге, ЕО-ға мүше елдердің бір бөлігінде (Австрия, Греция, Дания, Эстония, Ирландия, Италия, Латвия, Литва, Словения, Германия, Франция) Конституциялық деңгейде жалпы мемлекеттік референдумдарда заңдарды мақұлдау рәсімі бекітілген [133, 65-67 беттер]. Ұлттық заңнамада мұндай референдумдарды бастау субъектілерін анықтауда айырмашылықтар бар: Президенттің (Франция), Парламенттің (Австрия, Литва, Люксембург) бастамасымен, Парламент мүшелерінің белгілі бір санымен (Дания, Греция) немесе бірнеше аталған субъектілердің бастамасымен (мысалы, Португалия, онда президент Парламенттің ұсынысы негізінде референдум өткізу туралы шешім қабылдайды немесе үкімет) [134].

Ветоның бұл түрі халықтық бастамамен Италия, Швейцария және Латвия Конституцияларында бекітілген. Атап айтқанда, Латвия Республикасы Конституциясының 72-бабы сайлаушыларға (жалпы санының кемінде оннан бір бөлігі) Президент тоқтатқан қабылданған заңға қатысты екі ай бойы халықтық дауыс беруді бастауға мүмкіндік береді [53].

Италия Конституциясының 75-бабы бес жүз мың сайлаушының немесе бес облыстық Кеңестің талабы бойынша заңның немесе заң күші бар актінің толық немесе ішінара күшін жою бойынша референдум өткізуді көздейді [135].

Швейцарияның кейбір кантондарында азаматтарға Парламент қабылдаған заңдарға қатысты вето құқығы беріледі.

Дания Конституциялық актісінің 42-параграфы Фолькетинг (Парламент) депутаттарының үштен бірінің заң жобасы қабылданған күннен бастап үш апта ішінде қабылданған заң жобасына қатысты референдум өткізуді талап ете отырып, Парламент басшысына жазбаша нысанда жүгіну құқығын көздейді [136].

Зерттелетін елдерде қолданыстағы заңдардың күшін жою туралы референдумдарды бастау тәртібі мен тақырыбына қатысты шектеулер бар. Мысалы, Италияда Парламент палаталарының бірінің каденциясы аяқталғанға дейін бір жыл бұрын салықтар мен бюджет, рақымшылық жасау және кешірім жасау, соғыс жағдайын жариялау, төтенше жағдай енгізу, халықаралық шарттарды ратификациялау туралы заңдарға қатысты халықтық вето қоюға тыйым салынады.

ЕО мемлекеттерінің Конституциялық актілерінде заңға тыйым салу бойынша дауыс беруге қатысушылардың кворумдарының көлеміне қойылатын талаптары да бар. Мәселен, мысалы, Латвияда, егер референдумға диетандағы (Парламенттегі) соңғы сайлауға қатысқандардың кем дегенде жартысы қатысса және сайлаушылардың көпшілігі халықтық дауыс беру кезінде заңға тыйым салуды қолдаса, заң күші жойылды деп саналады [53, 74-бап].

Данияда, егер референдумға қатысқан сайлаушылардың кем дегенде жартысы дауыс берсе немесе заңға тыйым салуды елдің жалпы сайлаушыларының кем дегенде 30% - ы айтқан болса, заң қабылданбады деп саналады [137, 42-параграфтың 5-бөлігі].

Италияда, егер дауыс беруге тіркелген сайлаушылардың жалпы санының 50% - дан астамы қатысса және бұл шешім референдумға қатысушылардың көпшілігін қолдаса, заң күші жойылды деп саналады [138, 75-бап].

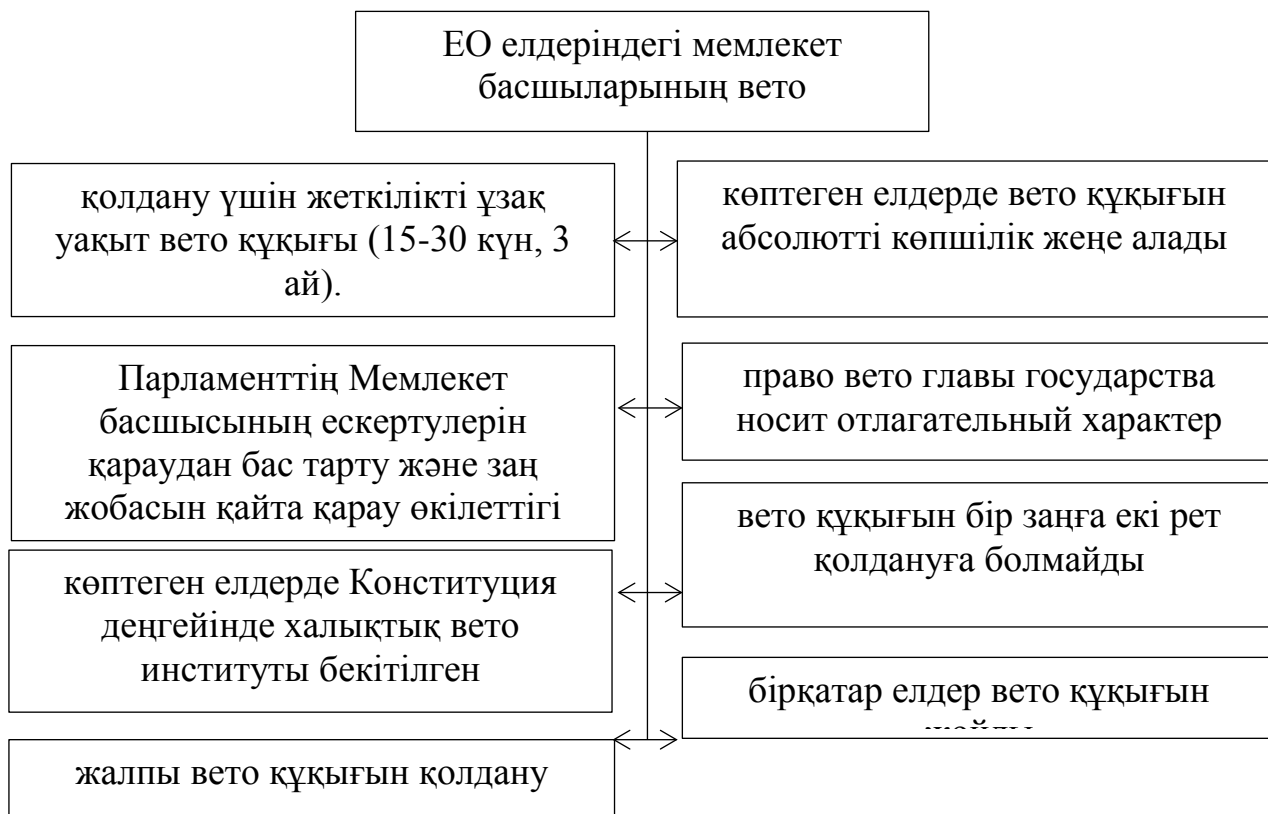
Қазақстанда конституциялық деңгейде тікелей демократия нысандарын оңтайландыру кезінде осы саладағы талданған еуропалық тәжірибені ескеру қажет.

Сонымен қатар, ЕО-ға мүше елдердің бөлігінде (Австрия, Греция, Дания, Эстония,

Ирландия, Италия, Латвия, Литва, Словения, Германия, Франция) жалпымемлекеттік референдумдарда заңдарды мақұлдау мүмкіндігі қарастырылған [133, 65-67 беттер]. Сонымен бірге, бұл елдердің ұлттық заңнамасы осындай референдумдарды бастаудың әртүрлі субъектілерін қарастырады: Президенттің (Франция), Парламенттің (Австрия, Литва, Люксембург) бастамасымен, Парламент мүшелерінің белгілі бір санымен (Дания, Греция) немесе бірнеше аталған субъектілердің бастамасымен (мысалы, президент референдум өткізу туралы шешім қабылдайтын Португалия). Парламенттің немесе Үкіметтің ұсынысы негізінде) [134].

Осылайша, ЕО-ның барлық елдерінде мемлекет басшысына вето құқығы берілмейді. ЕО-ның бірқатар елдеріндегі күштердің саяси орналасуының өзгеруі оларда вето құқығының жойылуына әкелді, атап айтқанда Испания, Швеция, Австрия және басқа мемлекеттер.

Демек, Еуропа елдеріндегі Мемлекет басшысының вето институтының айрықша белгілері келесідей (сурет. 3.2).

3.2-сурет-Еуропа елдеріндегі Мемлекет басшысының вето институтының айрықша белгілері [талдау нәтижесі бойынша автор тікелей анықтаған (басым көпшілігі бойынша, ерекшеліктер бар)].

Осылайша, Еуропа елдерінің көпшілігінде Мемлекет басшысының ветосы саяси тепе-теңдік пен заңдардың жоғары сапасын қамтамасыз етудің қуатты құралы болып табылады. Бұл мемлекеттердің конституциялық заңнамасында Президент вето құқығын қолдана алатын әртүрлі мерзімдер қарастырылған. Алайда, президенттік вето және Мемлекет басшысы айтқан заңға қатысты ұсыныстар мен ескертулер осы мемлекеттер Парламентінің назарынан тыс қалмауы мүмкін. Бұл Мемлекет басшысының заңнамалық қызметтің субъектісі ретіндегі жеткілікті күшті беделін көрсетеді. Сонымен қатар, еуропалық мемлекеттердің көпшілігінің заңнамалық процесінің ерекшелігі-оларда Конституциялар деңгейінде халықтық вето институты жасалғандығы. Атап айтқанда, ұлттық деңгейдегі халықтық вето Швейцарияда, Италияда, Ирландияда, Данияда, Исландияда, Латвияда, Мальтада және басқа да елдерде қолданылады. Халықтық вето шеңберінде нормативтік-құқықтық актілерді қабылдауға жұртшылықтың ықпалының шетелдік конституциялық-құқықтық тәжірибесі оның әртүрлі модельдерінің, түрлері мен іске асыру тәсілдерінің бар екендігін айғақтайды.

3.3 Вето құқығын АҚШ пен Латын Америкасында қолданудың құқықтық негіздері

Вето құқығын АҚШ пен Латын Америкасында қолданудың өзіндік тарихи дәстүрі бар.

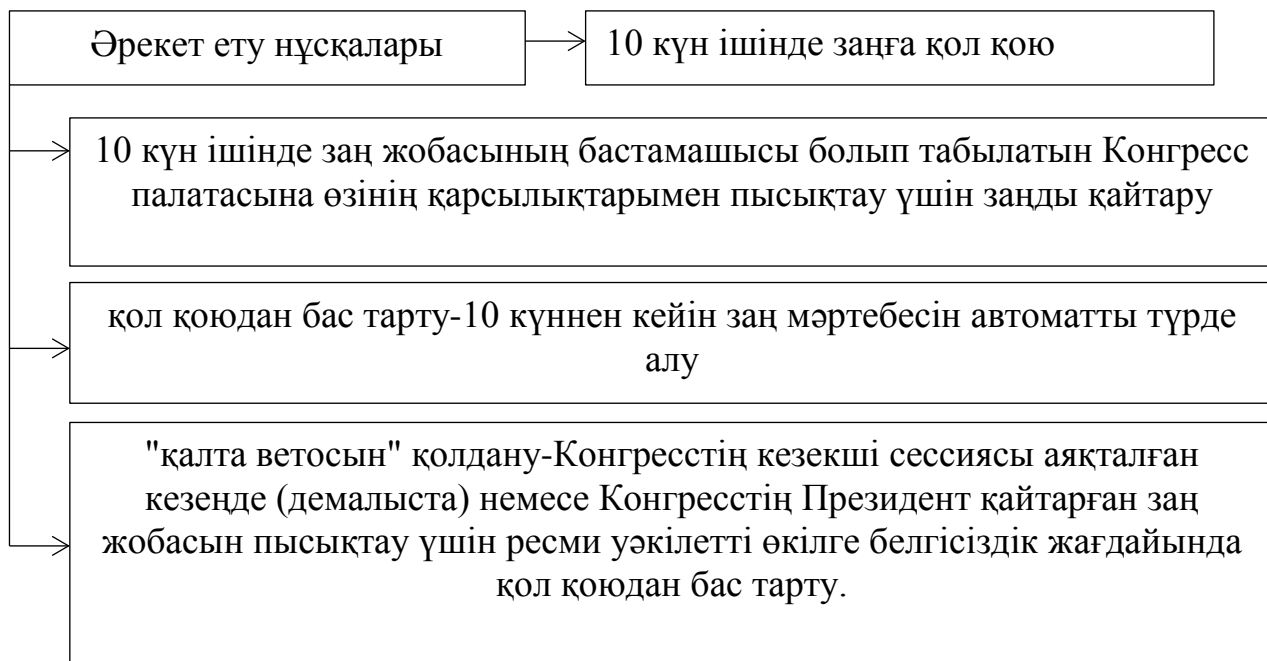
АҚШ Конституциясы бойынша заң мәртебесін алу және күшіне ену үшін барлық заң жобаларына Президент жексенбілерді (және іс жүзінде мерекелерді) қоспағанда, 10 күн ішінде қол қояды. Егер Президент Заң жобасының ережелерімен келіспесе, онда ол оны қарсылықтарымен Парламентке қайтарады. Ветоны жеңу үшін әр Палатаның 2/3 дауысы қажет. Осылайша, вето құқығы кейінге қалдырылады.

АҚШ-тың Конституциялық тәжірибесі заңға қол қойылмаған немесе жарияланбаған жағдайларды білмейді, өйткені Конгресс президенттік ветоны жеңгеннен кейін заң жобасы заң мәртебесіне ие болады.

Президенттік ветоны еңсерудің салдарын осындай реттеудің арқасында АҚШ-тағы Конституциялық-заңнамалық практика Парламенттің ветоны еңсергеннен кейін Мемлекет басшысы оның еркін елемей, заңға қол қоймаған жағдайларды білмейді, ал конгресс әрқашан өзінің заңнамалық функциясын соңына дейін жүзеге асырады.

Парламент жұмысының аяқталуына байланысты мерзім үзілген кезде Президент заңға қол қоймауы мүмкін. Бұл жағдайда біз абсолютті сипаттағы "қалта ветосы" туралы айтып отырмыз. Оны жеңу Конгресс жаңа заң жобасын қабылдаған жағдайда ғана мүмкін болады [27].

Американдық ғалым Р.Дж. Спитцер Конгресс заң жобасын ұсынған жағдайда Мемлекет басшысының төрт мүмкін нұсқасы бар екенін атап өтті (сурет. 3.3).

3.3-сурет-Конгресс заң жобасын ұсынған кезде АҚШ Президентінің Іс-қимыл нұсқалары [автор: 140; 141, 188-бет; 142, 160-бет].

Тәжірибе көрсеткендей, АҚШ-тағы президенттік вето абсолютті және шектеулі болуы мүмкін (салыстырмалы вето). Конгресс Президент мақұлдағысы келмейтін заңды Президентке сессия аяқталғанға дейін 10 күннен аз уақыт бұрын берген кезде, Президент оны әдейі қол қоюда ұстап, Парламентке қайтармауы мүмкін. Басқаша айтқанда, Президенттің қалта ветосы абсолютті болады. Алайда, іс жүзінде Президент бұл құқықты жиырма жылдан астам уақыт бойы пайдаланбады және ол АҚШ Жоғарғы Сотының шешімімен жойылды [139, 156-бет]. Егер АҚШ Президенті он күн ішінде заң жобасына қол қоймаса, онда оған қажеттілік жойылды деп есептеледі [3, 103-бет].

Осылайша, АҚШ-тағы вето институты салыстырмалы вето абсолютті ветоға ауыса алатын трансформациялық сипатқа ие деп айтуға болады. Сонымен бірге, АҚШ-та президенттің заң шығару бастамасына құқығы жоқ екенін атап өткен жөн [144, 15-16 беттер].

Американдық вето институтының бір ерекшелігі-оның шеңберінде "вето қаупі" (veto threat) сияқты механизмді қолдану мүмкіндігі, бұл тіпті Конгресстің президенттік саясатқа сәйкес келмейтін заң жобасын тіркеуіне жол бермейді [143, 435-бет].

Осыған байланысты, Президенттің айтарлықтай өкілеттіктері бар саяси концессиялардың өзара байланысты процесінің элементі ретінде қолдану қаупінде, ветоның өзін де қарастыруға болады. Алайда, вето құқығы заңнамалық бастаманы бұзудың құралы болып табылады, бірақ президенттік бастаманы жүзеге асыру тәсілі емес. АҚШ Президенттері Атқарушы заңдарды шектеу тетігін де қолдана алады. Мысалы, Президент конгресстен заң жобасын алғаннан

кейін оған қол қоя алады, бірақ Парламентке осы Заңның президенттік түсіндірмесін қамтитын толықтырулармен ("қол қою кезіндегі өтініш" - signing statement деп аталады) қайтара алады. Атап айтқанда, осы актіде Заңның қолданылу аясына қатысты шектеулер, оны қолдану үшін сақталуы қажет жағдайлар және т.б. берілуі мүмкін. [145, 448-449 ББ.].

Мұндай тәжірибе тиімді, өйткені ол Конституцияның талаптарына тұтастай жауап беретін, елеулі кемшіліктерден айырылған заңдарға қатысты мәселені оңтайлы шешуге мүмкіндік береді, тек оның жекелеген бөліктерінің (баптарының, нормаларының) мазмұнын түсіндіруге қатысты сұрақтар туындайды, бұл оларды екіұшты түсінуге әкеледі. Бұл аспектілерді Президент қол қойылған заңмен берілген ілеспе хатта баяндайды. Біздің ойымызша, мұндай тәжірибені Қазақстандағы президенттік вето институтында да қолдануға болады.

АҚШ президентінің "күшті" вето құқығы бар: оны жеңу үшін Конгресстің әр Палатасы үштен екісіне дауыс беруі керек. Сонымен бірге, Президент бұл өкілеттіктерді Конгресстегі көпшілік басқа саяси күшке тиесілі болған жағдайда ғана кеңінен қолданады (кестені қараңыз. 1.1 1 бөлім).

АҚШ-та вето қолдану тәжірибесі сандық жағынан да, оның түрлеріне қатысты да әр түрлі, саяси жағдайға және мемлекеттегі партиялардың арақатынасына байланысты жиі өзгерістерге ұшырайды.

Атап айтқанда, американдық Мемлекет басшысы Парламент қабылдаған заңның белгілі бір ережелеріне қатысты вето қою құқығын қолдана алады және Парламент қайта қарайтын "желді" ережелерді ескермей Заңның промульгациясын жүзеге асыра алады.

Америка Құрама Штаттарында, соның ішінде федералды деңгейде, мемлекеттік бюджет туралы заңдарға қатысты (1996-1998), қазір 43 штатта (Индиана, Мэриленд, Невада, Нью-Гэмпшир, Солтүстік Каролина, Род-Айленд және Вермонттан басқа) таңдамалы вето болды. Федералдық деңгейде ол 1996 жылғы вето туралы заңмен енгізілді. алайда, 1998 жылы 12 ақпанда Колумбия федералды округінің аудандық соты заңдарды іріктеп ветификациялау Америка Конституциясына қайшы келетінін атап өтті. Кейіннен бұл құқықтық ұстанымды АҚШ Жоғарғы Соты 25.06 шешімінде қолдады. 1998 ж. Клинтон Нью-Йорк қаласына қарсы.

Аргентина мен Мексикада Президенттің таңдамалы вето қолдану мүмкіндігі қарастырылған [21]. АҚШ-та бұл мәселе Р. Рейганның президенттігі кезінде заңмен бекітілуге белсенді түрде тырысты. Алайда, ветоның осы түрін қолданудың қарсыластары мұндай қажеттілікті заң шығарушы биліктің есебінен онсыз да күшті атқарушы биліктің едәуір күшеюінен қорқу негізінде жоққа шығарды, бұл сайып келгенде вето құқығының мәнін билік тармақтарының тежелуі мен тепе-теңдігінің элементі ретінде теңгерімсіздікке әкеледі.

АҚШ-та президенттің қалта ветосы кең таралды. Сессия аяқталғанға дейін соңғы он күнде Конгресс мақұлдаған заң күшіне енбейді және егер Президент оған қол қоюдан бас тартса, Конгреске міндетті түрде қайтарылмайды. Президенттердің мұндай ветоны кеңінен қолдануы Жоғарғы Соттың реакциясына әкелді, ол қалта ветосын конституцияға қарсы тәжірибе деп таныды. Негіздеме парламент бұл жағдайда президенттік ветоны жеңу

мүмкіндігінен айырылды. Нәтижесінде, бұл іс жүзінде Президенттің заң шығару процесінде өз өкілеттіктерін теріс пайдалануына, билік органдарының теңгерімсіздігін, Мемлекеттік басқарудың демократиялық принциптерін бұзуға әкелуі мүмкін.

Президенттік ветоны айналып өтудің бір жолы американдық тәжірибеде президентті қызықтыратын заң жобасына енгізу қолданылады, бұл заң жобасының мазмұнына тікелей қатысы жоқ ЕРЕЖЕ – rider ("шабандоз" деп аталады). Мұндай жағдайда Президент Заң жобасын толығымен мақұлдауға немесе қабылдамауға мәжбүр, өйткені оған вето (line - item veto) құқығы берілмеген [146, б.369].

АҚШ-тың алғашқы жеті Президенті вето құқығын пайдаланбады. Президенттіктен бастап Дж. А. Гарфльд барлық президенттер өздерінің конституциялық құқықтарын пайдаланды. Сонымен бірге, олардың көпшілігі Конгресс халықтың еркін тиімді түрде білдіреді деген көзқарасты ұстанды және тек конституциялық емес деп саналған заңдарға Ветчина жасады. ХІХ ғасырдың аяғынан бастап вето құқығын пайдалану рәсімі жанданды. Әлемдік рекордшы-635 рет вето қолданған Президент Ф. Рузвельт. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін вето президенттердің заңнамаға әсер етуінің негізгі құралы болды. Вето санының көбеюінің себептерінің бірі бір партия президенттікті, ал екінші партия Конгрессті бақылайтын бөлек басқару құбылысы болды. Мұндай жағдайда вето жиі қолданылады және маңызды саяси күрестің бөлігі болып табылады.

60-70-ші жылдары вето құқығы 30-50-ші жылдарға қарағанда аз қолданылды, бұл Президент-Конгресс қатынастарының біршама теңестірілгендігін көрсетеді. Бұған негізінен конгресстің Ветчина туралы заңдарды Президент үшін қолайлы нұсқада қайта қарауы арқылы қол жеткізіледі (бұл кейде қол қоюға дейін келісіледі). Жалпы алғанда, Конгресс вето қойылған заң жобаларының тек 7% - относительно ғана жеңе алады. Яғни, президенттік ветоны қолдану жиілігі еңсерілген вето санынан едәуір асып түсетінін айтуға негіз бар.

АҚШ-та мемлекет құрылғаннан бастап 200 жылдан астам уақыт ішінде Президенттің вето институты 2469 рет қолданылды, оның ішінде вето 103 рет бұзылды [147, б.111], яғни шамамен 4% жағдайда. Президенттік кезең ішінде Дж. Вашингтон Р. Рейганға дейін, 1409 вето қойылды, оның 100-ге жуығы конгресстен өтті.

Қазіргі Президент Дональд Трамп 2019 жылдың 15 наурызында Сенаттың қарарына вето құқығын алғаш рет қолданды (59-41 дауыс). Бұл Конгресс басқа мақсаттарға бағыттаған АҚШ-Мексика шекарасында қабырға салу қорларын жою және шекарадағы төтенше жағдайды жою туралы. Қарарға барлық демократтар мен 12 республикашылар дауыс берді, ол Өкілдер Палатасына оралды, ол 26 ақпанда 245-182 дауыспен мақұлданды. Президенттің ветосын қабылдамау үшін Конгресстің әр палатасында үштен екі дауыс жиналмады [148].

Заңдарды қабылдау кезінде палаталардың теңдігін ескере отырып, олардың біреуінің заң жобасын мақұлдаудан бас тартуы, біздің ойымызша, абсолютті вето ретінде қарастырылуы мүмкін.

ЕО және ТМД елдерінің Конституцияларын зерттеу көптеген елдерде вето институты Мемлекет басшысының қалауы бойынша өкілеттігі болып табылады деп айтуға мүмкіндік береді. Мәселен, заңға қол қою немесе қабылданған заңға қатысты вето құқығын қолдану Мемлекет басшысының айрықша құқығы болып табылады. Президенттік басқару нысаны бар мемлекеттерде, атап айтқанда АҚШ пен Латын Америкасы елдерінде, қолдану заңға вето қою құқығы да Мемлекет басшысының қалауы бойынша өкілеттігі болып табылады. АҚШ-та және Латын Америкасы елдерінде мемлекет басшысының ветосы Парламент (оның кез-келген палатасы) құрамының білікті көпшілік дауысымен (2/3 дауыс) жеңіледі, ал Еуропада вето зерттелген елдердің жартысында ғана жеңіледі.

АҚШ пен Бразилиядағы вето құқығын заңнамалық бекітудің негізгі ережелері кестеде көрсетілген. 3.10.

3.10-кесте - президенттік вето құқығын заңнамалық бекіту [талдау нәтижесі бойынша автор тікелей жүйелейді].

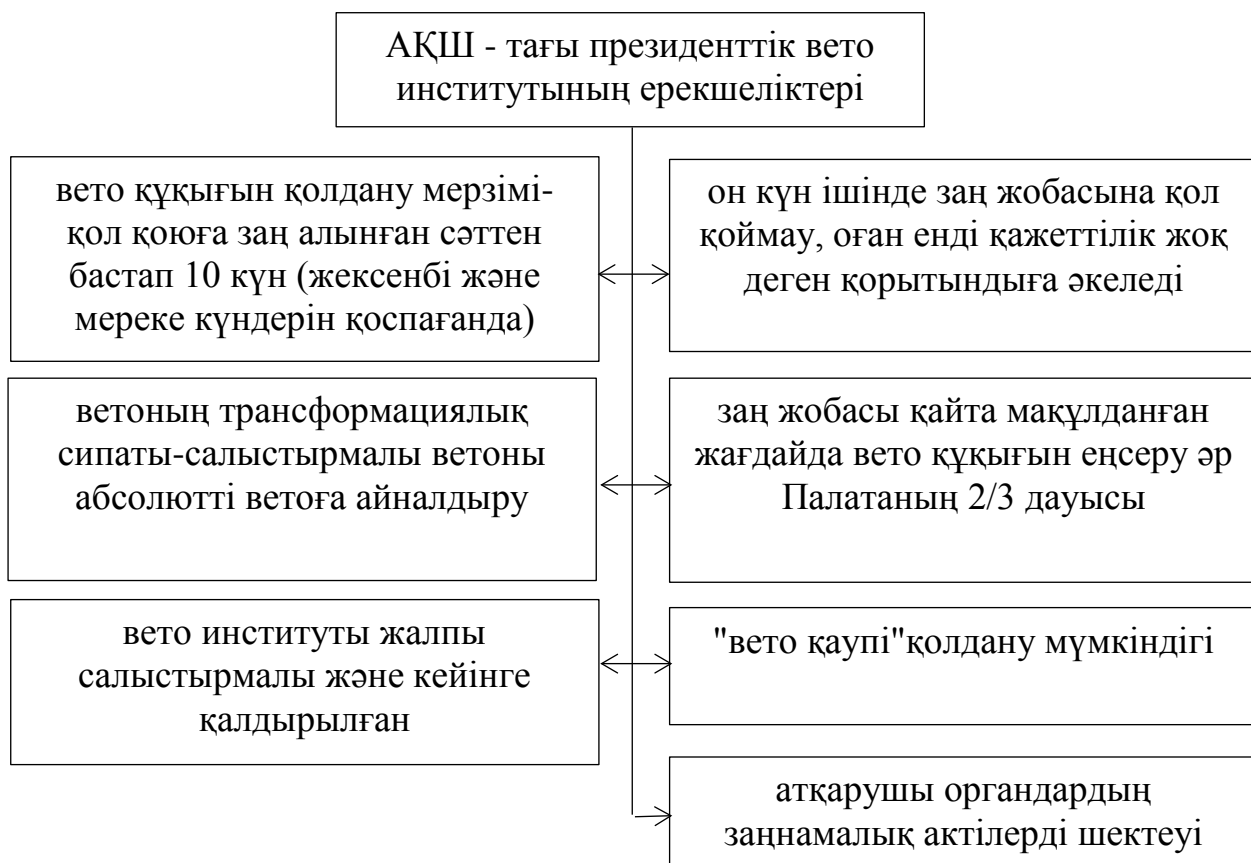
Мемле	1	2	3	4	5	6	7	8	9
к.									
Брази	10 күн	бектілм	Құқы	Құқы	2/3	48	мүм	Сената	Құқы
лия	(жексен	еген	ғы	ғы	депута	са	кін	Презид	ғы
	біден		бар	бар	ттар	ғ		енті	жоқ
	басқа)				мен				
США	10 күн	бектілм	Құқы	1996	Палата	10	мүм	автома	Құқы
		еген	ғы	ж.	ның	кү	кін	тты	ғы
			бар	бері	2/3	н		түрде	жоқ
				құқы	бөлігі,			заңға	
				ғы	заң не			айнала	
				бар	ұсынад			ды	
					ы, ал				
					егер ол				
					еңсеріл				
					се,				
					екінші				
					Палата				
					ның				
					2/3				
					бөлігі				

Ескерту

1. Президент заңға қол қоюы және жариялауы керек мерзім.
2. Президенттің конституциялық сотқа жүгіну құқығы.

3. Президенттің Заң жобасын қайта қарау үшін бұру құқығы.
4. Президенттің Заң жобасының жекелеген баптарын қабылдамау құқығы ("ішінара вето").
5. Қайта дауыс беруге қажетті депутаттар саны (немесе қайтарылған заң жобасы пысықталғаннан кейін).
6. Ветодан өткеннен кейін Президенттің заңға қол қою мерзімі.
7. "Қалта ветосын" пайдалану мүмкіндігі.
8. Президент оған қол қоймаған жағдайда басқа актерлердің заңды промульгациялауы.
9. Президенттің атқарушы биліктің актілеріне тыйым салу мүмкіндігі.

Демек, АҚШ-та заңға қол қою мерзімі 10 күнді құрайды (жексенбіні қоспағанда). Осы мерзімде қол қойылмаған заңға қол қойылды деп есептеледі (заң жобасы Палатаның қарауына қайтарылатын күн Конгресс отырыстары арасындағы үзіліске келетін жағдайды қоспағанда). Президенттік республикаларда (АҚШ, Латын Америкасы елдері) Мемлекет басшысының ветосы Парламент (оның кез келген палатасы) құрамының білікті көпшілік дауысымен (2/3 дауыс) еңсеріледі. Осылайша, АҚШ-тағы президенттік вето институтының осындай ерекшеліктерін ажыратуға болады.

3.4 - сурет-АҚШ-тағы президенттік вето институтының ерекшеліктері [талдау нәтижесі бойынша автор тікелей анықтайды]

П. А. Сорокин АҚШ президенттік Республикасында билікті ұйымдастыруға қатысты "Президенттің билігінің көлемі соншалықты үлкен, ол

кез-келген конституциялық монархқа қызғанышпен қарауы мүмкін" деп мәлімдеді [149, 246-бет]. Ол сондай-ақ диктатураға көшуге кедергі келтіретін факторларды атап өтті:

-биліктің кез-келген тармағының шамадан тыс күшеюінің алдын алуға бағытталған және барлық биліктің бір-бірінен тәуелсіздігін көздейтін Америка Республикасының құрылғысы-биліктің бір тармағын теріс пайдаланған жағдайда, қалған екеуі әрқашан бұзушылықтың жолын кесуге мүмкіндік алады;

- Америка азаматтарының жоғары саяси тәрбиесі;

- АҚШ Президенттеріне тән ел алдындағы жауапкершіліктің жоғары сезімі [149, б.251].

Соңғы факторға келетін болсақ, бұл лауазымға өте жоғары және жауапты адамдарды таңдау туралы емес екенін атап өткен жөн. Бұл жағдай АҚШ тарихының барысына, халықтың саяси белсенділігінің жоғары деңгейіне және қоғамдық өмірді саясаттандыруға, билікті бөлу принципін сақтауға байланысты. Мұның бәрі үкімет басшыларының мінез-құлқы мен саяси бағытын үнемі түзетуге әкеледі.

А. С. Георгица Мемлекет басшысының вето құқығы тұтастай алғанда қоғамдық мәселелерге жан-жақты теріс әсер етеді және азаматтардың конституциялық нигилизмі үшін қолайлы жағдай туғызады деп есептей отырып, "АҚШ-та президенттік биліктің озбырлығы Конгресінің бейтараптандырудың тиімді құралы заңнамалық ветоны қолдану болып табылады, бұл Конгресс бірлескен вето қою арқылы тыйым салуды білдіреді. немесе Конгресс берген өкілеттіктерден Мемлекет басшысы қабылдаған нормативтік актілерге оның Палаталарының бірінің қарапайым қарары" [35].

АҚШ-тағы президенттік республика оның алғашқы, классикалық үлгісі болып табылады. Бұл тәжірибені Латын Америкасы елдері қабылдады, алайда Боливия, Бразилия, Венесуэла, Коста-Рика, Панама, Сальвадор, Уругвайда АҚШ-тан айырмашылығы, Министрлер атқарушы билікте конституциялық түрде бекітілген, Эквадорда, Колумбияда, Никарагуада президент Үкімет басшысы ретінде, Аргентинада Үкімет басшысы лауазымы қарастырылған. Латын Америкасындағы барлық президенттік республикалардағы маңызды айырмашылықтардың бірі ретінде Президенттің заң шығару бастамасының құқығын атап өткен жөн.

Мемлекет басшысының бастамалары мен ұсыныстарын заң шығарушы органдар бұғаттаған кезде президенттік республикаларда орын алатын кері жағдайды да көрсету керек. Мемлекет басшысы мен заң шығарушы органның бір партиялылығы жағдайында да саяси партиялардың фракциясы биліктің осы тармақтары арасында келіспеушіліктер туғызады. Мысалы, Д. Кеннеди өзінің президенттігі кезінде демократ ретінде Конгресстен ұсыныстардың төрттен бір бөлігін ғана қолдады, дегенмен екі палатаны да демократиялық партия басқарды. Осыған ұқсас мысалды Аргентина Президентінің позициясы, Хустисиалистік партияның жетекшісі К.Менем (1989) деп санауға болады.

Латын Америкасы конституцияларында Мемлекет басшысының кең өкілеттіктері бар. Әдетте президент мемлекет басшысы да, атқарушы биліктің басшысы да, үкіметті, мемлекеттік аппаратты, Қарулы Күштерді басқарады.

Парламент ресми түрде мемлекеттегі жоғары органның рөлін атқарады, бірақ заң шығару процесін Мемлекет басшысы заңдарға вето қою арқылы да, Президенттік заңдар мен Жарлықтар-заңдар беру арқылы да бақылайды. Диктаторлық президенттер Парламентті жиі таратты, оны қатаң бақылауда ұстады немесе оның шешімдерін елемеді.

Латын Америкасы елдерінде президенттердің өкілеттіктерінің заң шығару қызметі саласында ерекше белгілер бар: Аргентинада Мемлекет басшысы тек заңдарды орындау үшін нұсқаулар мен бұйрықтар шығара алады, заңнамалық актілерді әзірлеуге қатыса алады; Бразилия мен Мексикада-заңдарды растауға және жариялауға, вето қоюға, заң күші бар актілер шығаруға құқылы; Боливияда - заң шығаруға құқылы жарлықтар және вето құқығынан айырылған кезде заңнамалық бастамалармен әрекет ету.

Бірқатар елдерде Президенттің және (немесе) өзі құрған алқалы орган мүшелерінің заң шығару бастамасы құқығы Министрлер (Гондурас, Панама, Сальвадор) немесе Министрлер немесе Министрлер құрамындағы атқарушы орган (Боливия, Колумбия, Коста-Рика, Уругвай) арқылы жанама түрде жүзеге асырылады.

Президенттік басқару формасы бар Латын Америкасының дамушы елдерінде Президенттің өкілеттіктерін шектеу және бақылау практикасында Парламенттің өкілеттіктерінің төмен деңгейін атап өткен жөн. Президенттік республиканың моделін құру әрекеттері сот билігінің әлсіздігіне байланысты сәтсіздікке ұшырады, бұл Президенттің диктаторлығын тоқтата алмады. "Латын Америкасының көптеген елдерінде тәуелсіз сот билігін құруға және қолдауға қатысты шектеулер әскери күштер бейбітшіліктің негізгі кепілі ретінде қарастырыла бастайтын атқарушы артықшылықтардың кеңеюіне әкеледі" [150, 270-бет].

Латын Америкасы елдеріндегі мемлекеттік басқарудың АҚШ-пен салыстырғанда супер президенттік формасы Президентке толықтай бағынатын айтарлықтай әлсіз заң шығарушы билікке ие. Бірқатар авторитарлық елдерде президенттік жарлықтар елдің негізгі заңнамасына айналады. Мәселен, мысалы, Пәкістан мен Бангладеште әскери жағдай кезінде өкілді органдар іс жүзінде жұмыс істемеді және заң шығару процесі тек президенттік жарлықтардан тұрады, олар тіпті Конституцияға өзгерістер енгізді.

Латын Америкасы елдерінде президенттердің вето құқығын барған сайын белсенді пайдалану үрдісі байқалады. С.В. Рябовтың пікірінше, мұндай заңдылық көбінесе вето қою тәжірибесінің соңғы жылдарында осы елдерде қалыптасқан ерекшеліктерімен түсіндіріледі. Әдетте, вето қою актісі мемлекет басшысының заң жобасына қатысты оның теріске шығаруы туралы Жолдауында жатыр. Президентке вето қою құқығы берілген уақыт сегізден он күнге дейін. Ерекшелік-Колумбия, мұнда 86-бапқа сәйкес

Колумбия Конституциясында заң жобасын қарау мерзімі заң жобасының көлеміне байланысты (егер заң жобасында 50 бап болса, 6 күн, 10 күн 110 бап, 15 күн 1 мыңнан астам бап болса). Хабарламалардың өзіне тән ерекшелігі-Колумбия президенті әдеттегі теріске шығарудан басқа, болашақ заңның мағынасын толығымен өзгертетін мақалаларды қосып, оның мазмұнын заң

жобасынан тыс жиі енгізе алады. Содан кейін Заңның қайтарылуы Конгресс Колумбия Президентінің теріске шығаруын қабылдау арқылы заң жобасына қажетті өзгерістер енгізе алады немесе теріске шығарудан бас тарта алады, ол үшін заң жобасын білікті көпшілік дауыспен қайта мақұлдау қажет. Сондықтан ветоны жеңу жағдайлары салыстырмалы түрде сирек кездеседі [252, б. 92].

Бразилияда жоғары бытыраңқы партиялық жүйе бар, оның жағдайында Бразилия президенті институционалды түрде "күшті", ал партиялық ұйым "әлсіз". Бразилияның саяси жүйесіндегі вето құқығы өте сирек кездесетін резервтік "қару" ретінде әрекет етеді. Мұны заң шығарушы органның Үкіметке тәуелділігімен түсіндіруге болады (үкімет кез-келген депутаттың мандатынан айыруға құқылы). Кейбір Латын Америкасы елдерінде (Бразилия, Венесуэла, Колумбия, Никарагуа, Парагвай, Перу) вето қарапайым көпшілік дауыспен жеңіледі, Аргентина, Мексика, Чили - үштен екісі.

Талдау көрсеткендей, президенттіктің американдық және испандық моделінде заң шығарушы және атқарушы биліктің қарсыласу ықтималдығы жоғары. Бұл, ең алдымен, президенттік саясат пен парламенттік бағыт айтарлықтай сәйкессіздіктерге ие болатын жекелеген жағдайларда болуы мүмкін. Қарама-қайшылық президент те, парламент те өздерінің заңнамалық бастамаларын жүзеге асыра алмаған кезде заң шығарушы және атқарушы биліктің әрекетсіздігіне әкелуі мүмкін.

Айта кету керек, АҚШ-тағы билік тепе-теңдігін қамтамасыз ету механизмінің ерекшелігі-демократия режимінің, дамыған азаматтық қоғамның, қоғамның ерекше менталитеті мен құқықтық санасының көпжылдық әрекеті. Бұл ерекшеліктер оларды американдық президенттік модельді мұра ететін демократиялық дәстүрлері жоқ елдерде қолдану нәтижесінде көбінесе анархия немесе диктатура орнатуға әкеледі. Бұл жағдай Латын Америкасының бірқатар елдерінде кеңінен ұсынылған, онда президент мемлекет басшысы мен Үкіметтің (заң шығарушы және атқарушы билік) функцияларын біріктіретін жалғыз билік болып табылады. Латын Америкасы елдерінде президент институты басқа институттардан едәуір басым, ал парламенттерге АҚШ конгресінен айырмашылығы атқарушы билік саласында айтарлықтай өкілеттіктер берілмейді. Латын Америкасы президенттері өз үкіметтерін жеке-жеке қалыптастырады, өз қызметін парламентшілермен үйлестірмей, атқарушы биліктің жұмыс істеу тетігін белгілейді.

3.4 Вето құқығы халықаралық - құқықтық ықпал ету институты ретінде

Вето құқығы халықаралық институт ретінде халықаралық ұйымдардың қалыптасуымен біте қайнаса, өрбіп, дамып отырды.

Вето құқығы Еуропалық Одақтың заңнамалық тәжірибесінде де қолданылады. Шарттар Еуропалық Одақ органдарының көптеген заңнамалық және басқа да құқықтық актілерді (ЕО-ның екінші немесе туынды құқығы) шығаруы үшін заңды негіз болып табылады. Қайталама құқық актілері шарттардың ережелеріне сәйкес келмеген жағдайда, мұндай актілерді

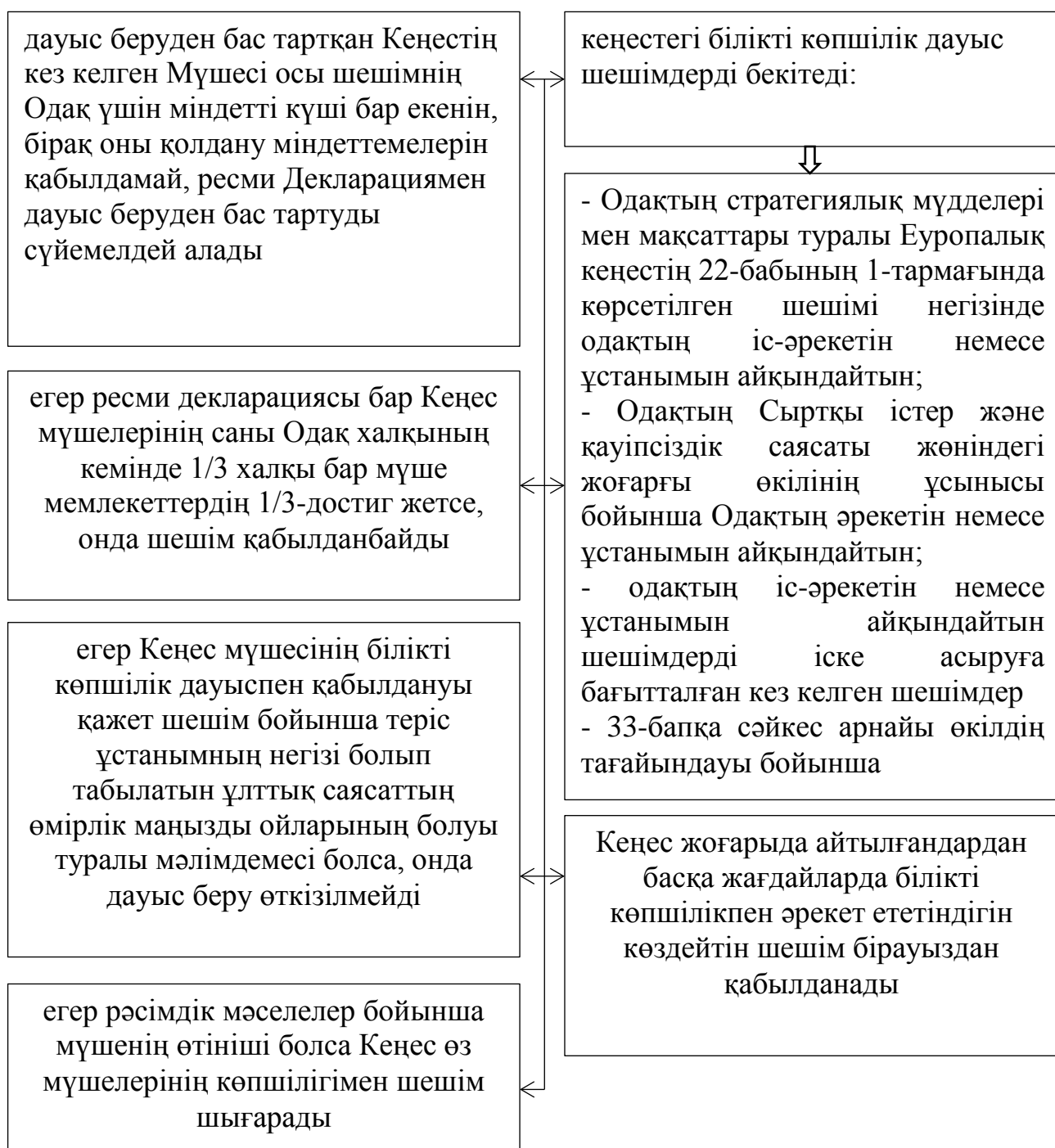
Еуропалық Одақтың соты жарамсыз деп тануы мүмкін, ЕО шеңберінде осындай "конституциялық бақылауды" жүзеге асырады. Құрылтай

Еуропалық Одақтың құжаттары өзінің нысаны мен қабылдау тәртібі бойынша халықаралық шарттар болып табылатындығына байланысты шарттарды қайта қарау рәсімі де шарттық сипатта болады (Еуропалық Одақ туралы шарттың 48-бабы) [151, 48-бабы]. Сонымен бірге, ЕО-да бұл процесс халықаралық құқықта қабылданған дәстүрліден белгілі бір дәрежеде ерекшеленеді (1969 ж. халықаралық шарттардың құқығы туралы Вена конвенциясы, ЕО кеңеюіне дейін онда қолданылды). Бұған дейін ЕО-ға мүше елдер шарттарға жалпы келісім бойынша кез келген өзгерістер енгізе алатын. Бұл, әдетте, үкіметаралық конференция арқылы жүзеге асырылды, онда тексеру шартына қол қойылды және одан әрі ұлттық Конституциялық рәсімдерге сәйкес ратификацияланды. ЕО институттарының жалпыеуропалық мүддені білдіру жөніндегі ұстанымы консультативтік мәнге ие болды және мүше мемлекеттерге міндеттеме жүктемеді.

2007 жылы Лиссабон келісімінің күшіне енуі бірқатар өзгерістерге әкелді. Әрбір мүше мемлекеттің құрылтай құжаттарына түзетулер енгізу үшін вето құқығы сақталды. Сонымен қатар, бұл құқық Жалпы ереже бойынша ("әдеттегі қайта қарау рәсімі" шеңберінде) алғаш рет мемлекеттерден тәуелсіз өкілдік институтқа - Еуропалық Парламентке берілді, оны ЕО азаматтары сайлайды. Нәтижесінде шарттарға елеулі өзгерістер енгізу үшін Ұлттық заң шығарушы және атқарушы органдардың (парламенттер мен мемлекеттер басшылары немесе елдер Үкіметтері), Еуропалық Одақ институттарының (Еуропалық парламент және комиссиялар) өкілдерінен тұратын Конвенцияны шақыру және өткізу қажет болды.

Еуропалық Парламенттің заңнамалық қайта қарау рәсімдеріне қатысуы абсолютті вето құқығымен немесе консультативтік сипатта болуы мүмкін. Сонымен қатар, бұл рәсімдер шектеулі сипатқа ие - ЕО-ның ішкі саяси құзыретін өзгерту, мүше мемлекеттердің вето құқығын одан әрі қысқарту және Еуропарламенттің артықшылықтарын кеңейту мақсатында ЕО-ның заңнамалық рәсімдерін жетілдіру.

Халықаралық деңгейдегі вето құқығы Еуропалық Одақ құрылымдарының қызметінде де қолданылады. Еуропалық Одақ туралы шарттың 31-бабына сәйкес (Лиссабон шартының редакциясында) сыртқы саясат және қауіпсіздік саясаты мәселелері шеңберіндегі шешімді, егер тиісті тарауда өзгеше көзделмесе, Еуропалық Кеңес пен кеңес бірауыздан қабылдайды (сурет. 3.5).

3.5-сурет-ЕО-да шешім қабылдау және желімдеу механизмі [талдау нәтижелері бойынша тікелей автормен анықталған]

Осылайша, ЕО-дағы кез-келген мемлекет Одақтың шешімі бойынша сыртқы саясат пен қауіпсіздік саласында дәлелді вето қолдана алады немесе дауыс беруден бас тарта алады. Бірінші жағдайда дауыс беру өткізілмейді; екіншісінде-дауыс беру нәтижелері ЕО үшін міндетті деп танылады, бірақ сонымен бірге дауыс беруден қалыс қалған қатысушы мемлекет қолданбауы мүмкін.

Вето институты БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесі қызметінің тәжірибесінде белсенді құрал болып табылады,

БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің құрамына он бес мемлекет кіреді, олардың бесеуі тұрақты мүшелер (АҚШ, Ұлыбритания, Франция, Ресей Федерациясы және ҚХР) және Кеңестің маңызды шешімдеріне вето қоюға құқылы. Қалған он мүше тұрақты емес және Бас Ассамблеямен екі жылға сайланады, олардың бесеуі жыл сайын ауыстырылады.

Бейбітшілік пен қауіпсіздікті қолдау саласында кеңес үш негізгі функцияны орындайды:

- жанжалдарды бейбіт жолмен шешуге ықпал етеді;
- БҰҰ бітімгершілік күштерін құрады және оларды бақылауды жүзеге асырады;
- халықаралық құқықты бұзатын мемлекеттерге қарсы мәжбүрлеу шараларын жүзеге асырады.

БҰҰ Жарғысының VI бөліміне сәйкес әрекет ете отырып, Қауіпсіздік Кеңесі жанжал тараптарынан оны келіссөздер, медиация, арбитраж, сот мекемесіне жүгіну және т.б. арқылы шешуді талап етеді (БҰҰ Жарғысының 33-бабы). Сондай-ақ, Кеңес жанжалдың барлық тараптарының өтініші бойынша жанжалды бейбіт жолмен шешу мақсатында тараптарға өз ұсынымдарын беруге құқылы (Жарғының 38-бабы) [152, 38-бабы].

Тұтастай алғанда, БҰҰ Қауіпсіздік кеңесі халықаралық қауіпсіздік қағидаттарын бұзатын мемлекеттерге қарсы экономикалық санкцияларды, мәжбүрлеу әдістерінің кең спектрін және әскери күштерді қолдану өкілеттіктерінің арқасында халықаралық қауіпсіздіктің қазіргі жаһандық жүйесінде нормативтік маңызды рөл атқарады.

Сонымен бірге, екінші дүниежүзілік соғыстан кейін жеңімпаз мемлекеттер құрған ҚК - нің ұзақ жұмыс істеуі оның құрамының қазіргі геосаяси шындықтармен сәйкес келмеуіне әкелді. Атап айтқанда, тұрақты мүшелер құрамы БҰҰ-ның бітімгершілік және қаржылық қызметіне белсенді қатысатын жаңа ықпал ету орталықтарының пайда болуын ескермейді (мысалы, Жапония, Германия, Үндістан және т.б.). Осы орган жұмысының тиімсіздігі халықаралық аренада қарулы қақтығыстар мен реттелмеген даулардың едәуір санының болуымен де расталады.

Атап айтқанда, мүше мемлекеттер осы органның жұмысының әртүрлі аспектілеріне наразы және оның құрамын, жұмыс әдістерін және тұрақты мүшелердің вето құқығын өзгерту туралы ұсыныстар жасайды.

Бұл ретте мүшелік құрамын кеңейту бағытында негізгі проблемалық мәселе Қауіпсіздік Кеңесінің жаңа мүшелеріне "тұрақты" мүшелік немесе "вето" құқығын беру - көзқарастардың айырмашылығына қатысты пікірталас болып табылады. Сонымен, Бразилия, Үндістан, Жапония және Германия ("төрт топ") өздері үшін тұрақты мүше мәртебесін талап етеді, әйтпесе БҰҰ бюджетін қаржыландырудың және БҰҰ операцияларындағы контингенттер санының азаюына қауіп төндіреді [153]. БҰҰ-ның африкалық мүшелері континенттің екі мемлекетіне тұрақты мүшелік беруді талап ете отырып, СВ құрамын кеңейтуді қолдайды. "Консенсус үшін бірлік" мемлекетаралық тобының мемлекеттері тұрақты мүшелер санын көбейтпей Қауіпсіздік Кеңесінің тұрақты емес құрамын кеңейтуді және жаңа қатысушыларға "вето" құқығын беруге қарсы [154, 20-бет].

Бірқатар елдер Кеңестің тұрақты мүшелерінің көбеюі континентальды мемлекеттер арасындағы аймақтық бәсекелестіктің күшеюіне әкелуі мүмкін деп санайды (мысалы, Үндістан мен Пәкістан) [155].

Сонымен қатар, СВ құрылымы қазіргі шындықты көрсетпейді. Жоғары дамыған Германия мен Жапония, сондай-ақ қарқынды дамып келе жатқан елдер (Азиядағы Үндістан, Пәкістан және Индонезия, Африкадағы Египет, пара және Нигерия, Бразилия, Аргентина және Латын Америкасындағы Мексика) тұрақты мүше мәртебесін алуға ниет білдірді. Әрине, бұл ұстаным вето құқығымен монополиялық позициясын жоғалтқысы келмейтін қазіргі мүшелер (Ұлыбритания, ҚХР, Ресей Федерациясы, АҚШ, Франция) тарапынан қолдау көрсетеді.

Бүгінгі таңда БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің тұрақты мүшелерінің "вето" құқығын пайдалану тәжірибесін реформалау мәселесі өте пікірталас және өзекті болып табылады. Қазіргі вето процедурасы оның негізгі функцияларын орындауда негізгі кедергі болып табылады және бірінші кезектегі шешімді қажет етеді деген пікір бар.

С.Хасслер бұл мәселе бойынша БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің тұрақты мүшелері әрдайым қолданылмайтынын атап өтті вето құқығы БҰҰ Жарғысында белгіленген міндеттемелерді ұстану [156]. Х. Кехлердің пікірінше, бірнеше мемлекеттерде БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінде вето құқығының болуы халықаралық құқық саласындағы "толық озбырлыққа" әкеледі, өйткені тұрақты мүшелердің мүдделері халықаралық құқықтың нақты нормаларын және БҰҰ Жарғысын қолдану/қолданбау жүйесі, БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің VII бөліміне сәйкес қарарларын бұғаттау арқылы реттеледі. Нәтижесінде құқықтың үстемдігі принципі "күшті құқықтарға" айналады [157, б.43].

Х. Кехлер БҰҰ Қауіпсіздік кеңесіне мүшелікке сәл өзгеше көзқарасты ұсынды: "аймақтық құрылымдар реформаланған Қауіпсіздік Кеңесі шеңберінде жаңа жаһандық жүйені құра алады. Олар – соғыстан кейінгі құрылғының ескі жүйесіндегі тұрақты мүшелер ретінде-әділ географиялық таралу және жаһандық істер үшін жалпы жауапкершілік негізінде жаңа БҰҰ Қауіпсіздік кеңесін ұсынады. Кез-келген аймақтың бірде-бір мемлекеті, сондай-ақ бірде-бір аймақтық топ артықшылықтарға ие болмауы керек, өйткені бұл әлемдік тәртіпті терең тұрақсыздандыруы мүмкін" [158].

Қауіпсіздік Кеңесінің шешімдері қарарлар түрінде қабылданады, олардың жобасын бір немесе бірнеше мүше ұсынады және қарау үшін басқа мүшелерге береді. Талқылау барысында құжат мүшелердің консультацияларының нәтижелері бойынша өзгеруі мүмкін. Келісімге қол жеткізіліп, қарардың соңғы нұсқасы құрылған кезде ол Қауіпсіздік Кеңесінің қарауына беріледі.

Қарар қабылдау үшін дауыс беру кезінде қауіпсіздік кеңесінің әрбір мүшесінің бір дауысы болады (БҰҰ Жарғысының 27-бабы) [152, 27-бабы]. Бұл ретте шешім қабылдау рәсімі талқыланатын мәселенің мәртебесіне байланысты өзгереді:

- рәсімдік кез келген мүшенің тоғыз дауысымен көпшілік дауыспен қабылданады;

- кеңестің тоғыз мүшесінің субстантивті дауыстары, оның ішінде барлық бес тұрақты мүшенің дауыстары.

БҰҰ Жарғысында "вето" термині қолданылмайды. Бірақ сонымен бірге, субстантивті мәселелер бойынша шешім қабылдау кезінде іс жүзінде Қауіпсіздік Кеңесінің әрбір тұрақты мүшесі шешім қабылдауға тосқауыл қою мүмкіндігіне ие: егер олардың кем дегенде біреуі қарарға қарсы дауыс берсе, ол қабылданбаған болып саналады. Сонымен бірге, егер тұрақты мүше дауыс беруден бас тартса, қарар қабылданады.

Шешімдерді қабылдаудың қолданыстағы тетігі ҚК-нің тұрақты мүшелеріне ұлттық мүдделерді іске асыру үшін, атап айтқанда, олар қарулы қақтығыстардың өршуіне алып келетін Халықаралық құқық жүйесінде бекітілген ережелер мен қағидаттарды бұзған жағдайларда өздерінің "вето" құқығын теріс пайдалануға мүмкіндік береді. Сонымен, әдебиетте Ұлыбританияға 1982 жылы Қауіпсіздік Кеңесінде оның өкілеттіктерін асыра пайдаланғаны үшін бірнеше рет айып тағылды, бұл БҰҰ-ның Лондонның Фолкленд аралдары үшін Аргентинамен соғыстың басталуына жол бермеуіне жол бермеді. АҚШ-тың 2003 жылы Иракқа басып кіруге мүмкіндік берген ұстанымы да сынға ұшырады [159; 160; 161]. Ресей Федерациясы мен ҚХР Сириядағы азаматтық соғыста (2011-2015) Башар Асадты Сирия президентіне қысым жасау туралы Батыс мемлекеттерінің қарарларын қабылдауға тосқауыл қою арқылы қолдағаны үшін сынға алды.

Бүгінде БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінде жағдай шиеленісіп келеді, өйткені оның Ресей Федерациясының тұрақты мүшесінің veto құқығын қолдана отырып, органның қызметін саясаттандыруға қатысты бірқатар мәселелер бойынша жұмысына тосқауыл қойылды. Сирия мен Украинадағы дағдарыстарға байланысты соңғы оқиғалар, сонымен қатар БҰҰ жарғысы қабылданғаннан бері халықаралық аренада күштердің теңестірілуінің геосаяси және экономикалық өзгерістеріне байланысты өзгерістердің күшеюі айтарлықтай қайшылықтарды тудырды.

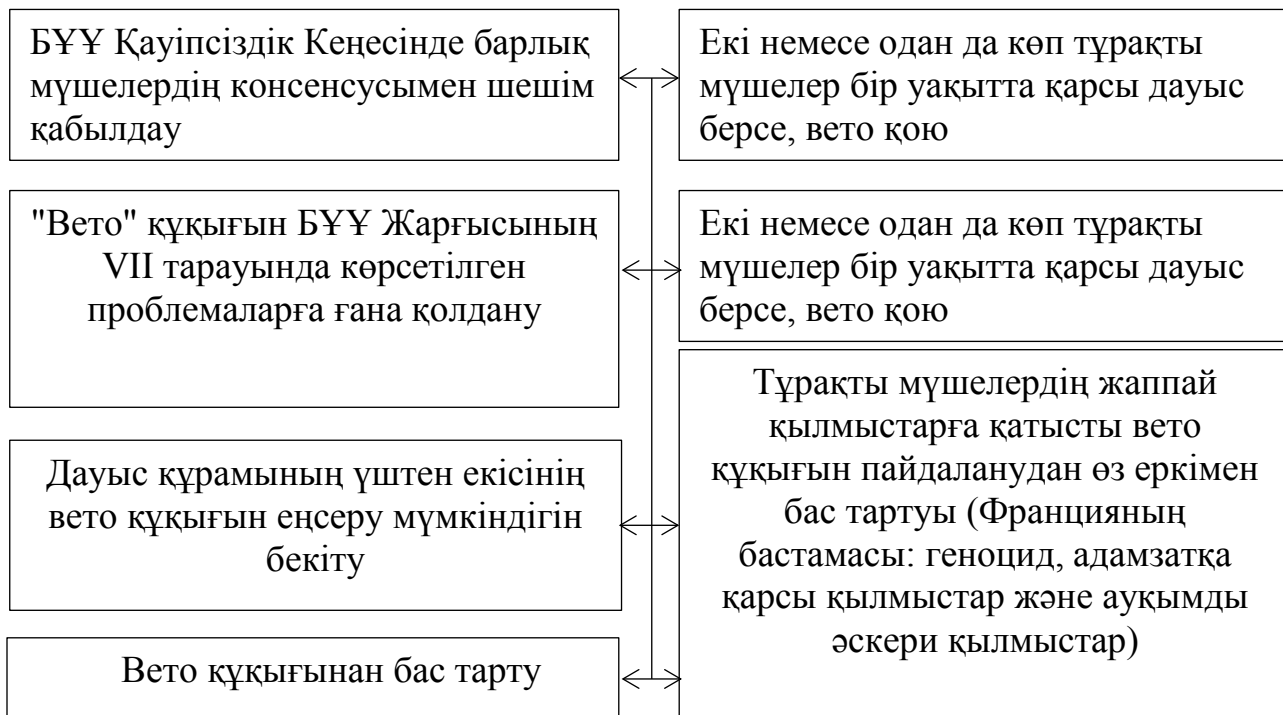
Сонымен қатар, халықаралық тәжірибеде американдық тәжірибеге ұқсас, veto қауіпі бар – Қауіпсіздік Кеңесінің тұрақты мүшесінің "вето" құқығын ол үшін қолайсыз шешімге қатысты қолдануы мүмкін, бұл осы мәселе бойынша қарарды жазу және келісу сатысында бұғаттауға мүмкіндік береді.

Осыған байланысты және бірқатар негіздер бойынша veto институтының трансформациясына қатысты пікірталас өзекті болып отыр, оның барлық бағыттарын кешенде былайша ұсынуға болады (сурет. 3.6).

Іс жүзінде veto институтын трансформациялау мәселесіне қатысты елдердің пікірлері полярлы түрде бөлінді. Сондықтан Ресей Федерациясы мен АҚШ-қа үзілді-кесілді қарсы. Сонымен қатар, АҚШ пен ҚХР Францияның жаппай қатыгездікке қатысты veto құқығын пайдаланудан ерікті түрде бас тарту туралы бастамасын қолдамады [1]. Францияның бұл ұстанымын

Ұлыбритания қолдады. Сонымен қатар, оның ресми өкілдері Қауіпсіздік Кеңесін реформалау бағыттарын талқылау барысында veto құқығын реформалау мәселесіне қатысы жоқ құрамды кеңейту мәселесіне қатысты ғана сөз сөйлейді. Франция, Майкл Тенг атап өткендей, тұрақты мүшенің "вето" құқығынан

арылғысы келмейтінін анықтады Қауіпсіздік Кеңестері [161]. ҚХР-ның бұл мәселе бойынша ұстанымы белгісіз болып қалады, бірақ қолда бар мәлімдемелер оны реформаға қарсы деп санауға негіз береді.

3.6-сурет-БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінде вето институтының трансформация векторлары [тікелей автормен анықталған]

Осылайша, екі тұрақты мүше вето институтын реформалауға ашық қарсы; ҚХР-ның теріс көзқарасы, Франция мен Ұлыбритания реформаны қолдайды деп сенуге негіз жоқ. Демек, жақын арада Қауіпсіздік Кеңесінде вето құқығын реформалауды күту екіталай деп болжауға болады.

Сонымен қатар, процедуралық мәселеге байланысты бұл процесті іс жүзінде жүзеге асыру қиын. Атап айтқанда, БҰҰ Жарғысына өзгерістер енгізу арқылы ғана вето құқығын жоюға немесе шектеуге болады. 108-бапқа сәйкес бұл өзгерістер "ұйымның барлық мүшелері үшін Бас Ассамблея мүшелерінің үштен екісінің дауысымен қабылданғаннан және олардың конституциялық рәсіміне сәйкес ратификацияланғаннан кейін, ұйым мүшелерінің үштен екісі, соның ішінде Қауіпсіздік Кеңесінің барлық тұрақты мүшелері үшін күшіне енеді" [152]. Осы Ережеге сәйкес Кеңестің тұрақты бес мүшесінің кез келгені вето құқығын реформалауға тосқауыл қоюға құқылы.

Қауіпсіздік Кеңесінің шешім қабылдау механизмін талдау көрсеткендей, оның қызметінің тиімділігін тек жел соғу рәсімін түрлендіру жағдайында арттыру керек. Бұған басты кедергі-халықаралық аренада ықпал ету құралын пайдалануды шектеуге тырыспайтын бес тұрақты кеңес мүшесінің сенімі.

Үшінші бөлімнің қорытындылары

Парламенттің ТМД елдерінде Президенттің ветосын еңсеруінде шамалы айырмашылықтар бар, негізінен ветоны еңсеру үшін заңнамалық бекіту тәжірибесі - Парламенттің 2/3 дауысы. ЕО елдерінде президенттік ветоны еңсеру

үшін ТМД елдеріне қарағанда Парламентте дауыстардың үлестік бөлінуі басқаша екені анықталды.

ТМД мен ЕО-ның бірқатар елдерінде вето құқығын қолдану мен жеңудің ұлттық ерекшеліктері қарастырылды.

ТМД елдерінде мемлекет басшысының вето құқығын конституциялық-құқықтық реттеудің ерекшеліктері бөлінді:

- парламент ветоны білікті көпшілік дауыспен жеңеді (Грузия мен Армениядан басқа);

- егер вето еңсерілсе немесе Президенттің ұсыныстары мен ескертулері ескерілсе, Президенттің заңға қол қою және жариялау міндеті;

- Президент қол қоймаған жағдайда, басқа актерлердің заңды промульгациялауы;

- вето құқығы жалпы сипатқа ие (вето баптары бар РБ-дан басқа);

- егер вето еңсерілсе немесе заң Президенттің ұсыныстары мен ескертулерін ескере отырып қабылданса, сол заңға вето құқығын қайта қолдану тәжірибесінің болмауы;

- вето институты кейінге қалдырылады (қоспағанда) Әзірбайжан).

Президенттің вето құқығын оның негізгі өкілеттіктері бойынша заңнамалық бекіту (Президенттің конституциялық сотқа жүгіну құқығы, Президенттің Заң жобасын қайта қарау үшін қайтару құқығы, Президенттің Заң жобасының жекелеген баптарын ("ішінара вето") қабылдамау құқығы, "қалта ветосын" пайдалану мүмкіндігі, Президент қол қоймаған жағдайда басқа актерлердің заңды промульгациялауы, Президенттің Заң жобасын қайта қарау үшін қайтару құқығы) жалпыланған және жүйеленген атқарушы биліктің актілеріне тыйым салу) және Президент ТМД және ЕО елдерінде вето құқығын қолдана алатын мерзімдер.

Бұл ретте ЕО елдері бойынша вето құқығын іске асыру ерекшеліктері басқару нысанына байланысты - парламенттік республикамен, конституциялық монархиямен және басқарудың аралас нысанымен жүйеленген. ЕО-ның барлық елдерінде мемлекет басшысына вето құқығы берілмегені анықталды. ЕО-ның бірқатар елдеріндегі саяси күштердің өзгеруі олардағы вето құқығының жойылуына әкелді.

ЕО елдеріндегі Мемлекет басшысының вето құқығын конституциялық-құқықтық реттеудің ерекше белгілері анықталды:

- вето қолдану үшін жеткілікті ұзақ мерзім (15-30 күн, 3 ай);

- Парламенттің Мемлекет басшысының ескертулерін қараудан және заң жобасын қайта қараудан бас тарту өкілеттігі жоқ;

- көптеген елдерде Конституция деңгейінде халықтық вето институты бекітілген жалпы вето құқығын қолдану;

- көптеген елдерде вето құқығын абсолютті көпшілік жеңе алады;

- Мемлекет басшысының вето құқығы кейінге қалдырылады;

- вето құқығын бір заңға екі рет қолдануға болмайды;

- бірқатар елдер вето құқығын жойды.

Конгресс заң жобасын ұсынған кезде АҚШ Президентінің Іс-қимыл нұсқалары, сондай-ақ АҚШ пен Бразилияда вето құқығын заңнамалық бекітудің негізгі ережелері көрсетілген.

АҚШ-тағы Мемлекет басшысының вето құқығын конституциялық-құқықтық реттеудің ерекше белгілері анықталды:

- вето құқығын қолдану мерзімі-қол қоюға заң алынған сәттен бастап 10 күн (жексенбі және мереке күндерін қоспағанда);

- ветоның трансформациялық сипаты-салыстырмалы ветоны абсолютті ветоға айналдыру;

- вето институты жалпы салыстырмалы және кейінге қалдырылған

- заң жобасына он күн ішінде қол қоймау оған енді қажеттілік жоқ деген қорытындыға әкеледі;

- заң жобасы әр Палатаның 2/3 дауысымен қайта мақұлданған жағдайда вето құқығын еңсеру;

- "вето қаупі" қолдану мүмкіндігі;

- атқарушы органдардың заңнамалық актілерді шектеуі.

ЕО-да шешім қабылдау және желімдеу механизмі талданды және БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінде вето институтын трансформациялау векторлары анықталды:

- БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінде барлық мүшелердің консенсусымен шешім қабылдау.

- "Вето" құқығын БҰҰ Жарғысының VII тарауында көрсетілген проблемаларға ғана қолдану.

- Құрамның үштен екі даусымен вето құқығын еңсеру мүмкіндігін бекіту.

- Егер екі немесе одан да көп тұрақты мүшелер бір уақытта қарсы дауыс берсе, вето қабылдау.

- Егер екі немесе одан да көп тұрақты мүшелер бір уақытта қарсы дауыс берсе, вето қабылдау.

- Тұрақты мүшелердің жаппай қылмыстарға қатысты вето құқығын пайдаланудан өз еркімен бас тартуы (Францияның бастамасы: геноцид, адамзатқа қарсы қылмыстар және ауқымды әскери қылмыстар).

- Вето құқығының күшін жою.

ҚОРЫТЫНДЫ

Зерттеу негізінде келесі тұжырымдарды тұжырымдауға болады:

1. Вето құқығын Президенттің заң шығару процесіне қатысу тәсілі ретінде АҚШ Президенті алғаш рет қолданғаны белгілі. Қазіргі ветоның генезисі Ұлыбританиядағы заң шығару практикасымен де байланысты. Сайып келгенде, парламентаризмнің қалыптасуы veto туралы түсінікті өзгертті, ол биліктің бөлінуі жағдайында жүзеге асырылатын мемлекет басшысының өкілеттігінің сипатына ие болды. Жалпы, veto институтының эволюция процесі екі үлкен кезеңге бөлінеді - президенттікке дейінгі (патшалар, монархтар және т.б. veto құқығы болған) және президенттік (президенттік қызмет құрылғаннан бері).

2. Вето құқығы қазіргі саяси-құқықтық институт ретінде Президенттің жетекші құқықтарының бірі және конституциялық-құқықтық мәртебесінің элементі болып табылады және оның құқықтық мәнін жиынтықта анықтайтын бірқатар нақты белгілер мен процедуралық сәттермен сипатталады. Бүгінгі таңда "veto" термині мемлекеттердің конституцияларында сирек бекітілетіні анықталды және оның мазмұны күрделі Конституциялық тұжырымдар арқылы ашылады, Мемлекет басшысының veto құқығын, оның мазмұндық бөлігінде анықтайтын құрылымдарды құруға басымдық беріледі, бұл осы құқықтың мазмұны туралы екіұшты түсіндірулерден аулақ болуға мүмкіндік береді. Вето құқығын мемлекет басшысының оларды қабылдау сатысында ықтимал конституциялық емес заңдардың қолданысқа енгізілуіне жол бермеу тетіктерінің бірі ретінде түсіндіру ұсынылды. Вето құқығы президенттің билік буындары, оның заң шығарушы органға ықпалы мен Конституцияны қорғау және сақтау құралы арасындағы төреші ретіндегі пәрменді тетігі болып табылатыны жеткізілді.

3. Мемлекет басшыларына veto қоюдың қазіргі тәжірибесі оның басқару формасына тікелей байланысты екендігі анықталды. Мемлекет басшысының veto институтын конституциялық құқық ғылымына орналастыру ұсынылды. Вето объектісіне тек заңды жатқызу ұстанымы негізделген. Вето құқығындағы өкілеттіктердің көлемін анықтауға қатысты даулы талқылауларды veto құқығының мазмұны арқылы Парламенттен алынған заңға қол қоймау түріндегі пассивті әрекет ретінде және пысықтауға қайтару түріндегі белсенді әрекет ретінде шешу ұсынылды. Іс жүзінде, veto құқығын іске асыру кезінде Президент белсенді-пассивті әрекетті - заңға қол қоймауды және оны пысықтауға қайтаруды орындайды деп санау ұсынылады. Вето құқығының мазмұнын саяси-құқықтық және конституциялық институт ретінде анықтауды талдау нәтижелері бойынша оның құрамдас сипаттамалары мен белгілері анықталды.

4. Қолда бар көзқарастарға сүйене отырып, әлемдік тәжірибеде орын алатын мемлекет басшысының veto құқығы түрлерінің жіктелуі екі негізге байланысты қабылданды: құқықтық салдардың сипаты: абсолютті және салыстырмалы veto құқығы; veto құқығының мазмұнына кіретін өкілеттіктер көлемі: жалпы және таңдамалы. Қосымша жіктеу критерийін бөлу үшін жеткілікті негіздер анықталды: актіні Парламентке қайтару бойынша белсенді veto - әрекет; пассивті veto құқығы-Президент өзінің ескертулерімен заңды

Парламентке қайтармаса және оған белгіленген мерзім ішінде қол қоймаса. Сонымен қатар, вето құқығын оны қолданудың ықтимал құқықтық салдарының жиынтығы - материалдық және іс жүргізу бойынша жіктеу мүмкін және қажет болып көрінеді. Президенттің вето құқығын қолданудың құқықтық салдары міндеттеме деңгейіне байланысты қосымша екі топқа бөлінеді: императивті және диспозитивті. Зерттеу нәтижелері бойынша ветоның авторлық анықтамасы ұсынылды: вето құқығы - бұл Мемлекет басшысына тиесілі конституциялық құқық, елдің заң шығарушы органы қабылдаған нормативтік-құқықтық актіні алған күннен бастап белгілі бір мерзімде оған қол қоюдан бас тарту (қол қоюды кейінге қалдыру) және нысаны мен мазмұнына қатысты ұсыныстар мен ескертулерді енгізе отырып, қайта қарауға жіберу.

5. Қазақстанды басқарудың президенттік нысанына жатқызуға болады және парламенттік-президенттік республикаға стратегиялық мәлімделген көшу жүріп жатыр деген пікір жоққа шығарылды. Президенттің басқа посткеңестік елдерге қарағанда әлдеқайда көп өкілеттіктері бар, конституциялық заңдарға вето, таңдамалы вето құқығы, Қос вето сияқты ерекше өкілеттіктері бар. Сонымен қатар, заңнамалық процесс екі есе ұзағырақ және күрделі болды, бұл Президентке заң шығарушыларға қысым әдістерін тиімдірек пайдалануға мүмкіндік берді. Президенттік басқару моделінің Қазақстандағы ерекшеліктеріне қатысты әдіснамалық қағидаттарын талдау негізінде елдегі президенттік институттың нысаны айқындалды және ондағы жел соғу жүйесінің айрықша белгілері белгіленді. Қазақстанның Президент институты жұмыс істейтін жүйелердің ресейлік типіне қосылуы емес, қазақстандық институтын бөлуге негізделген. Қазақстанда басқарудың архитектурасын президенттендірудің жоғары деңгейі айқындалды, бұл да елді президенттік жүйеге жатқызуға негіз болды.

6. Қазақстан Республикасы Президентінің отставкаға кетуіне және Тұңғыш Президент туралы заңнаманың ережелерін іс жүзінде іске асыруға байланысты вето институтында негізгі өзгерістер айқындалды. Билікті трансформациялау нәтижесінде Қазақстандағы вето институты кеңейіп келе жатқаны анықталды. Біз ветоның бұл түрін табиғатына қарай қосарланған деп атауды ұсынамыз. Қазақстан Президентінің вето құқығын, әсіресе посткеңестік кеңістіктің басқа елдерінің аясында айтарлықтай елеусіз пайдалануы туралы қорытынды жасалды, бұл тұтастай алғанда билік тармақтары мен заңнамалық процестің оңтайлылығы арасындағы консенсустың жеткілікті жоғары деңгейін көрсетеді, бірақ сонымен бірге елдегі президенттік филиалдың Елеулі өкілеттіктерімен негізделген. Президенттің бірқатар заңдарға қарсылық білдіруінің негізгі дәлелдері көрсетілген. Президенттің заңнамалық саладағы өкілеттіктері вето қою рәсімінде жүйеленді, заңдарды қарау, қол қою және вето құқығын қолдану мерзімдерінің өзгеру динамикасы айқындалды.

7. ТМД елдері арасында заңдарға вето қою рәсімінде Қазақстан Республикасы Президентінің өкілеттіктеріне талдау жүргізілді. Критерийлердің басым бөлігі бойынша Қазақстан посткеңестік кеңістіктің басқа елдерімен бірдей. Сонымен қатар, вето институты үш ерекше сипаттамаға байланысты дараланған деп танылды, олардың біреуі тек посткеңестік кеңістікте ғана емес,

сонымен қатар әлемдік тәжірибеде де теңдесі жоқ кезіндегі Елбасының вето құқығы, ол Н. Назарбаевтың отставкаға кетуіне байланысты вето құқығының екі жақтылығына әкелді – оның екі Президентте де болуы. Бұдан басқа, мемлекет басшыларынан айырмашылығы, Қазақстан Президенті конституциялық заңдар мен заңдардың жекелеген баптарына (ішінара вето) вето қоюға құқылы, ал 2017 жылға дейін Конституциялық Кеңестің шешімдеріне, тармақтарына қолдануға құқылы болды. Қазақстандағы президенттік ветоға кешенді сипаттама берілді.

8. Президенттің заңға қарсылықтарын алғаннан кейін Парламенттің мүмкін болатын сценарийлері көрсетілген. Президенттің Парламент өкілеттігіне қатысты жалғыз билігінің артықшылығы анықталды. Қазақстан Президентінің ветосын еңсеру алгоритмі және Қазақстан Президентінің қарсылықтарын қарау рәсімі ұсынылды.

9. Парламенттің ТМД елдеріндегі Президенттің ветосын еңсеруінде шамалы айырмашылықтар бар екендігі анықталды, негізінен ветоны еңсеру үшін заңнамалық бекіту тәжірибесі - Парламенттің 2/3 дауысын қажет етеді. ЕО елдерінде президенттік ветоны еңсеру үшін ТМД елдеріне қарағанда Парламентте дауыстардың үлестік бөлінуі басқаша екені анықталды. Президенттік вето құқығын оның негізгі өкілеттіктері бойынша заңнамалық бекіту және Президент ТМД және ЕО елдерінде, АҚШ пен Бразилияда вето құқығын қолдана алатын мерзімдер жалпыланған және жүйеленген. Бұл ретте ЕО елдері бойынша вето құқығын іске асыру ерекшеліктері басқару нысанына байланысты - парламенттік республикамен, конституциялық монархиямен және басқарудың аралас нысанымен жүйеленген. «ТМД, ЕО және АҚШ елдеріндегі мемлекет басшысының вето құқығын конституциялық-құқықтық реттеудің ерекшеліктері көрсетілген. ЕО-да шешім қабылдау және вето құқығын қолдану тетігі және БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінде вето институтын трансформациялау векторлары анықталды» [162].

Қойылған міндеттердің шешімдерінің толықтығын бағалау. Зерттеуде қойылған міндеттер толық көлемде орындалды, атап айтқанда: вето құқығының эволюциясындағы және оның қазіргі саяси-құқықтық институт ретінде қалыптасуындағы негізгі тарихи кезеңдер анықталды және сипатталды; вето құқығының негізгі түрлері қарастырылды; Қазақстан Республикасы Президентінің вето құқығы және оны еңсерудің құқықтық тетігі зерттелді; ТМД елдерінде, Еуропалық Одақта, АҚШ пен Латын Америкасында, сондай-ақ халықаралық деңгейде вето қою практикасына талдау жүргізілді, салыстырмалы сипаттама жасалды және елдер бойынша кластерлеу жүргізілді. Қазақстандағы вето институты өзіне ғана тән элементтермен және нормативтік регламенттеумен ерекше болып табылады деген қорытынды жасалды.

Нәтижелерді нақты пайдалану бойынша практикалық ұсыныстар мен бастапқы деректер:

1. Вето құқығын заңды ресімдеу бөлігіндегі құқықтық олқылықты жою үшін Президенттің вето қолдана отырып, заңдарды қайтарудың ұйымдық-құқықтық нысанын бекіте отырып, Президенттің вето қолдануы керек екенін заңнамалық деңгейде анықтау ұсынылды. Атап айтқанда, "Қазақстан Республикасының Президенті туралы" Заңның 20-бабына осындай сипаттағы

толықтырулар енгізілсін: егер заңға өзгерістер туралы ұсыныстар енгізілмесе, заң вето құқығын іске асыру тәртібімен немесе заңның құрылымына, мазмұнына немесе нысанына ұсыныстары мен ескертулері бар түсіндірме жазба нысанында немесе ілеспе Парақ нысанында қайтарылады. Президенттің ветосын регламенттелген ресімдеу, оның ресми басылымдарда жариялануы демократияландыру деңгейін және қоғамдық биліктің ашықтығын арттыруға, ветоның мазмұнымен танысуға, Конституциялық/Жоғарғы Сотта вето қою туралы құжатқа наразылық білдіруге мүмкіндік береді.

2. Президенттің конституциялық заңдарға вето қою құқығынан айырылуы оның Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін тексеру мақсатында заңдарды Конституциялық Кеңеске жіберу құқығына әсер етпейді деп санаймыз. Осыған байланысты осы Ережені мынадай үлгілік түрде баяндай отырып, Қазақстан Конституциясына өзгерістер енгізу ұсынылды: "Қазақстан Президентінің Қазақстан Конституциясына өзгерістер енгізу туралы заңдардан басқа, Парламент қабылдаған заңдарға қатысты вето қоюға құқығы бар".

3. Президенттік қарсылық білдіру нысанын реттеу үшін тиісті заңға толықтырулар енгізу ұсынылды (мысалы, "Қазақстан Республикасының Президенті туралы" Заңның 20-бабында: "заң вето құқығын іске асыру тәртібімен құрылымға ұсыныстары мен ескертулері бар түсіндірме жазба нысанында, Жарлық нысанында – мазмұнына ескертулермен немесе ілеспе Парақ нысанында қайтарылады, егер заңға өзгерістер енгізу туралы ұсыныстар енгізілмейді").

4. Конституцияның 53-бабының нормасы тиімді емес деп танылды, оған сәйкес Парламент Президенттің қарсылықтарын тудырған заңдар немесе заң баптары бойынша талқылау мен дауыс беруді олар жіберілген күннен бастап бір ай мерзімде жүргізеді. Егер мерзім асып кетсе, онда Президенттің қарсылықтары автоматты түрде қабылданады. Мұндай жағдайда заңның мәтінін Президент заң шығарушы органның қатысуынсыз және келісімінсіз айтарлықтай түзете алады. Бұл ұстаным биліктің бөліну принципін бұзуға әкеледі.

5. Вето құқығын қолдану шеңберінде Президенттің ұсыныстарын және оларды Қазақстан Парламенті мен Президентінің веб-ресурстарында және мамандандырылған баспа басылымында қарау нәтижелерін ресми жариялау қажеттілігіне қатысты Қазақстан Конституциясына толықтырулар енгізу ұсынылды, бұл заң шығару процесінің осы кезеңінің ашықтығын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

6. Президент қайта қабылдағаннан кейін заңға қол қою туралы ереже, біздің ойымызша, Парламенттің конституциялық рөлін белгілі бір дәрежеде төмендетеді. Осы тұрғыда Президент конституциялық борышын орындамаған жағдайда баламалы тетікті регламенттей отырып, Қазақстан Конституциясына өзгерістер енгізу ұсынылды - егер Президент мұндай заңға қол қоймаған жағдайда, оны Сенат Төрағасы оның қолы қойылып, дереу ресми түрде жариялайды деген нормамен толықтырылсын.

7. Қазақстан Президентінің вето құқығы институтын қолдану тәжірибесін талдау бірқатар проблемаларды анықтауға мүмкіндік берді, ал шетелдік тәжірибемен салыстырмалы талдау оны Қазақстанда енгізудің ықтимал

бағыттарын анықтауға мүмкіндік берді. Сондықтан Қазақстан Президентінің вето құқығын нормативтік реттеуді пысықтау қажеттілігі туралы айтуға болады, бұл аталған институттың тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Осы саладағы үздік жетістіктермен салыстырғанда орындалған жұмыстың ғылыми деңгейін бағалау. Вето институтын реттеудің құқықтық мәселелерін ғалымдар мен заңгер-практиктер толық зерттемегенін атап өткен жөн. Қазақстанда бұл тақырыптың дамуы билік жүйесі мен президенттік мәртебені кеңірек зерттеу аясында ғана көрініс тапты. Бұл жұмыс Республика Президенті ауысқаннан кейінгі зерттеулер арасында бірінші болып табылады, бұл талданатын бағыттағы елеулі өзгерістерге әкелді. Осы диссертация аясында басқарудың әртүрлі формалары бар елдердің кең ауқымындағы вето институтына оның эволюциялық бөлімінде жүйелі кешенді талдау жасалды, ол бұрын жүргізілмеген.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Ковриженко Д. С. Институт вето: зарубежный опыт, национальное законодательство и практика, предложения / Д. С. Ковриженко. - К.: Лаборатория законодательных инициатив, 2009. – 60 с.
- 2 Крашенникова Н. А. История государства и права зарубежных стран: учеб. / Н. А. Крашенникова, О. А. Жидкова; под ред. Н. А. Крашенниковой, О. А. Жидкова. - М.: Вести, 1998. – 336 с.
- 3 Bleicken G. Das Volkstribunat der klassischen Republik. - Muenchen, 1955. – 287 v.
- 4 Бодянский П. История народного трибунала в период сословной борьбы в Риме // Университетские известия. - Киев, 1884. - №1, 3, 5; 1885. - № 2; 1886. - №8. – С. 29-31.
- 5 Данилов В. Право вето: история, международный опыт и "украинская специфика" // Парламент. - 2005. - №6. – С. 34-45.
- 6 Бискультанова А.М. Вето на создание и учреждение институтов // Наука и жизнь Казахстана. - 2018. - №6 (68). - С. 251-260.
- 7 Сейдеметова, Р. Е. Государственно-правовые идеи И. Бенгтама, Б. Константа, Л. фон Штейна: историко-правовой анализ // Дисс. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Сейдеметова Роза Есеновна. - Саратов: Саратов. гос. юрид. акад., 2011. - 190 с.
- 8 Федералист. Политические эссе А. Гамильтона, Дж. Мэдисона и Дж. Джея. - М.: Прогресс-Буква, 1994. – 674 с.
- 9 Чиркин В. Е. Конституционное право: Россия и зарубежный опыт / В. Е. Чиркин. - М.: Издательство «Зерцало», 1998. – 441 с.
- 10 Сахаров Н. А. Институт президентства в современном мире. - М.: Юрид.лит, 1994. – 176 с.
- 11 Брайс Дж. The American Commonwealth. - 3 Т., Лонд., 1888; русск. перевод В. Неведомского под заглавием: «Американская республика». - М.: изд. К. Т. Солдатенкова. - 1889-1890. - 3 Т. // <https://dspace.spbu.ru/handle/11701/16973?mode=full>
- 12 Агеев С. С. Правовое регулирование законодательного процесса в Великобритании // Вестник Университета имени О.Е. Кутафина. - 2017. - № 4 (32). - С. 166-175.
- 13 Biskultanova A. Historical and legal evolution of the veto // Z materiałami międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «wiadomości o postępie naukowym i rzeczywistych badaniach naukowych współczesności». - Krakow - Polska, 17 czerwca 2019. – Т. 4. - Р. 67-75.
- 14 Мишин А. А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. - М.: Белые альвы, 1999. – 316 с.
- 15 Biskultanova A.M., Ahatov U.A., Kuandykov B.Zh The veto right as a modern political and legal institution: concept and features // News of the national academy of sciences of the republic of Kazakhstan. Series of social and human sciences. – 2019. - Volume 3, Number 325. – p. 211–220.

- 16 The Encyclopedia Americana. - Danbury, Conn.: Grolier Incorporated, 1996. - 30 v.
- 17 Большой юридический словарь / А. Я. Сухарев, В. Е. Крутских, А.Я. Сухарева. - М.: Инфра-М, 2003. - 858 с.
- 18 Большой современный толковый словарь русского языка. 2012. – Режим доступа: <https://slovar.cc/rus/tolk/107172.html>.
- 19 Ефремова Т. Ф. Современный толковый словарь русского языка. В 3-х томах. – М.: Русский язык, 2005. - Т. 1. – 1168 с.
- 20 Дерюжинский В. Ф. Veto в современных конституционных государствах // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона; в 86 т. (82 т. и 4 доп.). - СПб, 1890-1907.
- 21 Данилів В. Право вето: історія, міжнародний досвід та „українська специфіка”. – Режим доступа: http://www.parlament.org.ua/index.php?action=publication&id=8&ar_id=1336&ch_id=20&as=0.
- 22 Окуньков Л. А. Рощин В. А. Вето Президента. - М.: Городец, Формула правая, 1999. - 352 с.
- 23 Шаповал В. Термин "большинство" и "вето" в конституционном праве // Вестник Конституционного Суда Украины. - 2002. - №6. - С. 44-54.
- 24 Ярмыш А. Н., Коломиец А. Н. Глава государства и парламент: проблема взаимодействия в зарубежной конституционной практике / парламентская реформа: теория и практика. - К.: Институт законодательства Верховной Рады Украины, 2001. - 289 с.
- 25 Баталов О. Президентское вето в современных демократических системах. Аналитическая записка / О. Баталов, О. Авксентьев // www.niss.gov.ua/articles/282.
- 26 Кант И. Критика практического разума. - Соч. в 6-ти тт. - Т.4. - М., 1965. – 544 с.
- 27 Паречина С. Г. Институт президентства: история и современность / Под общ. ред. Е. В. Матусевича. - Мн.: ИСПИ, 2003. – 163 с.
- 28 Хабриева Т.Я. Правовая охрана конституции. - Казань: Изд. Казанского университета, 1995.- 220 с.
- 29 Эсмен А. Общие основания конституционного права. - С-Петербург. 1898. – 21 с.
- 30 Окушева Р.Т. Законодательный процесс в Республике Казахстан и проблема юридической ответственности // Право и политика. - 2000. - №4. – С. 26-32.
- 31 Конституция Республики Казахстан, принята на республиканском референдуме 30 мая 1995 г., с изменениями и дополнениями // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000>
- 32 Конституционный закон Республики Казахстан «О Парламенте Республики Казахстан и статусе его депутатов» от 16 октября 1995 г. № 2529 // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z950002529>
- 33 Информационное право: актуальные проблемы теории и практики / Под ред. И. Л. Бачило. – М.: Юрайт, 2017. – 419 с.

34 Каирбеков А.З. Содержание законности при определении системы правовых актов в Республике Казахстан // Infozakon.kz. - 30.03.2017. – Режим доступа: <http://infozakon.kz/gov/1215-soderzhanie-zakonnosti-pri-opredelenii-sistemy-pravovyh-aktov-v-respublike-kazahstan.html>.

35 Георгица А. З. Современный парламентаризм: проблемы теории и практики / Дис. д-ра юрид. наук: 12.00.02 / Черновицкий гос. ун-т имени Ю. Федьковича. - Черновцы, 1999. – 444 с.

36 Конституционный закон Республики Казахстан «О Президенте Республики Казахстан» от 26.12.1995 №2733 // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1004068

37 Мазур Д. В. Акты правотворчества Президента в республиках со смешанной формой правления (общетеоретический аспект) / Дисс. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Д. В. Мазур. - Харьковский национальный ун-т внутренних дел. - Х., 2006. – 188 с.

38 Отдельное мнение судьи Конституционного Суда Украины М. Д. Савенко относительно Решения Конституционного Суда Украины по делу за конституционным представлением 73 народных депутатов Украины относительно соответствия Конституции Украины (конституционности) осуществленного Президентом Украины права вето относительно принятого Верховной Радой Украины Закона Украины «О внесении изменений к статье 98 Конституции Украины» и предложений к нему (справа относительно права вето на закон о внесении изменений в Конституцию Украины) от 11.03.2003 № 6-рп/2003 // Официальный вестник Украины. - 2003. - №16. - Ст. 55.

39 Барабаш Ю. Г. Государственно-правовые конфликты на современном этапе создания государства: конституционно-правовой аспект // Дис. д-ра юрид. наук: 12.00.02. - Х.: Национальная юридическая академия Украины им. Ярослава Мудрого, 2009. – 220 с.

40 Погорелова З.О. Право вето в практике украинского и международного парламентаризма // Сравнительно-аналитическое право. - 2015. - № 4. – С. 39-42.

41 Шаповал В. Н. Сравнительное конституционное право. – К., 2007. – 416 с.

42 Лейбо Ю. И. [и др.]. Законодательный процесс в зарубежных странах. - М.: МГИМО-Университет, 2012. – 172 с.

43 Конституционное право зарубежных стран / под общ. ред проф. Баглая. - М.: НОРМА, 2004. – 832 с.

44 Басу Д. Основы конституционного права Индии. – М., 1986. – 860 с.

45 Чиркин В.Е., Юдин Ю.А. и др. Сравнительное конституционное право. - М.: изд. фирма «Манускрипт», 1996. – 730 с.

46 Мукашев Р. Ж., Турецкий Н. Н. Комментарий к Конституционному закону Республики Казахстан «О Парламенте Республики Казахстан и статусе его депутатов». – Астана, 2013. - 368 с.

47 Конституционный Закон Республики Казахстан от 3 октября 2013 года №133-V «О внесении изменений и дополнений в некоторые конституционные законы Республики Казахстан по вопросам исчисления конституционных сроков» // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1300000133>

- 48 Окушевва Р. Т. Президент и законодательный процесс в республике Казахстан // Журнал российского права. – 1998. – №3. – С. 97-101.
- 49 Новые конституции стран СНГ и Балтии: Сборник документов. - Вып. 2. - М.: Манускрипт, Юрайт, 1998. – вып. 2. – 672 с.
- 50 Metcalf L.K. Measuring Presidential Power (2000). – P. 668-673.
- 51 The Encyclopedia Americana. - 1998. - Vol. 28. - P. 70.
- 52 Белоношко И. Е. Право вето главы государства как элемент системы сдержек и противовесов // Актуальные вопросы современной правовой науки: материалы Междунар. науч. конф. студентов, магистрантов и аспирантов, и секции «Юрид. науки» Респ. науч. конф. студентов и аспирантов вузов Респ. Беларусь «НИРС — 2011», Минск, 4–5 ноября 2011 г. / редкол.: О. И. Чуприс (отв. ред.) [и др.]. — Минск: Изд. Центр БГУ, 2012. – С. 38-39.
- 53 Конституция Латвийской Республики: <http://www.satv.tiesa.gov.lv/lang=3&mid=8>.
- 54 The Constitution of the Italian Republic http://www.senato.it/documenti/repository/istituzione/costituzione_inglese.
- 55 Danmarks Riges Grundlov // <http://www.grundloven.dk/>
- 56 Нестерович В. Ф. Понятие и виды народного вето в контексте современных конституционно-правовых трансформаций // Право и общество. – 2016. - №3. – С. 27-33.
- 57 Дуйсенов Э.Э. К вопросу о нормотворческой деятельности президента Республики Казахстан // Вестник КазНПУ. - 2013. - №3 (33). – С. 6-10.
- 58 Мухамеджанов Б. А. Форма правления Республики Казахстан: Конституционная модель и практика государственного управления / Автореферат дисс. д-ра юрид. наук: 12.00.02. - М., 2008. - 51 с.
- 59 Арутюнян А. Институт президента в постсоветских республиках: конституция и политическая реальность (Сравнительно-правовой анализ). - Ереван, Петаган цараятун, 2006. - 151 с.
- 60 Баймаханова Д. М. Президент РК – гарант соблюдения основных прав и свобод граждан: специфика основных направлений деятельности // Вестник КазНУ. Серия юридическая. - 2014. - №1 (69). – С 53-60.
- 61 Zakon.kz (<http://www.zakon.kz/analytiks/4510285-konstitucijaosnova-grazhdanskogo.html> 2012). – 2012. – 27.08
- 62 Даирова О. Парламент преодолел вето президента...// Курсив 14.01.2011.
- 63 Конституционный закон "О республиканском референдуме" от 2 ноября 1995 года № 2592 // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z950002592>
- 64 Sedelius T., Mashtaler O. Two Decades of Semi-Presidentialism: Issues of Intra-Executive Conflict in Central and Eastern Europe 1991–2011 // East European Politics. 2013. - Vol. 29. - No. 2. - P. 109–134.
- 65 Переход Казахстана к президентско-парламентской форме правления: что конкретно это означает? // Central Asia Monitor/ - 2015. – 19.06. – <https://camonitor.kz/16745-perehod-kazahstana-k-prezidentsko-parlamentskoj-forme-pravleniya-chto-konkretno-eto-oznachaet>.
- 66 Lijphart A. Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty - One Countries. - New Haven and London. – 1984. – 68 p.

- 67 Шугарт М. С., Кери Дж.М. Президентские системы // Современная сравнительная политология. - М., 1997. – С. 198-246.
- 68 Сартори Дж. Сравнительная конституционная инженерия. Исследование структур, мотивов и результатов / пер. с англ. изд. - К., 2001.
- 69 Кынев А. В. Институт президентства в странах Центральной и Восточной Европы как индикатор процесса политической трансформации // Полис. – 2002. - №2. – С. 126-137.
- 70 Зазнаев О. Полупрезидентская система: теоретические и прикладные аспекты. - Казань: Казанский государственный университет им. В.И.Ульянова-Ленина, 2006. - 374 с.
- 71 Krouwel A. Measuring presidentialism of Central and East European countries. - http://www.fsw.vu.nl/en/Images/Globalisation,%20Neoliberalism%20and%20the%20Employment%20Question_tcm31-42728.pdf
- 72 Сапаргалиев Г. С. Конституционное право Республики Казахстан: Академический курс. Изд. 3е, доп. – Алматы, 2007. – 528 с.
- 73 Малиновский В. А. Лидер: президентская власть в Казахстане на рубеже эпох: Монография. - Астана: ТОО «Издательство «Норма-К», 2012. - 528 с.
- 74 Майлыбаев Б.А. Становление и эволюция института Президента Республики Казахстан: проблемы, тенденции, перспективы (опыт политико-правового исследования): Монография. – Алматы: Арыс, 2001. – 532 с.
- 75 Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. – в 2-х т. – М.: Русский язык, 2000. – 1209 с.
- 76 Розенцвейг В.Ю. Лексика имущественных отношений // Машинный перевод и прикладная лингвистика. Вып. 8. - М.: МГПИИЯ им. Мориса Тореза, 1964. – тетр. 8. – С. 56-75.
- 77 Ушаков Д. Н. Толковый словарь русского языка Ушакова. – М., 2012.
- 78 Амандыкова С. А., Амандыкова Л. К. Некоторые вопросы воплощения принципа разделения властей в конституционном законодательстве Республики Казахстан // Актуальные проблемы российского права. - 2014. - №9 (46). – С. 1849-1855.
- 79 Президент РК наложил вето на закон о госслужбе. //www.zakon.kz/4757011-prezident-rk-nalozhil-veto-na-zakon-o.html
- 80 Мудрая А. Н. Конституционный статус субъектов права законодательной инициативы / Дисс. канд. юр. наук: 12.00.01. - М., 2003. – 193 с.
- 81 Кулик В. Что ожидает Казахстана после отставки Н.А. Назарбаева // Мир. – 2019. - 19 марта.
- 82 Жанузакова Л. Т. Полномочия президента Республики Казахстан в законодательной сфере // Право и политика. - 2016. - №4. - С. 441-448.
- 83 Малиновский В. А. Президент Республики Казахстан: Институт, функции и инструменты власти: дис. д-ра юр. наук: 12.00.02. - Алматы, 2004. - 318 с.
- 84 Нормативное постановление Конституционного Совета Республики Казахстан «Об официальном толковании подпункта 2) статьи 44 Конституции Республики Казахстан в части установленного месячного срока для подписания

законов Президентом Республики Казахстан» от 18 октября 2010 г. № 3. // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/S100000003>

85 Конституционный закон РК О внесении изменений и дополнений в Конституционный закон Республики Казахстан «О Парламенте Республики Казахстан и статусе его депутатов» от 19.06.2007 г. №266. // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000266>

86 What constitutes “organic laws”?. // edstudents.angelfire.com/papers/ORGANIC_LAW.pdf.

87 Постановление Конституционного Совета Республики Казахстан «Об официальном толковании подпункта 2) статьи 44, пункта 2 статьи 45, пункта 2 статьи 61, пункта 2 статьи 62, подпункта 2) пункта 1 статьи 72 Конституции Республики Казахстан» от 3 июля 2000 года №15/2. // <https://zanorda.kz/ru/kv/106000000000?page=3>

88 Артанова Е. Н. Специфика принятия федеральных конституционных законов в Российской Федерации // Вестник Саратовской государственной юридической академии. – 2013. - № 3 (92). – С. 62-67.

89 Конституция Азербайджанской Республики, 12.11.1995 г. // <https://copag.copat.gov.az/laws/ru/720.pdf>

90 Казинформ. – Режим доступа: <http://inform.kz/rus/article/2490456>. – 2012. – 29.08.

91 Рогов И.И. Роль Лидера нации в становлении развитии и развитии казахстанского парламентаризма // Казахстанская правда. – 2013. – 27 ноября. – №324(27598).

92 Конституционный закон РК «О внесении изменений и дополнений в Конституционный закон Республики Казахстан «О Конституционном Совете Республики Казахстан» от 17.06.2008 г. № 41-IV. // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30187435

93 Конституционный закон Республики Казахстан «О Конституционном Совете Республики Казахстан» от 29 декабря 1995 года №2737. // https://kodeksy-kz.com/ka/o_konstitutsionnom_sovete_respubliki_kazahstan.htm

94 Сало И. С. Право вето главы государства как элемент системы сдерживаний и противовесов // <http://old.niss.gov.ua/Monitor/Jul08/11>.

95 Конституция Российской Федерации, принята всенародным голосованием 12.12.1993. // https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_28399/

96 Постановление Конституционного Совета РК «Об официальном толковании норм Конституции Республики Казахстан по вопросу исчисления конституционных сроков» от 24.04.2012 г. // https://epp.genproc.gov.ru/documents/3672956/3673093/Конституция_РФ.pdf/fe77e6da-af38-8527-1461-77bf0a1303be?

97 Филиппова Н. А. Институт контрасигнатуры и конституционные гарантии автономии правительств в постсоветских государствах // Политическая экспертиза: ПОЛИТЭКС, 2006. - Т. 2. – № 2. – С. 277. -278.

- 98 Клубень О. Ю. Конституционно-правовые аспекты реализации принципа разделения власти в Украине: национальная традиция и современность / Дис. канд. юрид. наук: 12.00.02 / Клубень Оксана Юрьевна. - К., 2008. - 214 с.
- 99 Конституция Молдавии, принята [парламентом 29 июля](#) 1994 года // <https://lege.md/ru/act/konstitutsiya>
- 100 Конституция Республики Армения от 05.07.1995 // <http://www.parliament.am/parliament.php?id=constitution&lang=rus#3>.
- 101 Конституция Кыргызской республики, принята референдумом (всенародным голосованием) 27 июня 2010 года // http://socfond.kg/ru/legal_acts/2-Konstitutsiia-Kyrghyzskoi-Riespubliki.html
- 102 Закон Республики Армения «О Президенте Республики Армения» от 01.08.1991 № С-0367-1 // <http://www.concourt.am/hr/armenia/rus/ssrfmy>.
- 103 Конституция Республики Беларусь: Конституция от 15.03.1994 № 2875-XII // <http://www.pravo.by/main.aspx?guid=2101>.
- 104 О Президенте Республики Беларусь: Закон Республики Беларусь от 21 февраля 1995 года № 3602-XII // <http://tamby.ru/belvlst-zakon/prezident.htm>.
- 105 Конституция Грузии от 24.08.1995 http://firussia.webege.com/countries/georgia/constitution/Georgia_constitution.
- 106 Гаджи-Заде Э. А. Конституционные модели формы правления и институт президентства в странах СНГ // Дис. канд. юр. наук: 12.00.02 / Гаджи-Заде Эльнур Ахлиман. - Волгоград, 2005. - 228 с.
- 107 Закон Украинской Советской Социалистической Республики «Про основание поста Президента Украинской ССР и внесение изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) Украинской РСР» от 5 июля 1991 года // Ведомости Верховного Совета Украинской ССР. – 1991. - №33. – Ст.445.
- 108 Закон Украинской ССР «О Президенте Украинской ССР» от 5 июля 1991 года // Ведомости Верховного Совета Украинской ССР. – 1991. - №33. – Ст. 446.
- 109 Конституционный Договор между Верховным Советом Украины и Президентом Украины «Об основных засадах организации и функционирования государственной власти и местного самоуправления в Украине на период до принятия новой Конституции Украины» от 8 июня 1995 г. // Ведомости Верховного Совета Украины. – 1995. - №18. – Ст.133.
- 110 Конституция Украины, принята Верховным Советом Украины, 28.06.2018 г. // <https://president.gov.ua/documents/constitution>
- 111 Федчишин М. Право законодательной инициативы и право вето // Вече. - 1998. - №11. - С. 48.
- 112 Верховный Совет Украины: информационный справочник. - М.: Парламентское издательство. - 2006. – 258 с.
- 113 Дело относительно порядка голосования и повторного рассмотрения законов -*Верховным Советом Украины №11-рп от 07.07.1998 г. // https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=20916

114 Конституция Литовской Республики от 25 октября 1992 г. // [https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalActPrint/lt?jfwid=-wd7z8ivg5&documentId=TAIS.27](https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalActPrint/lt?jfwid=-wd7z8ivg5&documentId=TAIS.27&category=TAD) & category=TAD

115 Закон РФ «О порядке опубликования и вступления в силу федеральных конституционных законов, федеральных законов, актов палат федерального собрания» от 25 мая 1994 г. №5-ФЗ http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_3859/

116 Конституция РФ, принята всенародным голосованием 12.12.1993 г. // <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102027595>

117 О толковании части третьей статьи 107 Конституции / Постановление Конституционного Суда РФ от 12 апреля 1995 г. N 2-П // <http://www.vuzlib.su/beta3/html/1/17949/18065>

118 Пархоменко А. Г. Конституция Российской Федерации 1993 года и связанные с ней проблемы конституционализма // Новый юридический журнал. - 2012. - №4. - С. 75-82.

119 Филиппов И. В. Роль Президента в обеспечении разделения и взаимодействия властей в Российской Федерации / Автореферат дис. канд. юр. наук: 12.00.02 «Конституционное право; Муниципальное право». – М., 2002. – 24 с.

120 Конституция Республики Таджикистан, принята всенародным референдумом 6 ноября 1994 г. (с изменениями и дополнениями всенародного референдума от 22 мая 2016 г.). // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30391383

121 Конституция Республики Туркменистан, 1992. <https://worldconstitutions.ru>

122 Конституция Республики Узбекистан, 1992 г., в редакции 2016 г. // <https://corp.uzairways.com/sites/default/files/2021-04/ЭБНД%20Uzbekistan%20Airways%20%20Конституция%Республики%20Узбекистан%20%5В1992-12-08%5D.pdf>

123 Бобракова Н. В. Институт главы государства в странах СНГ: сравнительно-правовой анализ / Дисс.канд. юр. наук: 12.00.02– Краснодар, 2008. – 253 с.

124 Конституция Великого Герцогства Люксембурга от 17 октября 1868 года. // <https://legalns.com>.

125 Конституция Швеции (Королевства Швеция) от 27 февраля 1974 г. // <https://legalns.com/download/books/cons/sweden.pdf>

126 Biskultanova A.M. Worldwide experience applying presidential veto power // Вестник Международное право. – 2019. – №2 (90). – Р. 29-32.

127 Конституция Польши, 2.04. 1997 // <https://worldconstitutions.ru/?p=112>

128 Конституция Франции, 4 октября 1958 г. // https://www.conseil-constitutionnel.fr/sites/default/files/as/root/bank_mm/constitution/constitution_russe_version_aout2009.pdf

129 Осминин Б. И. Принятие и реализация государствами международных договорных обязательств. - М.: Волтерс Клувер, 2006. - 408 с

130 Конституция Финляндии, принята 11 июня 1999 года, вступила в силу с 1 марта 2000 года // www.globalpolicy.org.

131 Treaty establishing a Constitution for Europe // <http://eur-lex.europa.eu>.

132 Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007 // <http://eur-lex.europa.eu>.

133 Референдумы в Европейском Союзе / О. Д. Чебаненко, О. Ю. Грищук, Н. В. Колодяжная, А. Евгеньева / Под ред. Д. С. Ковриженко. – К.: ФАДА, ЛТД, 2007. – 186 с.

134 Онищук М. В. Законодательные референдумы и законодательная референдная демократия: теоретико-методологические и нормопроектные аспекты // Экономика и право. – 2009. – №3 (25). – С. 5–10.

135 The Constitution of the Italian Republic // www.senato.it.

136 Danmarks Riges Grundlov // <http://www.grundloven.dk>.

137 Конституционный акт Дании - Конституция королевства Дания, одобрена на референдуме в 1953 году // <https://worldconstitutions.ru/?p=152>

138 Конституция Италии, принята в 1947 году Конституционной ассамблеей, вступила в силу 1 января 1948 года // <http://italia.ru.com/page/konstitutsiya-italyanskoj-respubliki>

139 Кичалюк О. Н. Акты Президента Российской Федерации (Конституционно-правовой аспект) / Дисс. канд. юрид. наук: 12.00.02. – Саратов, 1999. – 176 с.

140 С. Johnson. How Our Laws Are Made. DIANE Publishing, 1999. – 49 с.

141 Gary L. Gregg. Thinking About The Presidency: Documents And Essays From The Founding To The Present. Lanham: Rowman & Littlefield, 2005. - 542 с.

142 Т. Cooley. The General Principles of Constitutional Law in the United States of America 1880. – The Lawbook Exchange, Ltd., 2001. – 376 с. – С. 160.

143 Edwards G. III, Wayne S. Presidential Leadership: Politics and Policy Making. – Cengage Learning, 2009. – 593 с.

144 Котенков Л.А. Конституционно-правовые основы, практика и проблемы повышения эффективности взаимодействия Президента Российской Федерации с Государственной Думой Федерального Собрания Российской Федерации в законотворческой сфере. автореф. дне. канд. юрил. наук: спец. 12.00.02 «Конституционное право; Муниципальное право». – М., 1998. – 22 с.

145 Congressional Record (Bound Volumes), част. 11. – Government Printing Office, 21.07.2010. – 1388 с.

146 Бернам Уильям. Правовая система США / Уильям Бернам; науч. ред.. засл. профессор права им. Рэймонда Райса В. А. Власихин; пер. с англ. А. В. Александров, В. А. Власихин, А. Л. Коновалов, А. А. Мишин, Е. Д. Провоторова, Д. С. Таратухина, О. А. Шварц ; при участии А. Н. Руссова. – М.: РИО «Новая юстиция», 2006. – 1216 с.

147 Черкасов А. И. Глава государства и правительство в странах современного мира. – М.: Экзамен, 2006. – 222 с.

148 Горяшко С. Трамп впервые применил право вето, чтобы сохранить режим ЧП // БИ-БИ-СИ, Вашингтон // www.bbc.com/russian/news-47592821.

- 149 Сорокин ПА. Формы государства. В хрестоматии теории государства и права / Под ред. Хропанюка В.Н. – М., 1998. – 944 с.
- 150 Остром В. Смысл американского федерализма. Что такое самоуправляющееся общество / пер. с англ.; предисл. А. Облонского. – М.: Арена, 1993. – 320 с.
- 151 Договор о Европейском Союзе (в редакции 2009 г.). // <https://www.globalpolicy.org/>
- 152 Устав Организации Объединенных Наций, подписан 26 июня 1945 года в Сан-Франциско по завершении Конференции ООН // <https://www.globalpolicy.org/>
- 153 Membership Including Expansion and Representation // Global Policy Forum // <https://www.globalpolicy.org/>
- 154 Wirkola E. Reform of the UN Security Council and Veto Player Theory: Master Thesis / Elida Rønnaug Hole Wirkola. - University of Oslo, 2010. - 80 p. - Режим доступа: <https://www.duo.uio.no/bitstream/handle/>
- 155 Regional Representation // Global Policy Forum. - Режим доступа: <https://www.globalpolicy.org/security-council/security-council-reform/regional-representation>.
- 156 Hassler S. Reforming the UN Security Council Membership: the illusion of representativeness / S. Hassler // Routledge, 2012. – 344 p.
- 157 Köchler H. The Principles of International Law and Human Rights, in Democracy and the International Rule of Law. Propositions for an Alternative World Order. Selected Papers Published on the Occasion of the Fiftieth Anniversary of the United Nations / H. Köchler. –Vienna; New York: Springer, 1995.
- 158 Köchler H. The United Nations and International Democracy: the Quest for UN reform / H. Köchler // International Progress Organization. – 1997. – 33 p.
- 159 Butler M. International Conflict Management / Michael Butler. - Abingdon: Routledge. - 304 p.
- 160 Karuna Karan C. The In-Security Council - Dump It or Grow It? / Chithra Karuna Karan // <http://www.mediamonitors.net/chithrakarunakaran1>.
- 161 Teng M. United Nations Security Council Reform / Michael Teng // Stanford University. // <http://www.web.stanford.edu/>
- 162 The right of veto: International experience, problems and prospects of application Albina M. Biskultanovaa, Aigerim Zh. Zharbolovaa, Ualikhan A. Akhatova, Bagdat T. Aueshova // Kasetsart Journal of Social Sciences. – 2021(42). – P. 391–396.